

DRUŠTVENA I TEHNIČKA ISTRAŽIVANJA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENE I TEHNIČKE STUDIJE

Godina V, br. 1, juli/srpanj 2019. godine

**ENERGETIKA
KRIMINALISTIKA
PROMET
POSLOVNA EKONOMIJA
ZAŠTITA NA RADU I ZAŠTITA OD POŽARA
INFORMACIJSKE TEHNOLOGIJE**

IZDAVAČ/ PUBLISHER:

Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak
College "CEPS – Center for Business Studies" Kiseljak

ZA IZDAVAČA/ FOR THE PUBLISHER:

Pred. VŠ Mirzo Selimić, direktor

UREDNIŠTVO/ EDITORIAL BOARD:

Glavni urednik/Editor in Chief: Pred. VŠ Mirzo Selimić; Prof. dr. Zenaid Đelmo; Prof. dr. Nevzet Veladžić; Prof. dr. Ratko Duev (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Tanja Miloshevska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Martin Folta (Češka Republika); Prof. dr. Mladen Radivojević, Prof. dr. Ranko Mujović (Crna Gora); Prof. dr. Florida Veljanoska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Biljana Ciglovska (Sjeverna Makedonija); Prof. dr. Duško Pavlović (Hrvatska); Prof. dr. Robert Štefko (Slovačka); Prof. dr. Dragan Ilić (Srbija); Prof. dr. Tomislav Stajčić; Prof. dr. Velibor Peulić; Prof. dr. Želimir Kešetović (Srbija); Prof. dr. Nedžad Korajlić; Doc. dr. Esad Mušanović; Doc. dr. Alan Labus (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Toth (Hrvatska); Doc. dr. Ivan Nađ (Hrvatska); Pred. VŠ Mirza Kulenović; Pred. VŠ Džemal Cinac; Pred. VŠ Samir Ščetić; Pred. VŠ Nermin Palić.

ISSN: 2303 – 8462

Adresa uredništva/ Address: Ulica Josipa bana Jelačića b.b., 71250 Kiseljak

Časopis izlazi dva puta godišnje. Sadržaj i sažeci radova dostupni su na Internet adresi:/ The journal is published twice a year. Contents and abstracts are available at Website: www.ceps.edu.ba/DIT.aspx

Svi radovi podliježu anonimnim recenzijama/ All papers are subject to anonymous reviews.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u:/ Journal of The social and technical research is indexed/abstracted in: Index Copernicus International i CEEOL.

RIJEČ UREDNIKA

S ovim brojem naš časopis ulazi u petu godinu izlaženja. Do sada je štampano osam (8) brojeva iz oblasti društvenih i tehničkih nauka. U petu godinu ulazimo sa novim ambicijama i poletom. Da će se ovaj časopis i ubuduće uspješno izdavati potvrđuje podrška naučne i stručne javnosti, proširenog kruga saradnika i uspostavljanje međunarodne saradnje.

Čitatelje i saradnike sa zadovoljstvom izvještavamo da naš časopis od ovoga broja dobiva nove međunarodne članove Uredništva. Prilikom odabira novih članova nastojali smo okupiti ugledne naučnike s različitih područja tehničkih i društvenih nauka, koji će, nadamo se, pridonijeti razvoju i međunarodnom ugledu časopisa.

U ovom izdanju predstaviti ćemo devetnaest novih radova, a pet je preglednih znanstvenih članaka, pod nazivima: „Brendiranje kao preuvjet stvaranja pozitivnog korporativnog imidža u javnosti“; „Reforma pravosudnog sistema u Bosni i Hercegovini i problemi u funkcionisanju“; „Zlostavljanje životinja – kazneno djelo i kriminološko psihološki fenomen“; „Silovanje u ratu – viktimološke perspektive“ i „Upravljanje ljudskim resursima u željeznicama Srbije: izazovi i perspektive“. Ostali radovi su stručni članci.

U cilju međunarodne saradnje i prodiranja bosanskohercegovačke nauke na međunarodnu pozornicu časopis će povremeno objavljivati članke na stranim jezicima.

Prilozi objavljeni u časopisu Društvena i tehnička istraživanja referiraju se u digitalnim bazama:

- ✓ *Index Copernicus International i*
- ✓ *Central and Eastern European Online Library (CEEOL).*

Uz srdačan pozdrav i zahvalu na dosadašnjem povjerenju, želim Vam da s pažnjom pročitate stranice ovog broja časopisa, koji donosi pregršt stručnih informacija za različite ukuse.

Glavni urednik
Pred. VŠ Mirzo Selimić

SADRŽAJ:

BRENDIRANJE KAO PREUVJET STVARANJA POZITIVNOG KORPORATIVNOG IMIDŽA U JAVNOSTI.....	5
PRINCIPI KOMUNIKACIJE I PROFESIONALNO PONAŠANJE U POSLOVANJU SAVREMENIH KOMPANIJA	19
PRAVILNIK O RADU AUTONOMNI IZVOR RADNOG PRAVA U HRVATSKOM ZAKONODAVSTVU	32
SINDIKAT I RADNIČKO VIJEĆE U ZAŠTITI INTERESA RADNIKA .	43
INOVACIJE - KLJUČNI ČIMBENIK RASTA I RAZVOJA PODUZEĆA I POKRETAČKA SNAGA NACIONALNE EKONOMIJE.....	55
REFORMA PRAVOSUDNOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI I PROBLEMI U FUNKCIONISANJU	71
OVISNOST O KOCKI – PRIMJERI IZ PRAKSE	90
ZLOSTAVLJANJE ŽIVOTINJA – KAZNENO DJELO I KRIMINOLOŠKO PSIHOLOŠKI FENOMEN.....	100
KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA PRAVA INDUSTRIJSKOG VLASNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI S UGLEDOM NA EVROPSKU UNIJU.....	119
SILOVANJE U RATU - VIKTIMOLOŠKE PERSPEKTIVE	135
PODRŠKA ŽRTVAMA KRIVIČNOG DJELA NASILJA U PORODICI KROZ KRIVIČNI POSTUPAK I KAŽNJAVANJE POČINILACA NASILJA	158
KORUPCIJA, STANJE I MJERE.....	172
SPOLNA AKTIVNOST I KONTRACEPCIJA MEĐU ADOLESCEN....	188
ANALIZA VITALNOSTATISTIČKIH I DEMOGRAFSKIH POKAZATELJA U REPUBLICI HRVATSKOJ.....	199

UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U ŽELJEZNICAMA SRBIJE: IZAZOVI I PERSPEKTIVE.....	212
KOHERENTNOST EFIKASNE I RACIONALNE REALIZACIJE USLUGA CESTOVNOG PREVOZA S PROSPERITETNIM RAZVOJEM ORGANIZACIJE.....	223
MJERE ZA USPOSTAVLJ. SIGURNIJE URBANE MOBILNOSTI.....	252
KARAKTERISTIKE ISTRAGA ZRAKOPLOVNIH NESREĆA UZROKOVANIH DJELOVANJEM EKSPLOZIVNIH NAPRAVA	266
IMPLEMENTACIJA KATASTRA NEPOKRETNOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI ZASNOVAN NA BAZAMA ZNANJA.....	281

CONTENT:

BRANDING AS A PREREQUISITE TO CREATING A POSITIVE CORPORATE IMAGE IN THE PUBLIC	5
PRINCIPLES OF COMMUNICATION AND PROFESSIONAL DEMEANOR IN BUSINESS OPERATIONS OF MODERN COMPANIES	19
WORKING REGULATIONS AN AUTONOMOUS SOURCES OF LABOUR LAW IN CROATIAN LEGISLATION.....	32
UNION AND WORKERS COUNCIL TO PROTECT WORKERS' INTERESTS	43
INNOVATIONS - KEY FACTOR OF GROWTH AND DEVELOPMENT OF THE COMPANY AND DRIVING FORCE OF THE NATIONAL ECONOMY	55
REFORM OF THE JUDICIAL SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND PROBLEMS IN FUNCTIONING.....	71
GAMBLING ADDICTION - EXAMPLES FROM PRACTICE.....	90
ABUSE OF ANIMALS - CRIMINAL OFFENSE AND CRIMINOLOGICAL PSYCHOLOGICAL PHENOMENON	100
CRIMINAL PROTECTION OF INDUSTRIAL OWNERSHIP RIGHTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH ADMISSION TO THE EUROPEAN UNION	119
RAPE IN WAR - VICTIMOLOGY PERSPECTIVES	135
SUPPORT TO THE VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSE OF DOMESTIC VIOLENCE THROUGH THE CRIMINAL PROCEEDINGS AND PUNISHMENTS OF CRIMINAL OFFENDERS	158
THE STATE OF CORRUPTION, MEASURES	172
SEX ACTIVITY AND CONTRACEPTION BETWEEN ADOLESCENTS	188

ANALYSIS OF VITAL STATISTICAL AND DEMOGRAPHIC INDICATORS IN THE REPUBLIC OF CROATIA	199
HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN SERBIAN RAILWAYS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES.....	212
COHERENCE OF EFFICIENT AND RACIAL IMPLEMENTATION OF ROAD TRANSPORT SERVICES WITH THE PROSPERITY DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATION.....	223
MEASURES FOR ESTABLISHING SAFE URBAN MOBILITY	252
CHARACTERISTICS OF INVESTIGATION OF AVIATION ACCIDENTS CAUSED BY EXPLOSIVE DEVICES	266
IMPLEMENTATION OF THE REAL ESTATE CADASTRE BASED ON KNOWLEDGE BASES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	281

**BRENDIRANJE KAO PREUVJET STVARANJA POZITIVNOG
KORPORATIVNOG IMIDŽA U JAVNOSTI**

**BRANDING AS A PREREQUISITE TO CREATING A POSITIVE
CORPORATE IMAGE IN THE PUBLIC**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. sc. Seid Masnica**

Sažetak

Proizvod ili usluga je ono što se nalazi na tržištu, dok je brend u glavama i svijesti potrošača. Dakle, da bi brend bio uspješan i dominirao nad konkurentskim proizvodima, potrebno ga je prvo pozicionirati u svijest potrošača. Lolajlan, prepoznatljiv i kvalitetan brend nesumnjivo je jedan od osnovnih faktora poslovne uspješnosti i pokretač profitabilnog rasta i razvoja savremenih kompanija. Brendiranje proizvoda sprovodi se još od kada postoji tržište, a osnovne funkcije su mu od samog početka ostale iste: prikazivanje porijekla proizvoda i garancija kvaliteta. Percepcija korisnika je osnova za pozicioniranje, a ono se sastoji od stvaranja pozicije ili psihičkog identiteta u umu potencijalnih korisnika. Između brenda i potrošača može doći do kreiranja čitavog niza emocija, veza i osjećanja, koje su izvorno karakteristične za odnose među ljudima. Brendove stvarajuiskusni marketinški timovi, oni ispituju tržište, definiraju ciljne grupe i svoje djelovanje fokusiraju prema njima, gradeći strategiju koja dugoročno njihov proizvod pretvara u brend.

Međutim, da bi određena marka opstala ona mora za kupca predstavljati određenu ekonomsku vrijednost. Ona mora pružiti više od onoga što je korisnik platio i očekivao od proizvoda ili usluge, ispuniti obećano i podmiriti potrebu za kvalitetom i trajnošću. Uspješna prva prodaja, ne stvara automatski i brend. Njega je potrebno neprestano nadograđivati i raditi na inovacijama, kako bi potrošač vremenom uspio stvoriti tzv. emocionalnu povezanost sa nekom markom. Tek uspješno poslovanje na tržištu u dužem vremenskom periodu, od proizvoda stvara brend. Uvođenju trgovinskih brendova se mora pristupiti oprezno, planski i analitički, kako bi se postigli najbolji mogući rezultati. U ovom znanstvenom

** Visoka škola „Logos centar“ Mostar, Urednik DESK-a / informativni program Televizije BiH, BHT1, e-mail: masnica.seid@gmail.com*

radu objasniti ćemo pojam brend, brendiranje, navest ćemo elemente brenda, neke od najvećih brend uspjeha danas, i kakva je percepcija potrošača o brendiranju. Pored toga, objasniti ćemo koliku zapravo funkciju brend igra u prepoznavanju kvalitete određene kompanije.

Ključne riječi: komunikacija, brend, brendiranje, kompanija, tržište, proizvod.

Abstract

A product or a service represents that which is currently in the market, while the brand depicts what is inside the minds and consciousness of the consumers. Therefore, in order for the brand to be successful and outperform its competitors, first, it needs to be adequately positioned in consumer awareness. A brand that is customer loyalty worthy, recognizable and of high quality, are undoubtedly some of the main factors of business successfulness and a driver of profitable growth and development of modern companies. Product branding is the process that is employed ever since the inception of the market, and its basic functions have remained the same from the very beginning: displaying the origin of products and ensuring quality. Consumer perception is the very basis for positioning, and it consists of creating a position or a psychological identity in the minds of potential consumers. Between the brand and the consumer, a whole range of emotions, relationships and feelings may develop, which are inherently typical of relationships among humans. Brands are created by experienced marketing teams, who are examining the market, defining target groups and therefore focusing their activities, building a strategy that would eventually turn their product into a brand. However, in order for a particular brand to survive, it must represent a certain economic value for the buyer. It must provide more than what the user paid for and expected from the product or service and fulfill what it claimed to achieve as well as meet the need for quality and durability.

The successful initial sale does not automatically result in a brand. A product or a service needs to be constantly upgraded and perfected in terms of innovativeness, so that the consumer could eventually establish the so-called emotional connection with a brand. Only a long term successful trade in the market turns a product into a brand. Commercial brands should be introduced with caution, in a planned and analytical manner, in order to achieve the best possible results. In this scientific paper, we will offer an explanation of the concept of branding, list the elements of a brand, note some of the presently largest successful brands, and define the perception of

consumers about branding. Moreover, we will explain the extent of the role a brand actually plays in determining the quality of a particular company.

Keywords: communication, brand, branding, company, market, product.

1. UVOD

Pojam brend danas se gotovo svakodnevno upotrebljava. Zbog obilja proizvoda, posebno onih kvalitetno brendiranih, ovaj pojam ušao je u svijest potrošača i samog marketinga kao cijeline. Izgradnja brenda podrazumijeva donošenje odluka o imenu i načinu kako da se kreira brend. Važnost ovoj „formuli“ daju ciljevi, a to su kako će se on pozicionirati i razviti na tržištu. Po mnogim stručnjacima ime predstavlja najvažniji element brenda. Ime brenda se može jednostavno izgovoriti i najčešće se sastoji od riječi, slova i/ili brojeva. Stvaranje brenda neraskidivo je s brend identitetom i imidžom. Brend identitet je sve ono što kompanije žele da stvore na tržištu i u svijesti svojih potrošača, a imidž nasuprot tome predstavlja sliku koju o brendu imaju potrošači.

To znači da brend imidž predstavlja sadašnje shvatanje potrošača o brendu, a brend identitet strategijski cilj koji kompanija mora da realizuje. Veliki čuveni brend transformiše svoje potrošače u disciplinovane ili žudne pristalice koje su svojom usmenom preporukom proširili brend na svoje prijatelje i kolege. Suština brendiranja je da se on doživljava kao nešto drugačije, različito, ako ne i bolje od svega drugog. Brend predstavlja takvo obećanje, koje se, vremenom, razvija u reputaciju.

Reputacija dolazi kao rezultat činjenice da se kod zaposlenih stalno razvija svijest o potrebi da ispune pomenuto obećanje, da oni imaju nešto u šta veruju i da su ovlašteni da u skladu s tim i djeluju. Velike međunarodne kompanije poznate i kao internacionalni konglomerati kontrolišu podružnice koje često proizvode pregršt naizgled nepovezanih proizvoda i usluga pod istim korporacijskim imenom.

Ovi konglomerati moraju saradivati s vladom na mnogim nivoima. Njihove aktivnosti utječu na okruženje, kontrolišu zapošljavanje hiljada ljudi i imaju uticaj na finacijsku i socijalnu dobrobit miliona ljudi. Zato, oni imaju ubjedljiv uticaj na savremeni život.

2. ZNAČAJ I FUNKCIJE BRENDIA

Popularna fraza „korporacija bez lica“, može biti kliše, ali predstavlja istinsko nepovjerenje u očima javnosti-nepovjerenje koje se često zasniva na nedostatku znanja o korporaciji, a ne na stvarnim nepovoljnim iskustvima

(Wilcox, Cameron, Ault, 2008.). Međutim, nije svaki proizvod ili usluga koji se nalazi na tržištu brend sam po sebi. Obezbeđujući prepoznatljivost i lakšu identifikaciju, brend je u upotrebi od davnina. Naime, pronađeni su dokazi da su još u rano bronzano doba, u dolini reke Ind, 2000.-2250. godina pre nove ere, zanatlije obilježavale svoje proizvode svojevrsnim oznakama u vidu pečata. Uglavnom su na pečatima korištene životinje poput bika, jednoroga, lava, slona, u kombinaciji sa natpisima (Veljković, 2010.) Prije više od hiljadu godina, na kineskom porculanu i keramici mogli su se uočiti žigovi i simboli. Njihova svrha je bila da izvještavaju o porijeku, kvaliteti i provjerenoj vrijednosti robe na kojoj bi se nalazili. Može se reći da je cilj brendiranja i danas poslije toliko vremena ostao isti, a to je da izdiferencira i izdvoji određeni proizvod u odnosu na druge koji su dostupni na tržištu. Također, brend/žig (riječ engleskog porijekla) među prvima su počeli upotrebljavati i kauboiji na divljem zapadu, tako što bi žigosali svoju stoku, da bi je mogli razlikovati od drugih koji su se nalazili u periferiji. Proizvod predstavlja sve ono što se može ponuditi na tržištu, a da pri tome na neki način zadovoljava potrebe potrošača. S druge strane, brend je mnogo više od proizvoda, zato što ima dimenzije koje ga razlikuju od drugih ponuđenih proizvoda, a jednako uspješno zadovoljava potrebe kupca. Za brend je važno pojasniti da je to termin, znak i simbol, ili njihova kombinacija koja ima za cilj, prije svega, da identifikira proizvod ili usluge jednog proizvođača ili grupe prodavaca i da ih izdvoji od usluge ili proizvoda svoje konkurencije. S tim u vezi, najznačajnija funkcija marketinga danas je upravo izgradnja brenda, a jednom rođen brend se održava reklamom. „Brendiranje je postalo jedan od najvažnijih strateških ciljeva svakog poduzeća. Zbog toga su kompanije pokrenule velika ulaganja u razvoj brendova. Samo u 2002. godini na marketing je potrošeno oko 1,4 bilijardi dolara. Američko Ministarstvo rada procjenjuje da je u reklamnoj industriji, na području marketinga, promotivne prodaje, odnosa s javnošću i prodajnog menadžmenta, u 2002. godini, bilo zaposleno oko 700.000 ljudi (Wreden, 2010.)” Pored naprijed navedenih činjenica, u razumijevanju važnosti brenda važno je akcentirati da se proces branding-a ne događa isključivo i neposredno na tržištu proizvoda i usluga, već najviše u svijesti i glavama potrošača.

Cilj je da se u svijesti potrošača, odnosno kupca, kreira percepcija da na tržištu ne postoji nijedan proizvod kao onaj koji određena kompanija predstavlja i nudi, te da je on jedinstven i kao takav je upravo ono što će uspjeti zadovoljiti potrebe potrošača, bolje od bilo kojeg drugog proizvoda koji se nalazi u ponudi.

2.1. Elementi brenda

Elementi brenda predstavljaju sva sredstva koja imaju sposobnost da indentifikuju i razlikuju brend od ostalih na tržištu. Snaga brenda prije svega zavisi od pozicije koju taj brend ima u svijesti potrošača u odnosu na ostale brendove. U glavne elemente brenda spadaju: ime brenda, logo, simbol, karakter, slogani, reklame, džinglovi, pakovanje. Svaki brend posjeduje fizičku i apstraktnu komponentu. Fizičku ili vizualnu komponentu brenda čine ime, znak, simbol, dizajn ili kombinacija više ovih karakteristika. One daju indentitet nekoj robi ili usluzi i na taj način ih razlikuju od konkurencije. Apstraktna komponenta podrazumjeva sve one informacije i asocijacije koje nam se javljaju u glavi pri pomisli na neki brend, odnosno sve asocijacije i emocije koje možemo da osjetimo kada razmišljamo o nekom brendu. „Ime (naziv) brenda (eng. brand name) predstavlja dio brenda koji se može izgovoriti. To je jedna od ključnih odluka pri kreiranju novog brenda, jer klijenti pamte naziv češće nego ostale elemente (Veljković, 2010.) Kompanije ne bi trebale olako shvatiti odluku o tome koje ime će njihov proizvod u budućnosti „imati“. Ime najviše doprinosi o svjesnosti postojanja jednog brenda. Dobro osmišljeno ime brenda je ono koje objedinjuje ono čime se kompanija bavi, njenu jedinstvenost i vrijednost. „Znak brenda (eng. brand mark), predstavlja dio brenda koji nije moguće izgovoriti, ali je prepoznatljiv vizuelni identitet proizvoda, usluge ili preduzeća (Veljković, 2010.)“ Iako se ovaj dio brenda ne može izgovoriti, on jednako je važan kao i ime marke. Primjer može biti simbol, dizajn, specijalni efekti, kombinacija boja i sl. Boja brenda predstavlja određenu boju ili kombinaciju boja koja je karakteristična za određeni brend. Boja ima snagu da kreira određenu emociju, a na kompaniji je da odluči koju emociju će njen brend da prenosi. Dio brenda koji je pravno zaštićen naziva se zaštitini znak (eng. trade mark). Boja koju neka kompanija koristi za brendiranje svojih proizvoda i usluga se sama po sebi ne može zaštititi, ali zajedno sa ostalim elementima, ime, logo, tipografija, može. Dakle, zaštitini znak je jedinstvena, zakonita oznaka koja upućuje da jedino vlasnik ima pravo na upotrebu marke i njenih osnovnih elemenata vizuelnog identiteta. Vlasnik osim što pravo upotrebljavanja može sačuvati samo za sebe, može ga prodati, iznajmiti ili dati dozvolu za njegovo korišćenje. Pored naziva brenda, vizuelnog identiteta, važno je kako se brend u potpunosti, na osnovu svojih osnovnih elemenata, pozicionira u svijest potrošača. Prilikom odabira elemenata brenda, neophodno je obratiti pažnju i na određene kriterije. Ti kriteriji su: memorijabilnost, smislenost, dopadljivost, prenosivost, prilagodljivost i zaštićenost. Identitet brenda je skup asocijacija o brendu koje kompanija razvija i usmjerava kapotrošačima. (Veljković, 2010.) Putem identiteta se utiče na imidž brenda, koji se nalazi u glavama potrošača. Identitet podrazumjeva različitost, a to se kreira

uključivanjem elemenata koji će uticati na potrošačeva čula. Elementi identiteta su stoga zaduženi da brend podržavaju, izražavaju, komuniciraju, sintetišu i približavaju čulima.

2.2. Pozicija brenda

Zadatak upravljanja brendom jeste da pozicionira proizvod/uslugu, odnosno marku, na takav način da taj brend bude u svijesti potrošača, odnosno da brend ima posebno značenje za potrošača. Uspjeh određenog proizvoda ili usluge na tržištu ne zavisi od toga šta kompanija ili marketinški tim misle o njemu, nego prvenstveno šta o njemu misle potencijalni potrošači ili korisnici. „Pozicija proizvoda (brenda) predstavlja kompleksan set percepcija, impresija i osjećanja koja potrošači imaju u vezi određenog brenda u odnosu na konkurentske. Svaki brend zauzima posebnu poziciju u mislima potrošača u odnosu na konkurentske. Pozicija koja se gradi je zapravo mjesto u svijesti koje preduzeće želi da zauzme u mentalnoj mapi potrošača (Veljković, 2010.). Svaki brend treba da ponudi korisnicima nešto jedinstveno zbog čega će se oni, pored konkurentskih proizvoda koji su kvalitetom isti ili čak bolji, opredijeliti baš za njega. To nekad može biti fizički dokaz o kvalitetu (dobar ukus nekog proizvoda, izdržljivost neke robe, brzina usluge). Međutim, mnogo češće se tačka razlikovanja nekog brenda krije u njegovoj emotivnoj dimenziji (čokolada koja podsjeća na djetinjstvo), samoekspresivnoj dimenziji (osjećaj koje nam neke marke pružaju prilikom nošenja njihovih proizvoda) ili ekspresivnoj dimenziji (posjedovanje brenda/marke koja je u trendu, radi društvene prihvatljivosti). „Kupovinu pokreće više srce nego um. Kupac mora osjećati emocionalnu povezanost s onim što kupuje. Ta emocionalna povezanost potječe iz dva izvora. Prvi je dubina, kvaliteta i duljina odnosa. Drugi izvor emocionalne povezanosti su psihičke vrijednosti. Svaki automobil će vam poslužiti kao prijevozno sredstvo, ali jedan od razloga zbog kojih netko kupuje automobil marke Lexus je želja da se ostavi dojam na susjede. Reklama i ostala marketinška sredstva igraju ključnu ulogu u razvoju i potpori takvog oblika emocionalne povezanosti (Vreden, 2010.). Pozicioniranje brenda je takoreći „srce“ marketing strategije. Krajnji cilj pozicioniranja brenda jeste ostvaranje lojalnosti potrošača određenog proizvoda ili usluge (potrošač u svakoj situaciji kupuje istu marku).

3. KREIRANJE BRENDA KORPORACIJE

Brendovi izražavaju obećanje iza kojeg stoji jaka organizacija, ako se slikovito pojasni to je “data riječ” koja se daje svima koji će se susresti, iskusiti, iskoristiti proizvod ili uslugu-slikovito rečeno, obećanje možemo

shvatiti kao efekat koncentričnih krugova koji nastaje kada kamenčić bacimo u vodu. Slično ovome, ono što kompanija čini utiče i na njene potrošače. Kompanije koje usmjeravaju svoje aktivnosti ka potrebama, željama, očekivanjima potrošača na putu su stvaranja jakih brendova čije će obećanje imati dalekosežan i sveobuhvatno pozitivan uticaj. Neophodno je ponuditi jasno izdiferencirano obećanje brenda. Obzirom da kompanije gube moć u diferenciranju svojih brendova na osnovu njihovih funkcionalnih atributa, one se moraju usredsrediti na benefite procesa i odnosa, kao što su jednostavnost poručivanja i reagovanja na zahtjeve kupca. Riječ „korporativno“ koristi se u smislu „korporativnosti“, tj. jedne organizacije koja poziva na harmoniju između pozivanja ljudi na saradnju, koperaciju, jednih sa drugima (što je korporativni plan ili dnevni red) i navođenja tih istih da pokažu inicijativu (ohrabrivanje individualnosti i različitosti). Brendiranje počinje sa svakim zaposlenim članom u datoj organizaciji. Korporativna kultura i imidž su ljudi, stavovi, riječi pojedinaca koji vode i pospješuju organizacionu kulturu, i ponašanje zaposlenih (Martin, Hetrick, 2016.). Ljudski resursi kompanije i njihovo kolektivno ponašanje definišu principe te organizacije i vodič su za ponašanje pojedinca. Ljudi su ti koji daju organizaciji njenu kulturu. Principi kojima se rukovodi ponašanje ljudi unutar organizacije namjerno su dugoročni i sporo se mijenjaju.

3.1. Korporativni identitet

Posmatrajući promjene na globalnom tržištu, kompanije 21. stoljeća su bile primorane da promjene svoj pristup pri plasiranju svojih proizvoda. Naime recesija, globalizacija, privatizacija, ekspanzija poslovanja u nova tržišta primorale su kompanije da se oslone na nove tehnike približavanja svog brenda potencijalnim kupcima. Zbog efikasnosti plasiranja svog brenda, kao i same percepcije tog brenda kompanije su bile primorane da više pažnje posvete korporacijskom identitetu. Brze promjene i oscilacije na tržištu potražnje i ponude prinudile su i kompanije da uvijek preispituju svoje proizvode, i da li oni u obliku u kojem se sada nalaze mogu da se nametnu potrošaču. U pogledu toga sami životni ciklus jednog proizvoda se promjenio, od prijašnje lagane krivulje koja je iziskivala uvod, rast, zrelost i samo opadanje proizvoda, danas imamo jednu strmu liniju koja veoma brzo oscilira između uvoda i opadanja. No, u toku poslednje dekade ovaj proces je počeo da se lomi, i mnogi proizvodni životni ciklusi nisu samo trome krivine. Ovaj talas je sada strma linija. Uvođenje kompjutera, sve brža tehnološka difuzija, fleksibilniji proizvodni procesi i zahtjevi potrošača su doprinjeli da se životni ciklusi ubrzaju. Proizvodi se sada mnogo lakše prihvataju, ali je i opadanje njihovog prometa sada mnogo brže (Ind, 2016.) Zbog takvih brzih promjena korporacije moraju da ubrzano i reaguju. To

iziskuje određene poteze koji trebaju da amortiziraju te iste promjene, i produže životni vijek proizvoda. Pa tako možemo izdvojiti: Korporacijske strukture moraju da se prilagode promjenama, uzimajući u obzir da se one percipiraju kao neminovni faktor na tržištu. Kompanija, tj. njene organizacijske strukture moraju brže da reaguju na promjene u ponašanju i držanju potrošača i moraju ciljano da usmjere svoje programe tim istim potrebama. Budući da se tržište veoma brzo mijenja, kompanija mora konstantno da procjenjuje svoju poziciju i poziciju svojih proizvoda na tom istom tržištu. U mnogim slučajevima, kako se mijenja privreda, tako i kompanije mijenjaju i svoj pristup, te mijenjaju svoju trenutnu poziciju na tržištu i okreću se novom tržištu ili novim proizvodima kako bi ponovno preuzeli vodeću poziciju na tom tržištu, ili makar umanje efekat konkurencije. I kao najvažnije treba istaknuti bitnost korporacijskog brenda, snažnog korporacijskog imena, koji bi se mogao primjeniti na različite proizvode. Te upravo zbog značaja etabliranog korporacijskog brenda, kompanijama je jednostavnije okrenuti se novim proizvodima ili novim tržištima, te imati prednost da potencijalni potrošači već imaju pozitivne asocijacije s tim istim brendom koje se prenose na sam proizvod.

3.2. Brend uspjesi

Pitanje kvaliteta jako je bitno za kreiranje jakog i uspješnog brenda. Pritom se fokus posmatranja problematike mora prebaciti na viđenje samog potrošača i onoga što on smatra da je kvalitet. Samo ukoliko proizvod zadovoljava potrošača i rađa zadovoljstvo možemo govoriti o kvalitetu (Veljković, 2010.).

Uspjesi se dešavaju polako, a jednom kada se proizvod uspješno brendira kompanija mora da radi na inovacijama. To je ključ za održavanje stečenog ugleda. Nije slučajnost da su vodeći svjetski brendovi i najveći svjetski inovatori u poslu. Ipak, i pored svih napora koji se ulažu u brendiranje, mnoge kompanije se ne uspijevaju izboriti sa postojećim brendovima, te se gase. Najčešći krivci za to su slaba procjena trenutka, nerazumijevanje poruke, mane samog proizvoda ili neadekvatno finansiranje. Ovi momenti mogu onemogućiti uspjeh svakog brenda. No neki pokušaji su propali i unatoč izdašnim sredstvima i najboljim mogućim stručnjacima. Čak ni Microsoft sa svojim milijardama nije mogao izvući kompjuterske programe „Bob“ i bCentral. (Wreden, 2010.) Postoje mnogi racionalni faktori koji utječu na diferencijalizaciju između samih proizvoda, treba naglasiti da je najbitniji faktor te diferencijacije, emocionalni odnos potrošača prema proizvodu. Pod tim „emocijskim odnosom“, podrazumjevamo skup impresija koje potrošač ima o proizvodu i njegovoj kvaliteti. Način na koji potrošači prave razliku između jednog i drugog

proizvoda pre se zasniva na emocionalnoj nego na racionalnoj bazi (Ind, 1996.). Proizvod ili usluga mogu da budu brend samo kada uspostave emocionalni dijalog sa potrošačem. Brend namjenjen potrošačima nastaje prvo i zahvaljujući karakteru kompanije koja stoji iza njega, kao i na njenoj riješenosti da dotakne ljude na emocionalnom nivou. Imajući u vidu ovu novu paradigmu koju pokreću emocije, da li bi bilo pošteno reći da potrošači, kada biraju neki proizvod, više razmišljaju srcem nego glavom? Ili da ljudi žele da ih korporacija ubjedi kako im je nedvosmisleno posvećena? Na obe pretpostavke može se potvrdno odgovoriti.

Slika 1. Primjer emocionalnog brendiranja - Coca Cola

4. EMPIRIJSKI REZULTATI ISTRAŽIVANJA O UTJECAJU BRENDRA

Da bi neki brend uspješno opstao na tržištu, on mora ispuniti svoje „obećanje“ koje podrazumjeva da će nivo kvaliteta proizvoda ispuniti očekivanja koja imaju potrošači. Mercedes-Benz, Coca-Cola, Apple, samo su neke od multinacionalnih kompanija koje drže najveći dio globalnog tržišta. To su svjetski brendovi. Upravo zbog kvalitetnog brendiranja proizvoda ovih kompanija, ova zvučna imena poticaj su kupnji i na našem tržištu, čak i onda kada se s ovim proizvodima kvalitetno nose i oni domaće proizvodnje. Jasno je da je kupovina nekog od pomenutih proizvoda velika, ne samo zbog kvalitete, nego i zbog velike prepoznatljivosti brenda i kontinuiteta usluge i prisutnosti na tržištu.

S tim u vezi, uradili smo anketiranje potrošača (uzorak 300 ispitanika), metodom slučajnog uzorka, iz koje smo naprijed naznačene teorijske osnove pokušali potkrijepiti. Zanimalo nas je kakva je percepcija potrošača o brendu, njegovom pozicioniranju na tržištu, da li kompanije dovoljno ulažu u brendiranje svojih proizvoda/usluga, i koji od predloženih brendova za njih

predstavlja najbolje brendirani proizvod. S tim u vezi, u nastavku ćemo predstaviti najvažnije iz dobivenih rezultata.

Grafikon br. 1.

Na pitanje: „Koliko je važno konstantno ulaganje u brendiranje proizvoda/usluga određene kompanije?“, 85% ispitanika je odgovorilo da je ulaganje „Vrlo važno“.

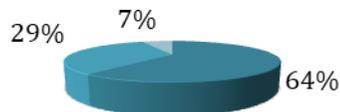

Grafikon br. 2.

Na pitanje: „Da li današnje kompanije dovoljno ulažu u brendiranje svojih proizvoda/usluga?“, 30 % ispitanika je odgovorilo sa „DA“, dok je čak 66 % ispitanika odgovorilo sa „Ovisi koja je kompanija“. Odgovorom na ovo pitanje potvrdili pretpostavku da brend, proizvod ili kompanija nisu ono što bi oni željeli da budu ili misle da jesu, nego ono što drugi o njima misle i osjećaju, odnosno kakvu sliku ili predstavu o njima imaju.

Koja od navedenih globalnih kompanija McDonald's, Coca-Cola, Apple, ima najbolje...

■ Coca-Cola ■ Apple ■ Mercedes-Benz

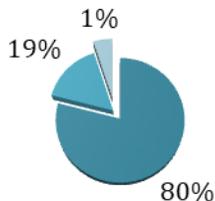

Grafikon br. 3.

Bilo je interesantno pitati ispitanike: „Koja od navedenih kompanija po Vašem mišljenju ima najbolje izgrađeni brend?“, gdje je 64% ispitanika izjavilo da je to kompanija „Coca-Cola“, 29 % kompanija „Apple“, a 7% „Mercedes-Benz“.

Brend je ujedno i kvalitet?

■ DA ■ NE ■ Ponekad

Grafikon br. 4.

Savremene kompanije svjesne značaja brenda neprestano traže načine kako da učvrste vezu između pridobijenih potrošača i njenih proizvoda/usluge. I naprijed naznačenom istraživanju i rezultatima do kojih smo došli, evidentno je da potrošači itekako valoriziraju značaj brenda u izgradnji korporativne marke preduzeća, te da brend vrlo uspješno upoređuju sa kvalitetom, što je itekako važno, pogotovu ako imamo multinacionalne kompanije kao primjer kako se štiti i kreira brend u svijesti potrošača. Bitno je naglasiti da potrošač koji se jednom odluči za kupovinu, ne daje obećanje da će to učiniti i slijedeći put. Iako je bio zadovoljan, njegovu pažnju u nastojećim kupovinama može odvući drugi proizvod, koji je bolje brendiran,

te se za njega odlučuje samo zbog njegove marke. Što znači, da je važno održavati kvalitet brenda i stalno ga unapređivati i nadograđivati kvalitetom.

5. ZAKLJUČAK

Posljednjih nekoliko decenija suočeni smo sa obiljem novonastalih brendova koji se plasiraju na tržište s ciljem da što veći broj potošača postanu njihovi lojalni korisnici i time kompanija postigne tržišnu prednost i dominaciju. No, mali je broj kompanija koje su svoju ideju uspjele sprovesti u djelo. Značaj brenda je prezentan u svim sferama modernog poslovanja, menadžmenta korporacija. Brend je ključni faktor koji pravi distinkciju između proizvoda čiji životni ciklus je dugotrajan, i onih koji neće uspjeti zauzeti značajnu poziciju na tržištu. Posmatranje tržišta kao jedne slobodne sfere koja dopušta natjecanje između konkurencije raznim metodama, brend je jedno važno oruđe. Globalizacijskim procesima paralelno je započeo i proces ekspaniranja kompanija, od porodičnih kompanija lociranih na mjestu, došlo je do proširivanja u različite gradove, države pa i kontinente. Uz pomoć globalizacije, i globalnog umrežavanja transporta, kompanije su počele svoje proizvode nuditi u zemljama u kojima nikada nisi bili prisutni.

Umreženost potrošača u globalnoj sferi interneta i mas medija sve više daje utisak jednog globalnog sela, gdje se nameću potrebe unifikacije korporacijskog imidža jedne savremene kompanije. Kompanije nastoje da svoj brend prezentuju kao globalni brend, koji će biti prepoznatljiv u svakom dijelu svijeta koji je dio slobodnog tržišta. Stepem realizacije tog nastojanja odlučuje o uspješnosti poslovanja te kompanije. U procesu plasiranja proizvoda na nepoznato tržište, tržište gdje brend kompanije, njen imidž ili identitet nisu dovoljno prihvaćeni od potrošača, proces brendiranja proizvoda ima veliku ulogu. Da li je brend kompanije ima mjesto u svijesti potrošača odlučit će o tome da li će njihov pokušaj plasiranja novog proizvoda na tržište proći uspješno ili ne. U ovom znanstvenom radu, uprošten je i preciziran fokus važnosti brenda i njegovog prepoznavanja u javnosti, te potaknuti bh. korporacije da se ozbiljnije bave izgradnjom imidža i brenda. Objasnili smo osnove brenda kroz dio o izgradnji i značaj brenda. Kroz empirijski aspekt pokazali smo da je javnost itekako svjesna važnosti brenda, kako se kreira i kako ga prepoznati u globalizacijskom poretku. Ovi podaci bi trebali biti važni za sve korporacije, uzimajući u obzir činjenicu da je od krucijalnog značaja važno zadržavanje i unapređenje dobre reputacije u javnosti.

Kroz teorijske i empirijske aspekte istraživanja uvidjeli smo da je brendiranje osnovni preduslov za stvaranje dobrog korporativnog imidža.

Ovo istraživanje je pokazalo da kompanijama koje nastoje da uspješno brendiraju svoj proizvod/uslugu, nije dovoljna samo kvaliteta onoga što nude. Brend igra daleko veću ulogu nego od fizički opipljivih dobara, jer pruža čitav niz dodatnih vrijednosti. Kompanija da bi stvorila brend, mora raditi na razvoju dugoročnih odnosa sa potrošačima, a to je složen proces koji je sastavljen iz različitih strateških akcija. Brend je potpuno preovladao na savremenom tržištu, a preovladao je i u umovima i svijesti potrošača. Emotivna komponenta je osnova razlikovanja uspješnih od neuspješnih brendova. To je osnovni faktor poslovne uspješnosti kompanije, što smo kroz ovo istraživanje i zaključili.

Ono što je u okviru zaključka važno naglasiti je i to da je brendiranje tema kojoj se korporacije u BiH moraju više posvetiti, eduirati svoje kadrove o značaju, izgradnji i očuvanju brenda, osobitno u budućnosti kada BiH postane članica EU u kojoj se značaj brenda stavlja na pijedestal vrijednosti kapitalističkog sistema

LITERATURA

1. Aaker, D. A., Joachimshaler E., 2009., Brand Leadership, Simon&Schuster, UK
2. Babić, M., 2004., Korporativni imidž, Adamić
3. Bakan, J., 2011. Korporacija: patološka težnja za profitom i moći, Mirakul, Zagreb
4. Filipović V., Kostić M.; 2009., Marketing menadžment; FON; Beograd
5. Hubijar A., 2011., Marketing od usta do usta, SSST, Sarajevo
6. Ind N., 1996., Korporacijski Imidž, Clio, Beograd
7. Jobber D., Fahy J., 2006., Osnovi marketinga, Drugo izdanje, Beograd
8. Lindstrom, M., 2009., Brand Sense – Revolucija osjetilnog brandinga, M.E.P.
9. Martin G., Hetrick S., 2006., Corporate reputations, branding and People managment
10. Pavlek, Z., 2008., Branding- Kako izgraditi najbolju marku, M.E.P.
11. Pirić, V., 2009., Utjecaj korporacijskih komunikacija na stvaranje imidža poduzeća, Zagreb
12. Rakita B., 2009., Međunarodni marketing, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd
13. Rossister J., Perc, L., 1997. Advertising Communications Promotion Managment, Second Edition, The No Graw- Hill Comanies inc.
14. Thill J.V., Bovée C.L.; 2012., Suvremena poslovna komunikacija, Mate, Zagreb
15. Veljković S., 2010., Brend menadžment u savremenim tržišnim uslovima, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd
16. Vujević, M., 2006., Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti (VII dopunjeno izdanje), Školska knjiga, Zagreb
17. Wilcox D., Cameron G., Ault P., Agee W., 2008., Odnosi s javnošću: Strategije i taktike, Ekonomski fakultet Beograd
18. Wreden N., 2010., Profitabilno brendiranje, VBZ, Zagreb

**PRINCIPI KOMUNIKACIJE I PROFESIONALNO PONAŠANJE U
POSLOVANJU SAVREMENIH KOMPANIJA**

**PRINCIPLES OF COMMUNICATION AND PROFESSIONAL
DEMEANOR IN BUSINESS OPERATIONS OF MODERN
COMPANIES**

Stručni članak

*Prof. dr. sc. Seid Masnica**

Sažetak

Cilj efikasnog poslovnog komuniciranja je prije svega sporazumijevanje, prienos poruka, informacija, i iskustava. To podrazumijeva i stvaranje novih ideja pregovaranjem, usklađivanjem mišljenja, argumentiranjem pa čak i opovrgavanjem. Poslovna komunikacija u kompaniji uspostavlja zdravu ravnotežu u njihovom funkcioniranju. Usavršavanje poslovnog ponašanja postala je važna vještina koju bi svako trebao pokušati unaprijediti, te postati uspješan u komunikaciji s kolegama i poslovnim partnerima.

Svaka savremena kompanija ima vlastiti komunikacijski stil profesionalno strukturiran prema okruženju u kojem djeluje. Komunikacija je veoma važna u korporativnim sistemima. Sve što činimo u životu zahtjeva komunikaciju. Lični i profesionalni uspjeh često ovise o tome koliko dobro razumijemo druge i koliko dobro drugi mogu razumjeti ono što im želimo prenijeti komunikacijom. S obzirom na to koliko je važna, trebali bi se puno više posvetiti kvaliteti komunikacije. Suvremeno društvo samo po sebi je turbulentno, sa veoma burnim događajima kreira model života i rada, koji uslovljava veoma čestu pojavu nekvalitetne komunikacije. Komunikacija je proces slanja i primanja poruka, tj. proces na osnovu koga osoba, grupa ili organizacija prenosi neku vrstu informacije drugoj osobi, grupi, organizaciji ili masovnom auditoriju. Sve su organizacije stvorene i organizirane kroz komunikacijske procese, a održavaju ih ljudi koji međusobno komuniciraju.

Ključne riječi: komunikacija, informacija, poruka, interakcija, razumijevanje.

** Visoka škola „Logos centar“ Mostar, Urednik DESK-a / informativni program Televizije BiH, BHT1, e-mail: masnica.seid@gmail.com*

Abstract

The goal of efficient business communication is primarily to ensure mutual understanding, transmit messages, information, and experiences. This also implies generating new ideas by negotiating, harmonizing opinions, arguing and even refuting. Business communication in the company establishes a healthy balance in its functioning. Perfecting business demeanor has become an important skill that everyone should try to improve upon, and hence become successful in communicating with colleagues and business partners.

Every modern company utilizes its own communication style professionally structured in accordance with the environment in which it operates. Communication is of the utmost importance in corporate systems. Everything we do in life is based upon communication. Both personal and professional success depend on how well we understand others and to what extent can others understand what we want to communicate to them. With respect to its significance, we should focus more on the quality of communication. Modern society itself is highly turbulent, using highly tumultuous events to shape a model of life and work, which often precipitates a substandard communication. Communication is the process of sending and receiving messages, i.e. the process by which a person, group or organization transfers some sort of information to another person, group, organization or mass auditorium. All organizations are created and organized through communication processes and are run and managed by people who interact among themselves.

Keywords: communication, information, message, interaction, understanding, corporation

1. UVOD

Organizacija je, a posebno poduzeće, mjesto gdje se odvija komunikacija. U poslovnoj komunikaciji su od posebne važnosti uspješno vođenje sastanka, dobro pregovaranje i liderstvo. Idealna slika poslovnog ponašanja doprinosi da se kreira mišljenje o povjerljivom, pouzdanom i sigurnom partneru, prijatnom i korektnom, koji uspijeva da oko sebe stvori kreativnu atmosferu za rad. Tokom života se uče određena pravila ponašanja i standardi u ophođenju. Kada se ta pravila u određenim situacijama ponavljaju, govorimo o ustanovljenim kodeksima u ponašanju. S tim u vezi, činjenica je da tokom života stvaramo lični stil ponašanja, koji se tokom profesionalnog sazrijevanja uobličava kroz edukativne aktivnosti i odnos sa

poslovnim okruženjem. Uspješna komunikacija podrazumijeva da je informacija tačno primljena u pogledu sadržaja i značenja koje je odredio pošiljalac. Efektivne komunikacione vještine omogućavaju menadžerima da iskoriste široku lepezu talenata koju nudi multikulturalni svijet organizacija. Izvjesno je da globalizacija poslovanja predstavlja izazov za komunikativne sposobnosti menadžera. Postoji mogućnost da se menadžeri, suočeni sa stranim i nepoznatim običajima, izrazima i značenjima povuku i pokušaju da izbjegnu komunikaciju. To bi značilo da je prilika izgubljena. Komunikacije, kao sve druge intelektualne aktivnosti, mogu se razviti, izbrusiti u novim izazovnim okolnostima. Sve su organizacije stvorene i organizirane kroz komunikacijske procese, a održavaju ih ljudi koji međusobno komuniciraju. Organizacija je, a posebno poduzeće, mjesto gdje se odvija komunikacija. Ljudska rasa se razvila zbog sposobnosti da se organizira, i to u porodici, plemenu, klanovima, etičkim grupama, religijama, strukama, nacijama. Komunikacije su proces pomoću kojeg ljudi pokušavaju da se sporazumiju prenošenjem simboličkih poruka i u njima dominiraju pošiljalac i primalac poruke (Đokić, Dušanić-Gačić, Šušnjar-Čanković, 2011.).

2. POJAM KOMUNIKACIJE I SAVREMENI IZAZOVI

Komunikacija je proces slanja i primanja poruka, tj. proces na osnovu koga osoba, grupa ili organizacija prenosi neku vrstu informacije drugoj osobi, grupi, organizaciji ili masovnom auditorijumu (Bazić, 2009.) Od suštinskog značaja u tom procesu je da se informacija razumije tj. da poruka bude dekodirana.

2.1. Poslovna komunikacija

Poslovna komunikacija predstavlja posebno područje savremenih komunikacijskih istraživanja. Komunikacijske vještine doprinose uspostavljanju skladnih međuljudskih odnosa, kao i lakšem i efikasnijem obavljanju poslova i ostvarivanju boljih rezultata rada u organizaciji. Prednost neke organizacije leži prije svega u njenim ljudskim potencijalima. U sve oštrijoj utakmici za postizanje što boljih rezultata, ulaganje u ljude, njihovu stručnost i postizanje kulture rada, na najviši nivo, postaje imperativ vremena u kojem živimo. Organizacija se može definirati kao društveni sistem sa strukturom, koji se sastoji od pojedinaca ili grupe koja radi zajedno na ostvarenju nekih ciljeva. Nije teško pretpostaviti u kojoj mjeri neodgovarajuće ponašanje pojedinaca može imati negativne posljedice na ukupne poslovne rezultate svake organizacije i institucije. Zbog toga se u uspješnim organizacijama i institucijama ponašanje na radnom mjestu ne prepušta slučaju, niti slobodnom izboru pojedinaca (Đokić, Dušanić-Gačić,

Šušnjar-Čanković, 2011.). Utvrđivanje standarda, odnosno kodeksa ponašanja, i stalno podizanje nivoa kulture rada zaposlenih, predstavlja veoma bitnu komponentu u razvojnim planovima organizacija. Standardizacija ponašanja na radnom mjestu ne znači i gubitak individualizacije zaposlenih. Naprotiv, to je preduslov za afirmaciju njihovih ljudskih stručnih i kreativnih vrijednosti. Pravila lijepog poslovnog ponašanja omogućavaju svakom službeniku da lakše, sigurnije i sa više samopouzdanja obavlja poslove. Zaposleni treba da nauče osnovna pravila poslovnog ponašanja, i da prate savremenu literaturu o ovoj temi, kako bi osvježili i proširili svoja znanja i kako bi se lakše prilagođavali sve bržim promjenama koje se dešavaju u poslovnom svijetu. Predmet poslovne komunikacije su: Prijenos informacija i poruka, upravljanje interakcijama tj. poslovnim aktivnostima s ciljem davanja smisla poruci, stvaranje veza između pojedinaca, grupa (timova) ili organizacija. To se radi ugradnjom principa poslovne saradnje koja u osnovi ima povjerenje, izgradnja identiteta pojedinaca i poslovnog kredibiliteta organizacija, itd. Poslovna komunikacija je neophodna da bi se: napravio proizvod, obavijestila javnost o proizvodu, upravljalo proizvodnjom i distribucijom, motivirali radnici, te bijedili kupce da kupe i plate proizvode. U poslovnoj komunikaciji su od posebne važnosti uspješno vođenje sastanka, dobro pregovaranje i liderstvo. Idealna slika poslovnog ponašanja doprinosi da se kreira mišljenje o povjerljivom, pouzdanom i sigurnom partneru, prijatnom i korektnom, ljubaznom i u svakom pogledu pred susretljivom kolegi, o lideru koji je sposoban da, pored izrazite stručnosti i znanja, oko sebe uspijeva da stvori kreativnu atmosferu za rad. „Tokom života se uče određena pravila ponašanja i standardi u ophođenju. Kada se ta pravila u određenim situacijama ponavljaju to nazivamo manirima. To su ustanovljeni standardi (kodeksi) u ponašanju, koje jedna zajednica dobrovoljno prihvata, uči, kreira i transformira, u skladu sa vremenom i društvenim tokovima. Da bi se uspostavili korektni odnosi sa većim brojem ljudi, potreban je širi dijapazon oblika komunikacije. Za ovo je potrebna ne samo dobra percepcija i dekodiranje signala koje dobivamo, nego i fleksibilnost, tolerantnost i mogućnost uspostavljanja kompromisa. Poslovna komunikacija je uspješnija ako dominiraju racionalni, a ne emocionalni elementi u ponašanju. U komunikaciji je važna sposobnost slušanja sugovornika i uspostavljanje dijaloga. Neophodno je izbjegavanje monologa koji pasivizira odnos i kod sugovornika izaziva otpor i sumnju u verbalni sadržaj (Bazić, 2009.). Komunikacija započinje oslovljavanjem. Adekvatnim oslovljavanjem se dokazuje poštovanje sugovorniku. Ono je naše samopredstavljanje i odražava stepen bliskosti i povjerenja koji očekujemo u komunikaciji. Ključni moment u poslovnoj komunikaciji je držanje poslovne riječi. Poštovanjem dogovora i rokova, solidnim

poslovanjem, uspostavljanjem odnosa kojima se poštuje klijent, stvara se klima povjerenja i dobre suradnje.

2.2. Komunikacija u organizaciji

Organizacija je specifičan tip grupe u koju se ljudi udružuju kako bi zajednički ostvarili neki cilj. Dobra komunikacija može poboljšati organizacioni učinak, poboljšati učinak menadžmenta i odlučivanja, poboljšati učinak posvećenosti radu zaposlenih, doprinijeti razvijanju većeg povjerenja i povećati poslovnu satisfakciju. U organizacijama postoji velika raznolikost poruka koje treba da se prenesu. Uz sve to valja imati u vidu da je organizaciona komunikacija usmjerena i na spoljašnji svijet isto koliko i na zaposlene. Novije kompanije, na primjer, nastoje da informiraju zaposlene o tome što se događa u kompaniji, ali projektiraju i određeni imidž za spoljašnji svijet. Sve je to bitno za stvaranje korporativne odgovornosti čija su sljedeća obilježja: formalna strukturiranost odnosa među članovima, efektivna komunikacija između individue i grupe (organizacije), te vlastite norme ponašanja i standardi komunikacije (Lorimer - Rolend, 1998.).

2.3. Oblici komuniciranja

Unutar organizacije, komunikacija se odvija po dobro poznatim pravilima, zvaničnim i ne zvaničnim, u bilo kom slučaju dolazi do formiranja komunikacijskih mreža. To su: Poruke putuju do i od jedne centralne osobe. Kod ovakvog tipa mreže postoji direktna komunikacija između svih članova mreže. U cjelokupnom komunikacijskog procesu, važno je imati dosljednosti u svom nastupu. Ovdje je važno pojasniti i poslovni bonton čiji je doslovan prijevod sa francuskog jezika riječ bonton znači „dobar ton“. Bonton može da se definiše kao skup pravila za ponašanje u društvu. Uglavnom znači učtivo, pristojno, uljudno vladanje. Često se koriste i sljedeći termini: protokol, kultura i opuštenja (Banjanin, 1999). Nerijetko se pridržavamo određenih konvencija i pravila, standarda ponašanja o kojima ne razmišljamo. Takva ponašanja su prešla u domen nesvjesnog, intuitivnog, rutinskog. U bilo kojoj profesionalnoj djelatnosti se očekuje da vas sačeka i pozdravi nasmejana i ljubazna osoba, da vam pruži potrebne informacije ili usluge. Ovakvo ponašanje, koje odlikuje ljubaznost i profesionalnost, ide uz poštovanje ličnosti i distance.

U psihološkom, sociološkom i kulturološkom smislu, postoje četiri osnovna načina na koji predstavljamo sebe drugima. Ta pravila podrazumijevaju: predstavljanje osobne ličnosti u javnosti – kakvi bismo željeli da budemo, predstavljanje umanjene skromne varijante ličnosti, predstavljanje pretenciozne uljepšane varijante, predstavljanje sebe kakvi

zaista jesmo. Ovaj posljednji način je istovremeno najteži i najkompleksniji. Pretpostavlja, prije svega, da se prepozna osobna vrijednost, kao i da se prepoznaju mane s kojima se treba u potpunosti suočiti. Ne treba olako pristati na greške i nedostatke u ponašanju, već treba neprekidno težiti usavršavanju.

Ponašanje ima i adaptivni karakter, što se posebno može uočiti kada se putuje, kad se nađe u drugoj sredini. Tad treba naročito voditi računa da se prihvate tuđe norme ponašanja. Lična kreativnost i inventivnost pojedinaca omogućava da se maniri transformiraju u skladu s vremenskim i društvenim tokom. Standardi ponašanja, jednako kao glas, govor i pokret, obilježavaju i određuju jednu ličnost. Način ponašanja, maniri, ophođenje s ljudima, mogu, da predstavljaju most, ali i prepreku u komunikaciji. Pristupačnost i otvorenost omogućava ljudima da prilaze jedni drugima bez bojazni da će biti odbijeni. Pozitivan stav privlači ljude, a odbojan, hladan, nepristupačan, upozorava na opreznost. Dobri maniri podrazumijevaju visok stepen samokontrole. Kontrola je znak zrelosti, prisebnosti, razumijevanja i poštovanja drugih. Staložena osoba pokazuje značajan stepen oslobođenosti. U poslovnom okruženju je posebno značajna kontrola emocija. Pokazivanje ljutnje i bijesa je nepoželjno ponašanje koje provocira sukob. Osoba sklona rješavanju situacija kroz vikanje, galamu, svađu, zapravo je nesigurna i nestabilna ličnost. Kada se uspostavi kontrola nad osobnim ponašanjem i reakcijama, tada se otvara mogućnost za kontroliranje drugi. Uvijek treba voditi računa s kim se razgovara, koliko je sugovornika, gdje je razgovor, da li postoje posmatrači ili slušaoci, kako je uređen prostor i sl. Drugačije se komunicira sa strancima, ljudima drugih kultura, jezičnih područja i vjera. U ponašanju veliku ulogu ima motorika, odnosno sposobnost kretanja. Ponašanje u ovom slučaju znači položaj tijela, stav, način držanja, što na izvjestan način predočava i kompletan stav ličnosti. Ponašanje možemo definirati kao aktivnost koju čini skup određenih reakcija, uslovljenih biološkim, fiziološkim, psihološkim, sociološkim i drugim faktorima. Tokom života se uče određena pravila ponašanja i standardi u ophođenju. Kada se ta pravila ponavljaju u određenim situacijama kao što je već rečeno to nazivamo manirima. To su ustanovljeni standardi (kodeksi) u ponašanju, koje jedna zajednica dobrovoljno prihvata, uči, kreira i transformira, u skladu s vremenom i društvenim tokovima. Ponašanje je vještina, komunikacija s ljudima i samopredstavljanje ličnosti. Ono ima psihološke, socijalne i motoričke karakteristike.

Da rezimiramo, u psihološkom smislu, ponašanje se sastoji od opažanja, percepcije, stvaranja slike o sebi i plasiranja te slike u javnosti. Da bi se uspostavili korektni odnosi sa većim brojem ljudi, potreban je širi dijapazon oblika komunikacije. Za ovo je potrebna ne samo dobra percepcija i dekodiranje signala koje dobivamo, nego i fleksibilnost, tolerantnost i

moгуćnost uspostavljanja kompromisa. Poslovna komunikacija je uspješnija ako dominiraju racionalni a ne emocionalni elementi u ponašanju. To je razlog zbog kojeg je više bilo govora o neverbalnoj komunikaciji. Ovakav oblik ponašanja postiže se ako u ponašanju postoji planiranost (uz fleksibilnost za datu situaciju) i promišljenost. Socijalni momenti utiču na ponašanje. Osnovu nam daje odgajanje, ali kasnije se razvija, nadograđuje kroz sve socijalne aktivnosti, kako lične, tako i poslovne. Potrebno je ponovo naglasiti da je u komunikaciji važna sposobnost slušanja sugovornika i uspostavljanja dijaloga.

Neophodno je izbjegavanje monologa, koji pasivizira odnos i kod sugovornika izaziva otpor i sumnju u verbalni sadržaj. Pod motoričkom karakteristikom ponašanja ne podrazumijeva se samo neverbalno ponašanje, nego i brzina razmišljanja, donošenja odluka i poduzetih akcija. Ponašanje je aktivnost, skup određenih reakcija, uslovljenih biološkim, fiziološkim, psihološkim, sociološkim i drugim faktorima. Maniri su ustanovljeni standardi (kodeksi) u ponašanju koje jedna zajednica (ili većina) dobrovoljno prihvaća, uči, ali i kreira.

2.4. Oslovljavanje – obraćanje

Komunikacija započinje oslovljavanjem. Adekvatnim oslovljavanjem se ukazuje poštovanje sugovorniku. Ono je naše samopredstavljanje i odražava koji stepen bliskosti i povjerenja očekujemo u komunikaciji. Tokom vremena, mijenjali su se oblici ponašanja, prilagođavali raznovrsnim socio – ekonomskim i drugim društvenim promjenama, ali određeni standardi, protokol i način oslovljavanja, odoljeli su svim promjenama. „Bezličan oblik oslovljavanja, često bez imena, je korišten u socijalističkim zemljama“. Bio je lišen individualnosti, uz pokušaj isticanja jednakosti. Ponovo se usvaja, tada dekadentan oblik oslovljavanja sa „gospodo, gospodine“. Da bi se postigla individualnost u oslovljavanju, pored imena i prezimena koristi se i zanimanje ili funkcija (Rouse, Rouse, 2005.).

3. STRATEGIJE POSLOVNE KOMUNIKACIJE

Da bismo u interakciji sa drugim kolegama u kompaniji postigli željene rezultate, trebamo razviti strategiju komuniciranja. Mnogi od nas intuitivno razmatraju osnovne korake kao što je odlučivanje na koji način želimo komunicirati - licem u lice, telefonirati, poštom ili e-mailom. Također unaprijed razmišljamo o primatelju poruke i o tome koju poruku želimo prenijeti. Međutim, ne činimo mnogo više no što je potrebno da prenesemo poruku pa rezultat nije uvijek zadovoljavajući. Tako, primjerice, pogrešno procijenimo kako će reagirati naša publika ili poruku prenesemo na način

koji zbunjuje primatelje. Dobro razvijena strategija komuniciranja smanjuje broj zapreka u komunikaciji i povećava mogućnost uspjeha bilo kojega komunikacijskog zadatka. Svi postupci, uključujući imaju više značenja, a provode se u kulturnom kontekstu. Svaki korak te izgradnje strategije komuniciranja treba razmotriti u odnosu na njegov kulturni i simbolički utjecaj. Kada prolazite kroz proces izgradnje strategije komuniciranja, razmišljajte o tome kako kulturni faktori mogu utjecati na svaki zadatak. Četiri su temeljna elementa uspješne strategije komuniciranja: strategija komunikatora, strategija publike, strategija kanala, strategija poruke (Pavić, 2011). Započnite svoju strategiju komuniciranja proučavanjem prvog elementa u komunikacijskom modelu - pošiljatelja poruke. U svojem komunikacijskom zadatku pošiljatelj ili komunikator ste vi sami. Koju poruku želite poslati? Kako ćete komunicirati (prenijeti) vašu poruku? Šta želite postići slanjem poruke? Kako vas, pošiljatelja, vidi primatelj poruke? Koliko ste vjerodostojni u očima ciljne publike? Oblikovanjem odgovora na ova pitanja sastavljate strategiju komunikatora. Da bi ona bila uspješna, trebate razmotriti svoje ciljeve i vjerodostojnost vas ili vaše organizacije.

3.1. Planiranje strategije komunikacije u savremenim kompanijama

Kada planiramo bilo kakvu komunikaciju, prva stvar koju trebamo učiniti jest razmisliti o svrsi zadatka. Zna li koji vam je cilj, lakše ćete odlučiti koji ćete pristup preuzeti. Osim toga, usredotočiti ćete se na druge elemente komunikacijskog procesa - vašu poruku, publiku i kanal. Vaš cilj može biti jasan i određen ili neodređen i općenit. Primjerice, ako niste zadovoljni radom koji je mehaničar napravio na vašem autu, vaš je cilj jasan - želite dobro obavljen posao. Ako ste vlasnik male softverske tvrtke, a želite uspješnije poslovati, vaš cilj nije toliko određen. Trebat će odlučiti između nekoliko mogućnosti kojima možete ostvariti svoj cilj. Hoćete li povećati proračun oglašavanja, smanjiti svoje troškove, povisiti cijene ili otpustiti neke radnike? U ovom slučaju imate općeniti cilj - uspješnije poslovanje i određeni cilj, odlučite koji ćete potez povuci kako biste ostvarili osnovnu svrhu. Svi komunikacijski zadaci obuhvaćaju dvije vrste ciljeva: općenite ciljeve, te specifične ciljeve (Marković, 2011.) Općeniti ciljevi su razlozi zbog kojih ste odlučili komunicirati. To su direktne izjave o tome šta nastojite postići ili koji problem pokušavate riješiti. Dakle, prvi korak u komunikacijskoj strategiji jest oblikovanje jasnih ciljeva za ono što želite postići komunikacijom. Zapišite svoje ciljeve na papir ili ih otipkajte i spremite u računalu. Bilježenje ciljeva potaknut je vaš da ih ostvarite i povećati mogućnost njihovog postizanja.

3.2. Integrirana strategija komuniciranja

Sve naprijed izloženo možemo povezati sa vjerojatno najvažnijim, ali i najviše zanemarivanim aspektom komunikacije - kulturom. Kultura utječe i mijenja svaki aspekt ljudskog života - ona određuje kako rješavamo probleme, planiramo i gradimo gradove, kako su organizirani i kako funkcioniraju prijevozni, ekonomski i politički sustavi. Kultura utječe čak i na osobnost, na način kako se ljudi izražavaju (uključujući izljeve osjećaja), razmišljaju i pokreću svoja tijela. Kultura na najdublji i najsuptilniji način utječe na ponašanje. Kada raspravljamo o komunikaciji i kulturi, trebamo biti svjesni čitavog spektra komunikacije, dakle ne samo jezika, već i simbolike komunikacije, primjerice neverbalne komunikacije, običaja, rituala, vrijednosti i koncepta vremena i prostora. Temeljna karakteristika kulture jest činjenica da ona ima značenje. Komuniciranje znači prenošenje značenja. I uz najbolju komunikacijsku strategiju postoji mogućnost da proizvedete poruku koja će se pogrešno shvatiti ne uzmete li u obzir važnost kulture. Strategija komunikatora pruža strukturu za proučavanje i oblikovanje vaših ciljeva (općenitih i specifičnih) te za procjenu i stvaranje vaše vjerodostojnosti. Strategija publike pruža okvir za analiziranje vaše publike i onoga što vi znate o publici, odnosno što publika zna o vama i vašoj temi. Također pruža neke savjete kako privući i motivirati publiku. Proučavanje publike je toliko važno za uspjeh komunikacije da je vrijedno dodatnog vremena i truda potrebnog za razumijevanje publike i motivacije. Strategija poruke utječe na strukturu, stil i poredak ideja u vašoj poruci (Miljević, 2010.).

3.3. Tehnika stvaranja dobrog utiska

Stvoriti dobru atmosferu možemo i ako ostavimo dobar dojam na sugovornika. I pri ovoj tehnici postoji nekoliko pravila jer je prvi utisak 60% pod utjecajem neverbalne komunikacije koji je nesvjestan i intuitivnog karaktera. Kod stvaranja prvog utiska treba zadržati pogled na sugovorniku, biti smiren, ne ponašati se nametljivo i ne koketirati, ne nametati sebe, ne praviti grimase bez obzira što mislimo, ne prelaziti na "ti" bez dopuštenja sugovornika, voditi računa o položaju tijela i sjedenja, ne dodirivati sugovornika itd. Verbalna komunikacija također može doprinijeti tehnici stvaranja dobre atmosfere pa je neophodno kod predstavljanja jasno i razgovijetno reći svoje ime i prezime, proizvod ili poduzeće koje predstavljamo, razgovarati sa sugovornikom na način da mu stavimo do znanja da ga poštujemo i cijenimo, ne pretjerivati sa komplimentima, izbjegavati strane riječi i izraze, poštapalice i uzrečice i proste riječi, tražiti

savjet od sugovornika, ne stavljati neumjesne primjedbe, itd. (Subotić, 1999.).

4. INTERNO KOMUNICIRANJE SAVREMENIH KOMPANIJA

Interna komunikacija predstavlja čitav skup uzajamnih veza na osnovu kojih se uspostavljaju kontakti unutar organizacije. Kao i sva sredstva i metode kojima se prenose informacije radi vršenja određenog utjecaja na ponašanje ljudi. Interna komunikacija je moćno sredstvo socijalizacije i doprinosi stvaranju prijatne radne atmosfere. Menadžeri u organizaciji bi trebali da primjenjuju tzv. Politiku otvorenih vrata a pri tome da budu spremni da slušaju, objasne, upute, i da ukoliko je to moguće izjednače interese zaposlenih sa interesima organizacije. Takva strategija doprinosi stvaranju atmosfere u kojoj su zaposleni visoko motivirani i usredotočeni na posao sa minimalnim odsustvima i minimalnom fluktačijom. Svrha programa interne komunikacije je prijenos informacije unutar organizacije ili izgrađivanje morala zaposlenih u duhu organizacije, odnosno postizanje visokog stepena korporativne kulture. Ključne faktore koji utiču na proces interne komunikacije čine: privredna grana kojoj organizacija pripada. Trendovi prisutni u toj grani. Opće karakteristike tržišta. Konkurentske aktivnosti. Pozicioniranost (<https://hr.glosbe.com/hr/en/pozicioniranost>) organizacije u odnosu na konkurenciju. Misija - da li je misija organizacije: Biti najbolja, najveća, i najinventivnija; različitost ili biti jedna od mnogih? Da li je misija realna ili je samo želja koja treba biti ostvarena u skorije vrijeme. Veličina i organizaciona struktura. Veličina organizacije u poređenju sa organizacijama unutar iste grane i van nje. Složenost organizacione strukture. Tradicija i povijest. Postojanje tradicije u gradi kojoj pripada. Povezanost sa filozofijom i kulturom organizacije. Imidž organizacije. Kako je organizacija doživljavana u toku proteklih godina? Da li je njen imidž stalno dobar ili je tokom vremena prevrtljiv. Poslovanje danas zavisi od nivoa usklađenosti, odnosa različitih grupa u organizaciji, odnosno jedinstva organizacije. Jedinstvo organizacije postiže se uspješnom socijalizacijom u organizaciji. Nakon procesa socijalizacije pojedinac uči o djelovanju organizacije i kako da uspješno izvršava svoju ulogu koja mu je data u organizaciji. Ovaj proces traje tokom čitavog vijeka zaposlenog. Međutim kako se mijenjaju uslovi u radnom ambijentu organizacije tako se mijenja i radna uloga zaposlenog a procesi socijalizacije te promjene prenose zaposlenom. Proces počinje od trenutka kada zaposleni dobije zaposlenje. Priče koje se pričaju unutar jedne organizacije također su jedan od načina za prenošenje vrijednosti između članova organizacije. Socijalizacija je menadžerima jedan od načina da utječu na kulturu organizacije i stvore prijatnu atmosferu u radnom ambijentu. (Rouse, Rouse, 2005.).

4.1. Vrste interne komunikacije u kompanijama

Komunikacija unutar organizacije može biti: formalna i neformalna. Oba načina komunikacije su od velikog značaja za organizaciju i njeno funkcioniranje te je bitno posvetiti pažnju njihovom razvijanju i uspješnosti. Neformalna komunikacija je uglavnom zastupljena unutar neformalnih grupa i nema posrednog utjecaja na organizaciju i upravljanje u organizaciji. Ona se odvija unutar organizacije neslužbenim linijama moći i aktivnosti. U svakoj organizaciji postoji neformalna komunikacijska mreža koja se odvija paralelno sa službenim kanalima komunikacije. Obavljajući zajedničke poslove, zaposleni imaju uobičajne razgovore, šale, priče, diskusije o svakodnevnim problemima, i osobinama ljudi u organizaciji i dr. Postoje i podaci da je oko 80% informacija koje “putuju” kao glasine vezano za poslovanje, a čak 75% ih je tačno. Neki vrhovni menadžeri su oprezni sa neformalnom komunikacijskom mrežom vjerovatno zbog njene moći u kontroliranju toka informacija. Formalna komunikacija se uglavnom obavlja na relaciji nadređeni-podređeni. To znači da zaposlenim u svakom trenutku treba pružiti uvid o položaju organizacije i problemima sa kojima se ona susreće. U organizaciji je potrebno stvoriti takve uslove da zaposleni mogu u svakom trenutku reći rukovodstvu svoje potrebe i želje u vezi sa svojim radnim mjestom i okruženjem u kojem, obavljaju svoje radne zadatke. To se može odnositi na: veću platu, kraći radni dan, duži odmor, veće učešće u donošenju odluka, i sl. Sposobnost komuniciranja je od izuzetnog značaja za suvremenog menadžera. Međutim da bi interna komunikacija bila efikasna ne zavisi samo od menadžera, naprotiv očekuje se i zalaganje od svih zaposlenih u okviru organizacije. Ali menadžeri moraju biti svjesni da je broj zaposlenih spreman da efektivno sluša ili čita in a taj način da doprinese uspješnom odvijanju procesa komunikacije u organizaciji. Bez obzira na pravac komuniciranja tj. da li se poruka šalje u smjeru menadžer-zaposleni ili zaposleni-menadžer primalac je onaj koji treba da preuzme odgovornost bilo da je u pitanju uspjeh ili neuspjeh kao krajnji ishod komunikacije, podjednako kao i onaj koji šalje tu poruku. Podređeni i nadređeni treba da imaju vrlo dobar odnos. Jedan od osnovnih činilaca koji treba da budu prisutni jeste povjerenje. Veoma je važno uspostaviti prijatnu atmosferu i opuštenu priliku odvijanja procesa komunikacije unutar njihove organizacije. Zaposleni moraju vjerovati svojim pretpostavljenim u tolikoj mjeri da mogu istupiti otvoreno bez ustezanja ili straha. Naravno na opuštenu atmosferu dosta utiče i cjelokupan ambijent u kojem se odvija određeni razgovor. Uspješnost poslovanja, danas, u velikoj mjeri zavisi od nivoa usklađenosti odnosa različitih grupa u organizaciji odnosno jedinstvenosti organizacije. Menadžment mora blagovremeno da uoči promjene u željama i ciljevima zaposlenih. Jedan od načina da se dođe do informacija koje sun am

potrebne jeste anketa u kojoj radnici iznose svoja gledišta, zapažanja i razmišljanja. Anketa obuhvata reprezentativni uzorak zaposlenih, uz apsolutnu garanciju anonimnosti. Služba odnosa s javnošću, koja organizira anketu, piše izvještaj koji realno odslikava kako pozitivne tako i negativne stavove i shvaćanja zaposlenih. Još jedna od mogućnosti da se dođe do mišljenja i stavova zaposlenih je i povremeno organiziranje ankete na točno određene teme. Npr. stavovi zaposlenih o voznom parku organizacije, vlasničkim odnosima itd.

5. ZAKLJUČAK

Komunikacija je postojala prije više od hiljdu godina, u prapovijesti, u starom i srednjem vijeku, a danas je neizostavni dio poslovanja. Da bi postojala saradnja, potrebna nam je komunikacija. Bez obzira da li je verbalna, neverbalna, pismena ili usmena, ona je važan i neizostavni faktor u organizaciji. Ali, da bi znali i mogli komunicirati, odnosno uspostaviti i održavati poslovne odnose moramo poznavati tehnike poslovnog komuniciranja. Bez obzira da li je komuniciranje na relaciji govornik – slušalac, nadređeni – podređeni, pisana forma, telefonski ili elektronskom poštom, promocijom odnosno instrumentima marketing mix-a, moramo voditi računa o sugovorniku, tj. o njegovim željama i potrebama. Dobar učesnik u komunikaciji je dobar slušalac, strpljiv, smiren, staložen, nenametljiv a stručan, obaviješten, informiran, pripremljen za poslovnu komunikaciju. Nagli razvoj nauke, tehnike i tehnologije omogućava bržu i sigurniju komunikaciju ali se ne smije zaboraviti da se najbolji rezultati pregovaranja i uspostavljanja poslovnih odnosa ostvaruju direktnim kontaktom i da se taj vid komunikacije ne smije zapostaviti iako dinamika rada i poslovanja nameće suprotno. Oblikovanje sistema komunikacije u organizaciji vrlo je složen i odgovoran zadatak koji obuhvata tehničko-organizacione, sociološke i psihološke probleme sa značajnim ekonomskim implikacijama. Ukupno posmatrajući izgradnju sistema komunikacije, sistem komunikacije može se definirati kao određivanje nosioca, sadržaja, vrste, oblika, pravaca, kanala i sredstva komuniciranja i njihova povezivanja u smišljenu mrežu prenošenja informacija. Nakon svega navedenog dolazimo do zaključka da bez komunikacije nema međuljudskih odnosa pa tako ni uspješnog poslovnog sistema. Komunikacija je temelj da dođemo do zacrtanog poslovnog (ili privatnog) cilja. Put do prepoznatljivosti određene kompanije, stvaranje imidža i uspješnosti nje same prvenstveno zavisi od zaposlenih, njihovog rada, međusobnog odnosa, kvalitete komunikacije te dr.

LITERATURA

1. Banjanin, M., 1999., Efektivna poslovna komunikacija,
2. Bazić, M., 2009., Poslovna komunikacija – poslovni put do uspeha”, Megatrend
3. Coutrland L. B., John V. T., 2012., Poslovna komunikacija, Zagreb
4. Đokić A., Dušanić-Gačić S., Šušnjar-Čanković V., 2011., Menaždment – poslovna komunikacija, liderstvo i poslovna etika, efikasnost posovanja, Banja Luka
5. Knežević, B., 2002., Elektronično poslovanje i odvijanje poslovnih procesa, Zagreb
6. Lorimer, R., 1998., Masovne komunikacije, Clio, Beograd
7. Marković, M., 2003., Poslovna komunikacija sa poslovnim bontonom. Beograd, Clio
8. Michael J. Rouse, Sandra Rouse, 2005., Poslovno Komuniciranje, Masmedia, Zagreb
9. Milenković, S., 2011., Delić, K., Komunikologija i poslovna komunikacija, Beograd
10. Miljević, M., 2010., Poslovna etika i komuniciranje, Univerzitet Singidunum, Beograd
11. Pavić, Ž., 2011., Etika i poslovno komuniciranje, Univerzitet Singidunum, Beograd
12. Subotić D., 1999., Interpersonalno poslovno komuniciranje, Beograd
13. Tomić Z., 2003., Odnosi s javnošću – Recenzirano predavanje – def. Interno komuniciranje, Beograd.

**PRAVILNIK O RADU AUTONOMNI IZVOR RADNOG PRAVA U
HRVATSKOM ZAKONODAVSTVU**

**WORKING REGULATIONS AN AUTONOMOUS SOURCES OF
LABOUR LAW IN CROATIAN LEGISLATION**

Stručni članak

*Pred. VŠ Ninoslav Gregurić-Bajza**

Sažetak

Pravilnik o radu društveni je ili autonomni izvor radnog prava, koji je rezultat autonomije adresata koji ga donosi i na kojega se taj izvor radnog prava odnosi. Njime poslodavac uređuje prava, obveze i odgovornosti iz radnog odnosa u onim pitanjima koja nisu uređena kolektivnim ugovorom ili zakonom. Pravilnikom o radu detaljno se uređuju prava i obveze radnika i poslodavca u radnom odnosu ako poslodavac nije sklopio kolektivni ugovor ili ako neka pitanja vezana uz prava, obveze i odgovornosti stranaka u radnom odnosu nisu uređena kolektivnim ugovorom. Cilj rada je izložiti koji poslodavci imaju zakonsku obvezu donošenja i objavljivanja pravilnika o radu, opisati postupak njegovog donošenja i stupanja na snagu te ukazati na mogući postupak njegova stavljanja izvan snage, što Zakon o radu izrijekom ne definira. U radu će se naglasiti moguće posljedice nepoštivanja obveze i/ili postupka donošenja pravilnika o radu te posljedice povrijede ili ugrožavanja temeljnih prava radnika od strane poslodavca.

Ključne riječi: pravilnik o radu, donošenje, objavljivanje, stupanje na snagu, sadržaj, sankcije.

Abstract

Working regulations are social or autonomous sources of labour law, which result from the autonomy of the addressee which adopts such rules and to which this source of law refers. The employer uses them to regulate the rights, obligations and responsibilities derived from the employment contract regarding the issues which are not covered by the collective agreement of the law. Working regulations provide details regarding the rights and the obligations of both the employee and the employer derived

** Veleučilište Baltazar Zaprešić, Republika Hrvatska, e-mail: nino.bajza@bak.hr*

from the employment contract if the employer has not signed a collective agreement or if some issues regarding the rights, obligations and responsibilities of the employment contract parties have not been regulated by the collective agreement. The aim of this paper is to state which employers have the legal obligation to adopt and publish working regulations, describe the procedure of adopting such a document and to point to the possible procedure for repealing it, which has not been defined by the Labour Act. This paper will emphasise the possible consequences of a failure to comply with the obligation and/or procedure of adopting working regulations and the consequences of violation and/or compromising the employees' basic rights on the part of the employer.

Keywords: working regulations, adopting, publishing, entry into force, content, sanctions.

1. UVOD

U teoriji su postojala, a i danas postoje, različita shvaćanja radnog prava. Ipak, prevladava shvaćanje radnog prava kao sustava pravnih normi kojima se uređuju prava i obveze radnika i poslodavca u radnom odnosu. Radno pravo predstavlja samostalnu granu prava koje se razvila izdvajanjem iz građanskog prava i koja obuhvaća srodne pravne institute kojima se uređuju radni odnosi. Uređujući radne odnose radno pravo izravno utječe na uvjete rada svih radnika pa neprijeporno ima značajan utjecaj i na ukupne odnose u društvu. Stoga je razvidno da radno pravo predstavlja jednu od najznačajnijih i najrazvijenijih grana prava.

S obzirom na navedeno, radno pravo vjerojatno više no druge grane prava oslikava multiplicitranost ili šarolikost njegovih izvora. Iako u teoriji postoje brojne klasifikacije izvora radnog prava, najčešće se oni dijele na državne ili heteronomne, koje donose tijela javne vlasti i društvene ili autonomne izvore, koje donose adresati na koje se ti izvori odnose i koji su rezultat autonomije konkretnog adresata. Pravilnik o radu* pripada skupini autonomnih izvora radnog prava.

Ovim radom želi se ukazati na najvažnije pravne norme koje određuju sam pojam pravilnika o radu te istaknuti njegov značaj za uređenje radnih odnosa. Opisat će se obveza određenih poslodavaca na donošenje i objavljivanje pravilnika o radu, postupak njegovog donošenja i naglasiti moguće posljedice nepoštivanja te obveze i/ili postupka. U radu će se navesti koji je zakonom propisani obvezni sadržaj pravilnika o radu kao i njegov

* *engl. employment regulations; njem. Arbeitsordnung*

mogući fakultativni sadržaj. Rad se osvrće i na čin stupanja na snagu pravilnik o radu te pokušava pojasniti postupak njegova stavljanja izvan snage.

2. PRAVILNIK O RADU

Pravilnik o radu pripada skupini autonomnih izvora radnog prava ali koji se odlikuje određenim specifičnostima u odnosu na druge autonomne pravne akte. Prije svega, radi se o profesionalnom izvoru radnog prava koji je jednostrani akt poslodavca. Njime poslodavac uređuje prava, obveze i odgovornosti iz radnog odnosa u onim pitanjima koja nisu uređena kolektivnim ugovorom ili zakonom (Herman, Čupurdija, 2011). Zakon o radu obvezuje i radnike i poslodavce na pridržavanje odredbi toga zakona i ostalih zakona koji uređuju područje rada i radnih odnosa ali i drugih izvora radnog prava kao što su primjerice međunarodni ugovori, kolektivni ugovori i pravilnici o radu. Poslodavac je obvezan omogućiti radniku da se prije stupanja na rad upozna s propisima koji uređuju radne odnose, a posebice sa odredbama pravilnikom o radu konkretnog poslodavca.

Cilj pravilnika o radu jest da detaljno uredi prava i obveze stranaka u radnom odnosu ukoliko poslodavac nije sklopio kolektivni ugovor, odnosno ukoliko postoji sklopljen kolektivni ugovor, poslodavac može pitanja koja nije uredio kolektivnim ugovorom urediti pravilnikom o radu (Učur, Zlatović, Moslavac, Malenica, Čupurdija, 2018).

2.1. Obveza donošenja pravilnika o radu

Prema Zakonu o radu (dalje u tekstu: ZOR), samo poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan je donijeti i objaviti pravilnik o radu. Temeljem ovakve zakonske odredbe može se zaključiti da zakonodavac drži kako poslodavci koji zapošljavaju manje od dvadeset radnika nemaju razloga za donošenje pravilnika o radu te da radne odnose sa svojim radnicima mogu autonomno urediti putem ugovora o radu.

Iz navedenog proizlazi da činom sklapanja ugovora o radu sa dvadestim radnikom, poslodavac postaje obveznik donošenja i objavljivanja pravilnika o radu. Pritom treba naglasiti kako ZOR ne čini razliku između ugovora o radu na određeno vrijeme i ugovora o radu na neodređeno vrijeme pa su u dvadeset i više zaposlenih u pravilu uključeni i radnici na određeno vrijeme. Stoga je poslodavcima koji imaju manje od dvadeset zaposlenih ali su blizu tog broja i/ili povremeno zapošljavaju radnike na

određeno vrijeme pa pređu tu granicu, preporučljivo unaprijed donijeti pravilnik o radu kojim će urediti sva potrebna pitanja i područja.*

Prigodom donošenja pravilnika o radu poslodavac nema apsolutnu autonomiju jer mu tu autonomiju sužava ZOR. O donošenju pravilnika o radu poslodavac se mora savjetovati s radničkim vijećem, u slučaju, na način i pod uvjetima propisanim ovim Zakonom.* Razvidno je kako se poslodavac o namjeravanoj odluci o donošenju pravilnika o radu mora savjetovati s radničkim vijećem. Pri tome je poslodavac obavezan radničkom vijeću dostaviti sve podatke važne za donošenje takve odluke kako bi mu omogućio da sagleda mogući utjecaj predloženog pravilnika o radu na položaj radnika. Podaci o namjeravanoj odluci moraju se dostaviti radničkom vijeću potpuno i pravodobno, tako da mu se omogućí davanje primjedbi i prijedloga, kako bi rezultai rasprave stvarno mogli utjecati na donošenje odluke (Učur i sur., 2018).

Svoje mišljenje o predloženoj odluci o donošenju pravilnika o radu tj. o predloženom pravilniku o radu, radničko je vijeće dužno dati poslodavcu u roku od osam dana osim ako može bitnim sporazumom radničkog vijeća i poslodavca nije uređeno drugačije. Ako se u tom roku radničko vijeće ne očituje, smatra se da nema primjedbi na predloženi sadržaj pravilnika o radu. Ovdje valja naglasiti da ako kod poslodavca nije utemeljeno radničko vijeće, a radnici članovi sindikata su izabrali sindikalnog predstavnika, tada je poslodavac obavezan savjetovati se o donošenju pravilnika o radu sa sindikalnim povjernikom. Naime, prema ZOR-u „ako kod poslodavca nije utemeljeno radničko vijeće, sindikalni povjerenik preuzima sva prava i obveze radničkog vijeća propisane ovim Zakonom, osim prava iz članka 164. stavka 2. ovoga Zakona na imenovanje predstavnika radnika u organ poslodavca iz članka 164. stavka 1. ovoga Zakona“.*

Neovisno o mišljenju radničkog vijeća ili sindikalnog povjerenika ako nije utemeljeno radničko vijeće, a s obzirom da ZOR propisuje obvezu poslodavca da se s radničkim vijećem savjetuje o donošenju pravilnika o radu, to je jasno da poslodavca mišljenje radničkog vijeća odnosno sindikalnog povjerenika neće obvezivati. Poslodavac je obavezan donijeti pravilnik o radu sukladno ZOR-u i njime propisanoj proceduri, koja uključuje i obvezu savjetovanja s radničkom vijećem. Sukladno ZOR-u, „odluka poslodavca donesena protivno odredbama ovoga Zakona o obvezi savjetovanja s radničkim vijećem ništetna je“.* Radničko vijeće može od

* <https://www.teb.hr/novosti/2015/zaposljavate-li-20-i-vise-radnika/>

* Zakon o radu, članak 27. stavak 1.

* Zakon o radu, članak 153. stavak 3.

* Zakon o radu, članak 150. stavak 12.

nadležnog suda tražiti da nezakoniti pravilnik o radu ili neke njegove odredbe oglasi ništetnima (Herman, Čupurdija, 2011).

2.2. Obveza objavljivanja pravilnika o radu

Obveza poslodavca da objavi pravilnik o radu izravno je izrijekom utvrđena u ZOR-u, koji u članku 26. propisuje: „poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan je donijeti i objaviti pravilnik o radu...“. Na obvezu objave pravilnika o radu, poslodavca neizravno obvezuje Zakon o pravu na pristup informacijama, prema kojemu je poslodavac u obvezi „na Internet stranici poslodavca na lako pretraživ način i u strojno čitljivom obliku objaviti informacije o unutarnjem ustrojstvu s imenima čelnika tijela i voditelja ustrojbenih jedinica i njihovim podacima za kontakt“. * Navedena neizravna obveza objave pravilnika o radu proizlazi iz odredbe članka 26. ZOR-a, koja između ostalog, a u obvezni sadržaj pravilnika o radu propisuje i organizaciju rada.

Na obvezu objave pravilnika o radu i to u sadržaju koji propisuju članka 26. i 90. ZOR-a, poslodavca obvezuje i Pravilnik o načinu objave pravilnika o radu, koji je sukladno ZOR-u donio ministar rada i mirovinskog sustava. Prema tome Pravilniku u članku 2. se izrijekom navodi da „Poslodavac može donijeti pravilnik o radu koji se primjenjuje na sve radnike zaposlene kod toga poslodavca, odnosno može donijeti posebne pravilnike za pojedina poduzeća i dijelove poduzeća poslodavca, odnosno pojedine skupine radnika“. Nadalje u članku 3. stavku 1. navodi se: „Pravilnik i posebne pravilnike poslodavac je dužan objaviti“, a u članku 4. stavku 1. i 2. propisano je: „Pravilnik se mora objaviti na način da bude dostupan na uvid radnicima i izložen na vidljivom mjestu u prostorijama u kojima oni redovito borave tijekom radnog dana. Pravilnik se može učiniti dostupnim radnicima i njegovom objavom na internim mrežnim stranicama, odnosno na zahtjev radnika, dostavom elektroničkom poštom“.*

I konačno, obveza objave pravilnika o radu neizravno proizlazi i iz odredbe članka 27. stavka 3. ZOR-a jer isti propisuje da pravilnik o radu ne može stupiti na snagu prije isteka roka od osam dana od dana objave pravilnika.

2.3. Sadržaj pravilnika o radu

Zakonodavac usmjerava poslodavca koja pitanja treba urediti pravilnikom o radu te navodi: plaću, organizaciju rada, zaštitu dostojanstva

* Zakon o pravu na pristup informacijama, članak 10. stavak 11.

* Pravilnik o načinu objave pravilnika o radu, članak 2., 3. i 4.

radnika, zaštitu od diskriminacije, ali time on ne zatvara listu pitanja, nego ju otvara navodeći i druga pitanja važna za zaposlene, koja nisu uređena kolektivnim ugovorom. Time on ukazuje da je kolektivni ugovor viša razina uređivanja te samo ako određena pitanja nisu uređena kolektivnim ugovorom poslodavac ima pravo svojom voljom urediti ta pitanja (Herman, Čupurdija, 2011).

Prema članku 26. ZOR-a pravilnikom o radu uređuju se plaće, organizacija rada, postupak i mjere za zaštitu dostojanstva radnika te mjere zaštite od diskriminacije. Pravilnikom o radu mogu se urediti i druga pitanja važna za radnike zaposlene kod konkretnog poslodavca, ako ta pitanja nisu uređena kolektivnim ugovorom, a dopušteno ih je urediti pravilnikom o radu. Radi se najčešće o kriterijima i mjerilima za određivanje godišnjeg odmora koji traje dulje od zakonom propisanog minimuma, o situacijama u kojima radnici imaju pravo na trajanje plaćenog dopusta za osobne potrebe radnika, kriterijima i mjerilima za izračun plaće i naknade plaće, pravu radnika na jubilarnu nagradu, božićnicu, regres i druga materijalna prava radnika.

Zakonodavac je u Zakonu o radu poslodavcu ostavio mogućnost da čitav niz pitanja koja nisu uređena u zakonu može normirati i pravilnikom o radu. Pa se tako pravilnikom o radu može urediti način osposobljavanja pripravnika (čl. 56. ZOR-a), raspored korištenja godišnjeg odmora (čl. 85. ZOR-a), plaćeni dopust do sedam dana godišnje (čl. 86. ZOR-a) i slično (Učur i sur., 2018).

Pitanja koja primjerice svakako moraju biti uređena pravilnikom o radu su osobni podaci koje je potrebno prikupljati, obrađivati, koristiti ili dostavljati trećim osobama radi ostvarivanja prava i obveza iz radnoga odnosa odnosno u vezi s radnim odnosom (čl. 29. st. 2. ZOR-a), zatim način osposobljavanja pripravnika za samostalan rad ako nije određen ugovorom o radu (čl. 56. st. 1. ZOR-a), te postupak i mjere zaštite dostojanstva radnika od uznemiravanja i spolnog uznemiravanja ako nisu uređeni posebnim zakonom, kolektivnim ugovorom, sporazumom sklopljenim između radničkog vijeća i poslodavca (čl. 134. st. 1. ZOR-a).*

Poslodavac ima slobodu pri uređivanju prava radnika u pravilniku o radu, ali njegov sadržaj mora biti zakonit. Ako je za određeno pitanje propisano da se može uređivati samo dvostranim aktima, kao npr. naknada za pripravnost, poslodavac ne smije visinu naknade za pripravnost urediti pravilnikom, nego ugovorom o radu ili kolektivnim ugovorom. Poslodavac može u jednom pravilniku o radu regulirati sva pitanja sadržaja radnog odnosa za sve radnike ili može donijeti posebne pravilnike koji se odnose na određene radnike, npr. samo za radnike određenog organizacijskog dijela poslodavca ili samo za radnike koji rade na terenu. Jednako tako, posebnim

* <https://www.teb.hr/novosti/2015/zaposljavate-li-20-i-vise-radnika/>

se pravilnicima mogu uređivati određena područja iz domene radnih odnosa, pa se npr. može donijeti poseban pravilnik o službenim putovanjima, pravilnik o godišnjim odmorima i dr.*

Upravo ovakvu mogućnost pojedini poslodavci pokušavaju zlorabiti. Naime, kada žele kroz određena materijalna prava nagraditi najčešće sebi sklone i poslušne radnike, ti poslodavci čak i materiju plaća, naknada plaća i ostalih materijalnih prava radnika, uređuju putem posebnog pravilnika, a ne putem pravilnika o radu. Najčešće oni donose pravilnik o plaći, čiji sadržaj nakon donošenja pokušavaju prikriti proglašavajući ga poslovnom tajnom zbog čega ga tobože ne moraju objaviti. Ovakvu praksu pojedinih, na sreću malobrojnih poslodavaca, smatramo nezakonitom i neodrživom. Prema mišljenju autora ovoga rada, osnove i mjerila za isplatu plaće i drugih materijalnih prava trebali bi biti utvrđeni pravilnikom o radu, što znači da bi trebali biti njegov sastavni dio. Takvom mišljenju u prilog govore i članci 26. i 90. ZOR-a koji izrijekom propisuju: „poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan je donijeti i objaviti pravilnik o radu kojim se uređuju plaće, ... i druga pitanja važna za radnike zaposlene kod toga poslodavca, ako ta pitanja nisu uređena kolektivnom ugovorom. Poslodavac je dužan radniku obračunati i isplatiti plaću u iznosu utvrđenom propisom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu, odnosno ugovorom o radu. Ako osnove i mjerila za isplatu plaće nisu uređeni kolektivnim ugovorom, poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan ih je utvrditi pravilnikom o radu. Ako osnove i mjerila za isplatu plaće nisu uređeni kolektivnim ugovorom, poslodavac koji zapošljava najmanje dvadeset radnika dužan ih je utvrditi pravilnikom o radu“.*

Dakle, ZOR izrijekom obvezuje poslodavce da plaća odnosno osnove i mjerila za isplatu plaća budu utvrđeni pravilnikom o radu što znači da bi morali biti i sastavni dio toga, a ne nekog drugog posebnog pravilnika.

Nadalje, kada bi se čak i složili s uređenjem osnova i mjerila za isplatu plaća u posebnim pravilnicima, a ne u pravilniku o plaći, i kada bi se također složili sa odlukama takvih poslodavaca da je cijeli tekst takvih posebnih pravilnika poslovna tajna (s čim se autor ovoga rada ne može složiti), postavlja se pitanje krše li takvi poslodavci ZOR u dijelu u kojem on propisuje obvezu donošenja i objavljanja pravilnika o radu, koji između ostaloga uređuje i plaću odnosno osnove i mjerila za isplatu plaća (čl. 26. i 90.)!? U slučaju kada pojedini poslodavci izbjegavaju objaviti pravilnike o plaći jer su oni tobože proglašeni poslovnom tajnom, oproblemizira se pitanje zakonitosti stupanja na snagu, a time i primjene takvog posebnog

* <https://lider.media/znanja/pravilnik-o-radu-dobro-ga-je-donijeti-jer-sprjecava-mnogenezporazume/>

* Zakon o radu, članak 26. i 90.

pravilnika o plaći. Autor ovoga rada smatra da neobjavlivanjem bilo kojeg pravilnika, a posebice onog koji svojim sadržajem dira u zakonom propisani obvezni sadržaj pravilnika o radu, takav pravilnik nije mogaop stupiti na snagu i biti primijenjen. Argumentacija ovakvog stajališta potanje je navedena u prethodnom poglavlju 2.2. ovoga rada.

2.4. Stupanje na snagu i prestanak pravilnika o radu

Zakon o radu u članku 27. stavku 3. uređuje da pravilnik o radu ne može stupiti na snagu prije isteka roka od osam dana od dana njegovog objavljivanja. U pravilniku o radu mora se naznačiti dan stupanja na snagu, a pravilnik o radu prema čl. 27. st. 3. ZOR-a ne može stupiti na snagu prije isteka roka od osam dana od dana objave (Učur i sur., 2018).

ZOR dakle izrijekom propisuje kako i kada pravilnik o radu stupa na snagu ali ne propisuje postupak stavljanja toga pravilnika izvan snage. Stoga je logično zaključiti da se taj postupak treba provesti na isti način kao i postupak propisan za donošenje pravilnika o radu, što bi uključivalo i prethodno savjetovanje s radničkim vijećem odnosno sindikalnim povjerenikom ako radničko vijeće kod poslodavca nije utemeljeno. Tome u prilog govori i mišljenje Ministarstva rada i mirovinskog sustava od 24.10.2014. godine.

3. POSLJEDICE ZA PROPUSTE POSLODAVCA

Zakonom propisanim sankcijama štite se prava i obveze sudionika radnog odnosa. Jedna vrsta navedenih sankcija jesu i upravne mjere propisane člankom 226. Zakona o radu. One nemaju kaznenu nartav, nemaju punitativni karakter i ne predstavljau prikrivene kaznenesankcije za poslodavca. Stoga o njima ne možemo govoriti kao o kaznenim sankcijama i same za sebe nisu oblik ni način kažnjavanja poslodavaca (Učur i sur., 2018).

ZOR u članku 226. propisuje da će u provedbi inspeksijskog nadzora u području rada, inspektor usmenim rješenjem u zapisniku poslodavcu narediti da u ostavljenom roku, između ostaloga donese i objavi pravilnik o radu ili da pravilnikom uredi pitanja koja pravilnikom moraju biti uređena, sukladno članku 26. stavku 1. toga zakona. Inspeksijskim se nadzorom štite radnici ako su im ugrožena ili povrijeđena njihova prava, a poslodavce se ne izlaže pretjeranoj represiji nego im se tek prijeti prekršajnom kaznom ako ne postupe po nalogu inspektora rada.

ZOR u svojoj posebnoj glavi VIII propisuje i prekršajne odredbe za lakše, teže i najteže prekrašaje poslodavaca. Tako se primjerice, člankom 228. ZOR-a težim prekršajem poslodavca smatra njegovo nesavjetovanje s

radničkim vijećem o pitanjima o kojima je dužan savjetovati se na način propisan tim zakonom, a za takav teži prekršaj poslodavcu pravnoj osobi propisana je novčana kazna od 31.000,00 do 60.000,00 kuna, dok je za odgovornu osobu toga poslodavca i za poslodavca fizičku osobu propisana novčana kazna u iznosu od 4.000,00 do 6.000,00 kuna.

Prekršajne odredbe obvezni su dio zakonskog propisa koji uređuje obvezujuće odnose tj. utvrđuje naređujuće ili zabranjujuće odredbe. Prekršajno sankcioniranje poslodavaca koji krše, povrijeđuju i ugrožavaju temeljna radnička prava, poput prava na odmore, radno vrijeme i druga, ne zadovoljava. Ranije je za slična protupravna ponašanja bila predviđena i kaznena odgovornost no niti to se nije pokazalo učinkovitim rješenjem, slijedom čega je današnja kaznenopravna zaštita radničkih prava svedena na ostatke ostataka, opskurna i segmentirana. Nastavno, novac od naplaćenih novčanih kazni za prekršaje iz sfere radnog prava, ne ide u korist radnika niti za zaštitu njihovih prava, nego u državni proračun (Učur i sur., 2018).

4. ZAKLJUČAK

Zakonska obveza donošenja i objavljivanja pravilnika o radu ne odnosi se na sve poslodavce. Na donošenje i objavljivanje pravilnika o radu ZOR obvezuje samo one pravne i na fizičke osobe koje zapošljavaju najmanje dvadeset radnika, smatrajući pri tom da oni poslodavci koji zapošljavaju manje od dvadeset radnika nemaju potrebu donositi pravilnik o radu.

Zakon definira i obvezni sadržaj pravilnika o radu ali daje mogućnost poslodavcu da njime uredi i druga pitanja koja smatra važnim za radnike zaposlene kod tog poslodavca. ZOR uređuje i postupak donošenja pravilnika o radu uključujući u njega i radničko vijeće barem u za poslodavca neobvezujućoj savjetodavnoj ulozi. Zanimljivo je da zakon istovremeno propušta urediti i postupak stavljanja izvan snage pravilnika o radu.

Kako je radno pravo jedno od najznačajnijih i najrazvijenijih grana prava s pregrešt pravnih izvora, nije čudno da su ponekad određena prava radnika različito uređena u različitim izvorima radnog prava. U takvoj situaciji, ako je neko pravo radnika različito uređeno zakonom, pravilnikom o radu, kolektivnim ugovorom koji obvezuje poslodavca i/ili ugovorom o radu, dolazi do izražaja specifičnost radnog prava. Tada se naime ima primijeniti ono pravo koje je za radnika povoljnije, osim ako Zakonom o radu ili posebnim zakonom nije drukčije određeno. Zbog toga, poslodavci ne smiju olako pristupiti obvezi donošenja i objavljivanja pravilnika o radu. Dok je pravilnik o radu na snazi i poslodavac i radnik su dužni pridržavati se njegovih odredbi, a poslodavac ih je obvezan na jednak način primjenjivati prema svim svojim radnicima.

Ipak, samo prekršajno sankcioniranje poslodavaca koji krše, povrijeđuju i ugrožavaju temeljna radnička prava, kako to propisuje ZOR, ne zadovoljava. Prekršajem se povrijeđuje javni poredak, društvena disciplina ili druge društvene vrijednosti koje nisu zaštićene kaznenopravno. Cijeneći kaznenopravni okvir kojim su zaštićena prava radnika iz i u svezi s radnim odnosom, tek malen broj nezakonitih ponašanja poslodavaca trebalo bi predvidjeti kao prekrašaj (Učur i sur., 2018).

LITERATURA

1. Herman, V., Čupurdija, M., 2011. Osnove radnog prava. Vukovar: Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru
2. <https://lider.media/znanja/pravilnik-o-radu-dobro-ga-je-donijeti-je-sprjecava-mnoge-nesporazume/> (pristup: 13.05.2019.)
3. <https://www.teb.hr/novosti/2015/zaposljavate-li-20-i-vise-radnika/> (pristup: 13.05.2019.)
4. Pravilnik o načinu objave pravilnika o radu (2014), Zagreb, Narodne novine
5. Učur, M., Zlatović, D., Moslavac, B., Malenica i I., Čupurdija, M., 2018. Veliki komentar Zakona o radu. Rijeka: Libertin naklada
6. Zakon o pravu na pristup informacijama (2013 i 2015), Zagreb, Narodne novine
7. Zakon o radu (2014 i 2017), Zagreb, Narodne novine

SINDIKAT I RADNIČKO VIJEĆE U ZAŠTITI INTERESA RADNIKA

**UNION AND WORKERS COUNCIL TO PROTECT WORKERS'
INTERESTS**

Stručni članak

*Pred. VŠ Ninoslav Gregurić-Bajza**

Sažetak

Prema hrvatskim propisima i sindikat i radnička vijeća zastupaju interese radnika pa bi stoga njihov odnos trebao biti vrlo povezan i suradnički. Među sindikatom i radničkim vijećem postoje brojne sličnosti zbog čega ih mnogi neutemeljeno poistovjećuju. Iako se i radničko vijeće i sindikat zalažu za prava i interese radnika po čemu su slični, ipak postoje i razlike. U ovom radu sistematiziraju se propisima definirane nadležnosti tj. prava i obveze sindikata i radničkog vijeća u zaštiti interesa radnika. Cilj je rada ukazati na njihove sličnosti i razlike u legalnoj i legitimnoj skrbi za radnička prava. Radom se želi istaknuti važnost uloge sindikata i radničkog vijeća u vrijeme rastuće nesigurnosti radnih mjesta i plaća u Republici Hrvatskoj. U radu se posebice naglašava uloga sindikalnog povjerenika u poduzećima u kojima radnici još nisu konzumirali zakonsko pravo utemeljenja radničkog vijeća.

Ključne riječi: sindikat, sindikalna podružnica, sindikalni povjerenik, radničko vijeće

Abstract

According to Croatian regulations, both trade unions and workers' councils represent the interests of the workers, so their relationship should be closely linked and cooperative. There are many similarities between the trade union and the workers' council, which is why they often unfoundedly equalized. Although both workers' councils and trade unions advocate for workers' rights and interests, there are still differences between them. This paper systematizes the regulation-defined jurisdiction i.e. the rights and the obligations of trade unions and workers' councils in protecting the interests of the workers. The aim of the paper is to point to their similarities and

** Veleučilište Baltazar Zaprešić, Republika Hrvatska, e-mail: nino.bajza@bak.hr*

differences in legal and legitimate concern for workers' rights. The paper seeks to emphasize the importance of the role of the trade unions and the workers' council during the growing uncertainty of jobs and salaries in the Republic of Croatia. The paper particularly emphasizes the role of trade union commissioners in companies where workers have not yet consumed the legal right to found a workers' council.

Keywords: trade union, union branch, union commissioner, workers' council.

1. UVOD

Prava i obveze poslodavca te prava i obveze radnika u Republici Hrvatskoj, uređene su Ustavom Republike Hrvatske, međunarodnim konvencijama i ugovorima koje je država prihvatila, zakonima i podzakonskim propisima. Temeljni zakoni koji u Republici Hrvatskoj uređuju prava i obveze poslodavca i radnika u radnom odnosu su posebice: Zakon o radu i Zakon o zaštiti na radu. Međusobna prava i obveze poslodavaca i radnika iz radnih odnosa uređene su i autonomnim izvorima radnog prava (kolektivnim ugovorima, općim aktima poslodavaca u vezi s radnim odnosima i radom, sporazumima, odlukama i sl.). Prema Ustavu Republike Hrvatske i važećim zakonima koji uređuju radne odnose i odnose u vezi rada, prava na radu i u vezi s radom su neotuđiva i neprenosiva.

Međutim, živimo u vrijeme kada je u Republici Hrvatskoj prisutna nesigurnost radnog mjesta, a prava radnika jamčena su više teoretski nego praktično. Sve je više poslodavaca s poteškoćama u poslovanju uslijed kojih radnicima neuredno isplaćuju zarađene plaće. Poduzeća se preko noći gase i prestaju s poslovanjem, a radnici ostaju bez posla i radnog mjesta u vrijeme sve težeg zapošljavanja. Takve okolnosti kod radnika stvaraju strah, nesigurnost i neizvjesnost. Kada se tome pridoda često prisutna praksa da se pravda u nas utjeruje po načelu „tko je jači taj tlači“, a pravosuđe je sporo i neučinkovito, radnici s pravom očekuju pomoć sindikata i radničkih vijeća.

Prema hrvatskim propisima i sindikat i radnička vijeća zastupaju interese radnika pa bi stoga njihov odnos trebao biti vrlo povezan i suradnički. Brojne su sličnosti između sindikata i radničkog vijeća zbog čega ih mnogi neutemeljeno poistovjećuju. Iako se i radničko vijeće i sindikat zalažu za prava i interese radnika po čemu su slični, ipak postoje i razlike. Radničko vijeće zastupa interese svih radnika kod određenog poslodavca, a sindikat samo one radnike kod toga poslodavca koji su u njega učlanjeni. Međutim, za razliku od radničkog vijeća, sindikat se za prava i interese radnika po potrebi može boriti i pritiscima tj. industrijskim akcijama.

S namjerom da se razjasne nadležnosti radničkih vijeća i razluče od nadležnosti sindikata, u ovom radu sistematiziraju se propisima definiran prava i obveze sindikata i radničkog vijeća u zaštiti interesa radnika. Cilj je rada ukazati na njihove sličnosti i razlike u legalnoj i legitimnoj skrbi za radnička prava. Radom se želi istaknuti važnost uloge sindikata i radničkog vijeća u vrijeme rastuće nesigurnosti radnih mjesta i plaća u Republici Hrvatskoj. U radu se posebice naglašava uloga sindikalnog povjerenika u poduzećima u kojima radnici još nisu konzumirali zakonsko pravo utemeljenja radničkog vijeća.

Rad je strukturiran u tri temeljne cjeline. Poslije uvodnog dijela obradit će se pojam i ovlaštenja radničkog vijeća te ukazati na Zakonom o radu propisane obveze poslodavca prema radničkom vijeću, kroz koje ono štiti i promiče interese radnika. U nastavku rada razradit će se pojam i uloga sindikata kao udruge radnika koju oni osnivaju i u nju se udružuju radi promicanja i zaštite radnih i socijalnih interesa radnika učlanjenih u sindikat. Objasniti će se uloga i značaj sindikalnog povjerenika posebice u okolnostima kada radnici nisu osnovali radničko vijeće. U završnom dijelu rada zaključuje se koje okolnosti u hrvatskoj praksi ponajviše utječu na činjenicu da u shvaćanjima radnika blijede razlike između sindikata i radničkog vijeća.

2. RADNIČKO VIJEĆE

Temeljem odredbi Zakona o radu (NN br. 93/14 i 127/17) radnici imaju pravo i mogućnost kod poslodavca sudjelovati u odlučivanju o svim pitanjima vezanim uz njihova prava i interese. Prema članku 140. Zakona o radu (dalje u tekstu: ZOR), radnici zaposleni kod poslodavca koji zapošljava najmanje dvadeset radnika, osim radnika zaposlenih u tijelima državne uprave, imaju pravo sudjelovati u odlučivanju o pitanjima u vezi s njihovim gospodarskim i socijalnim pravima i interesima na način i pod uvjetima propisanim ovim Zakonom. Ono to svoje pravo mogu ostvarivati kroz skupove radnika, putem svoga predstavnika u nadzornom ili upravnom vijeću poslodavca ili kroz radničko vijeće.

Radničko vijeće je jedan od instituta kojim Zakon o radu daje radnicima mogućnost da kod poslodavca sudjeluju u odlučivanju o pitanjima u vezi s njihovim gospodarskim i socijalnim pravima i interesima. Osnivanjem radničkog vijeća radnici si stvaraju priliku da, putem svojih predstavnika, suodlučuju o pitanjima koja su za njih vrlo važna. Pravo na osnivanje radničkog vijeća imaju radnici zaposleni kod poslodavca koji zapošljava najmanje 20 radnika. Osnivanje radničkog vijeća je pravo i mogućnost radnika, a poslodavac im je dužan to i omogućiti. Postupak osnivanja radničkog vijeća se pokreće na prijedlog sindikata koji djeluje kod poslodavca ili najmanje 20% radnika zaposlenih kod poslodavca. Valja

napomenuti da je osnivanje radničkog vijeća pravo radnika, a ne dužnost poslodavca te inicijativa za osnivanje nije njegova obveza.*

Odredbama članaka 140. do 162. ZOR-a regulira se problematika radničkog vijeća kao predstavničkog tijela, koje može imati jednog ili više predstavnika radnika. Radnici imaju pravo izabrati, na slobodnim i neposrednim izborima tajnim glasovanjem, jednog ili više svojih predstavnika koji predstavljaju radničko vijeće, a ono će ih zastupati kod poslodavca u zaštiti i promicanju njihovih prava i interesa. Broj članova radničkog vijeća je varijabilan jer se utvrđuje prema broju radnika zaposlenih kod određenog poslodavca (Učur, Zlatović, Moslavac, Malenica, Čupurdija, 2018).

2.1. Ovlaštenja radničkog vijeća

Radničko vijeće štiti i promiče interese radnika zaposlenih kod određenog poslodavca, savjetovanjem, suodlučivanjem ili pregovorima s poslodavcem ili od njega opunomoćenom osobom, o pitanjima važnima za položaj radnika. Radničko vijeće pazi na poštivanje ZOR-a, pravilnika o radu, kolektivnih ugovora i drugih propisa, skrbeći pri tome ispunjava li poslodavac uredno i točno obveze obračunavanja i uplaćivanja doprinosa u skladu s posebnim propisom, te u tu svrhu ima pravo uvida u odgovarajuću dokumentaciju poslodavca.

Radničko vijeće štiti i promiče interese radnika kroz zakonom propisane obveze poslodavca da obavješćuje radničko vijeće svaka 3 mjeseca o pitanjima iz čl. 149. ZOR-a, da se savjetuje s radničkim vijećem prije donošenja odluka važnih za položaj radnika iz čl. 150. ZOR-a i da odluke o pitanjima iz čl. 151. ZOR-a donosi samo uz prethodnu suglasnost radničkog vijeća.

2.1.1. Obveza obavješćivanja radničkog vijeća

Sukladno članku 149. ZOR-a, poslodavac je dužan najmanje svaka tri mjeseca obavijestiti radničko vijeće o:*

- stanju, rezultatima poslovanja te organizaciji rada,
- očekivanom razvoju poslovnih aktivnosti i njihovu utjecaju na gospodarski i socijalni položaj radnika,
- kretanju i promjenama u plaćama,
- opsegu i razlozima uvođenja prekovremenog rada,

* <https://mobing.hr/osnivanje-i-ovlaštenja-radnickog-vijeća>

* Zakon o radu (NN br. 93/14 i 127/17)

- broju i vrsti radnika koji su kod njega zaposleni, strukturi zaposlenosti (broj radnika zaposlenih na određeno vrijeme, na izdvojenom mjestu rada, putem agencije za privremeno zapošljavanje, koji su privremeno ustupljeni u s njim povezano društvo, odnosno koji su kod njega privremeno ustupljeni iz s njim povezanog društva i slično) te razvoju i politici zapošljavanja,
- broju i vrsti radnika kojima je dao pisanu suglasnost za dopunski rad iz članka 61. stavka 3. i članka 62. stavka 3. ZOR-a,
- zaštiti zdravlja i sigurnosti na radu i mjerama za poboljšanje uvjeta rada,
- rezultatima provedenih inspekcijskih nadzora u području rada i zaštite na radu,
- drugim pitanjima osobito važnim za gospodarski i socijalni položaj radnika.

O naprijed navedenim pitanjima, poslodavac je dužan obavijestiti radničko vijeće u vrijeme, u sadržaju i na način koji omogućuju članovima radničkog vijeća da izvrše procjenu mogućeg utjecaja te da se pripreme za savjetovanje s poslodavcem.

2.1.2. Obveza savjetovanja s radničkim vijećem

Prema članku 150. ZOR-a, poslodavac se mora savjetovati s radničkim vijećem prije donošenja odluka važnih za položaj radnika te o namjeravanoj odluci mora radničkom vijeću dostaviti podatke važne za donošenje odluke i sagledavanje njezina utjecaja na položaj radnika. Poslodavac je dužan podatke na kojima temelji namjeravanu odluku dostaviti radničkom vijeću potpuno i pravodobno čime će radničkom vijeću omogućiti davanje primjedbi i prijedloga, koji bi kao rezultati rasprave stvarno mogli utjecati na donošenje konačne odluke poslodavca.

Važnim odlukama o kojima se poslodavac prije njihova donošenja mora savjetovati s radničkim vijećem, smatraju se prema ZOR-u osobito odluke o:*

- donošenju pravilnika o radu,
- planu te razvoju i politici zapošljavanja i otkazu,
- prijenosu poduzeća, dijela poduzeća, gospodarske djelatnosti ili dijela gospodarske djelatnosti, kao i ugovora o radu radnika na novog poslodavca te o utjecaju takvog prijenosa na radnike koji su prijenosom obuhvaćeni,
- mjerama u vezi sa zaštitom zdravlja i sigurnosti na radu,

* Zakon o radu (NN br. 93/14 i 127/17)

- uvođenju nove tehnologije te promjena u organizaciji i načinu rada,
- planu godišnjih odmora,
- rasporedu radnog vremena,
- noćnom radu,
- naknadama za izume i tehničko unapređenje,
- kolektivnom višku radnika iz članka 127. ovoga Zakona te sve druge odluke za koje je ovim Zakonom ili kolektivnim ugovorom propisano sudjelovanje radničkog vijeća u njihovu donošenju.

Odluka poslodavca o naprijed navedenim pitanjima, koja bi bila donesena protivno odredbama ZOR-a o obvezi savjetovanja s radničkim vijećem, biti će sukladno zakonu ništetna.

2.1.3. Obveza suodlučivanja s radničkim vijećem

Članak 151. ZOR-a propisuje da poslodavac može samo uz prethodnu suglasnost radničkog vijeća donijeti odluku o:*

- otkazu članu radničkog vijeća,
- otkazu kandidatu za člana radničkog vijeća koji nije izabran, u razdoblju od tri mjeseca nakon utvrđenih konačnih rezultata izbora,
- otkazu radniku kod kojeg je zbog ozljede na radu ili profesionalne bolesti došlo do smanjenja radne sposobnosti uz preostalu radnu sposobnosti ili do smanjenja radne sposobnosti uz djelomični gubitak radne sposobnosti, odnosno otkazu radniku osobi s invaliditetom,
- otkazu radniku s navršenih šezdeset godina odnosno starijem od šezdeset godina,
- otkazu predstavniku radnika u organu poslodavca,
- uvrštavanju u kolektivni višak radnika: trudnica, korisnika roditeljnog, roditeljskog ili posvojiteljskog dopusta, radnika na radu s polovicom punog radnog vremena, rada s polovicom punog radnog vremena radi pojačane brige i njege djeteta, dopusta trudnice ili majke koja doji dijete te dopusta ili rada s polovicom punog radnog vremena radi brige i njege djeteta s težim smetnjama u razvoju, osim u slučaju kada je poslodavac u skladu s posebnim propisom pokrenuo, odnosno provodi postupak likvidacije,
- prikupljanju, obrađivanju, korištenju i dostavljanju trećim osobama podataka o radniku,

* Zakon o radu (NN br. 93/14 i 127/17)

- imenovanju osobe koja je ovlaštena nadzirati da li se osobni podaci radnika prikupljaju, obrađuju, koriste i dostavljaju trećim osobama u skladu s odredbama ZOR-a.

Ako se radničko vijeće u roku od osam dana ne izjasni o davanju ili uskrati suglasnosti, smatra se da je suglasno s odlukom poslodavca. Ako radničko vijeće uskrati suglasnost, uskrata mora biti pisano obrazložena, a poslodavac može u roku od petnaest dana od dana dostave izjave o uskrati suglasnosti tražiti da tu suglasnost nadomjesti sudska ili arbitražna odluka.

2.2. Odnos radničkog vijeća sa sindikatom

Radničko vijeće ne smije sudjelovati u pripremanju ili ostvarenju štrajka, isključenja s rada ili druge industrijske akcije, niti se smije na bilo koji način miješati u kolektivni radni spor koji može dovesti do takve akcije jer bi time zadiralo u preuzimanje uloge sindikata. Radničko vijeće je obvezno redovito obavješćivati radnike i sindikat o svome radu, s punim povjerenjem surađivati s njima i primati njihove poticaje i prijedloge te ih prezentirati ili proslijediti poslodavcu. Poznavati ulogu i ovlaštenja radničkog vijeća važno je i za sindikalne povjerenike jer kad kod poslodavca nije osnovano radničko vijeće, sva njegova prava i obveze preuzima sindikalni povjerenik (osim prava na imenovanje predstavnika radnika u organ poslodavca).*

3. SINDIKAT

Sindikata* je strukturirana, nezavisna i demokratska organizacije radnika u koju se oni udružuju na načelima zajedništva i solidarnosti s ciljem zaštite, unapređenja i promicanja radnih, socijalnih, pravnih i drugih prava i interesa svojih članova. To je udruga radnika čija je jedina uloga zastupati i štititi interese radnika učlanjenih u sindikat. Stoga sindikat čine njegovi članovi i njihovoj brojnosti i aktivnosti zavisi snaga, sposobnost i financijska samostalnost konkretnog sindikata.

3.1. Povijest sindikata

Pojava radničkog organiziranja i kolektivnih radničkih akcija u svrhu poboljšavanja standarda i uvjeta rada organski je vezana uz pojavu masovne proizvodnje i plaćenog rada. Te prve početke radničkog organiziranja

* <https://mobbing.hr/osnivanje-i-ovlastenja-radnickog-vijeca>

* dolazi od grčke riječi *syndicos* - zastupnik, odvjetnik

karakteriziraju spontanost u organizaciji i djelovanju onih koji iznajmljuju svoj rad za određenu (ne formalno pravno reguliranu) plaću i brutalan otpor vlasnika kapitala odnosno onih koji za tu plaću unajmljuju tuđi rad. Prve radničke ad hoc organizacije parcijalne i privremene javljaju se koncem osamnaestog stoljeća, a njihova učestalost i masovnost makar i na parcijalnoj razini javlja se u industrijski najrazvijenijim zemljama toga doba Engleskoj i Francuskoj. Širenjem industrijalizacije na druge zemlje i njenom globalizacijom, pojavila se kolektivna svijest o moći i vlasnicima moći, odnosno o tomu da jedino udruženi radnici na lokalnoj ili globalnoj razini mogu kako tako odgovoriti na pritisak i ugrozu sa strane gospodarski i političkih elita koje su vlasnici moći. Razvojem industrijske proizvodnje i industrijskih odnosa mijenjao se pristup sindikalnom organiziranju i samom poimanju sindikata kao *sui generis* autonomne i autentične radničke interesne organizacije.*

3.2. Sindikalno organiziranje u Republici Hrvatskoj

Ustav Republike Hrvatske u članku 60. propisuje da svi zaposleni imaju pravo osnivati sindikate i slobodno u njih stupati radi zaštite svojih gospodarskih i socijalnih interesa. Nastavno na tu ustavnu normu, člankom 165. ZOR-a propisuje se da radnici imaju pravo, po svojem slobodnom izboru, utemeljiti sindikat te se u njega učlaniti, uz uvjete koji mogu biti propisani samo statutom ili pravilima toga sindikata.

Prema ZOR-u sindikat može utemeljiti najmanje deset punoljetnih poslovno sposobnih fizičkih osoba, a sindikati samostalno odlučuju o načinu njihova zastupanja kod poslodavca. Statutom sindikata određuje se ima li on podružnice ili druge oblike unutarnjeg organiziranja kod poslodavca te koja ovlaštenja podružnice ili drugi oblici unutarnjeg organiziranja imaju u pravnom prometu. Na razini poduzeća najčešće je prvi organizacijski rang sindikata upravo njegova podružnica u tom poduzeću, koja predstavlja sve radnike - članove toga sindikata. Podružnica stječe ovlaštenja u pravnom prometu danom utvrđenim odlukom o njezinu osnivanju u skladu sa statutom sindikata.

Samostalnost i nezavisnost sindikata ogleda se i u odredbi članka 183. ZOR-a prema kojoj poslodavci i njihove udruge ne smiju nadzirati utemeljenje i djelovanje sindikata, odnosno njihovih udruga više razine, niti radi ostvarenja takvoga nadzora smiju financirati ili na drugi način podupirati sindikate, odnosno njihove udruge više razine.

* <http://www.unicro.hr/print.php?ID=1443>

ZOR jamči radnicima da zbog članstva u sindikatu ne smiju biti stavljeni u nepovoljniji položaj. Prema članku 186. ZOR-a* radnik ne smije biti stavljen u nepovoljniji položaj od drugih radnika zbog članstva u sindikatu, a osobito nije dopušteno:

- ugovor o radu s određenim radnikom sklopiti pod uvjetom da on ne stupi u sindikat, odnosno pod uvjetom da istupi iz sindikata,
- otkazati ugovor o radu ili na drugi način staviti radnika u nepovoljniji položaj od ostalih radnika zbog njegova članstva u sindikatu ili sudjelovanja u sindikalnim djelatnostima izvan radnoga vremena, a uz suglasnost poslodavca i za vrijeme radnoga vremena.

Članstvo u sindikatu i sudjelovanje u djelatnostima sindikata ne smije biti okolnost na kojoj poslodavac temelji odluku o sklapanju ugovora o radu, promjeni poslova koje radnik obavlja, odnosno mjesta rada, stručnom obrazovanju, napredovanju, plaćanju, socijalnim davanjima i prestanku ugovora o radu. Poslodavac, direktor ili neko drugo tijelo te zastupnik poslodavca ne smiju se koristiti prisilom u korist ili protiv bilo kojega sindikata.

3.3. Sindikalni povjerenik

Sindikati koji imaju najmanje pet zaposlenih kod određenog poslodavca mogu imenovati ili izabrati jednog ili više sindikalnih povjerenika. Sindikalni povjerenik je radnik koji je u radnom odnosu kod poslodavca i koji ima pravo kod poslodavca štititi i promicati prava i interese članova sindikata na način da ne šteti poslovanju poslodavca. O imenovanju ili izboru sindikalnog povjerenika, sindikat mora pisano obavijestiti poslodavca, koji mu je dužan omogućiti pravodobno i djelotvorno promicanje i zaštitu prava i interesa radnika članova sindikata.

Sukladno članku 188. ZOR-a, sindikalnom povjereniku za vrijeme obavljanja te dužnosti i šest mjeseci nakon prestanka te dužnosti, a bez suglasnosti sindikata nije moguće.*

- otkazati ugovor o radu ili
- na drugi način staviti ga u nepovoljniji položaj u odnosu na njegove dotadašnje uvjete rada i u odnosu na ostale radnike.

Iz ovakve formulacije razvidno je da sindikalni povjerenik uživa posebnu zakonsku zaštitu u odnosu na druge radnike. Kao procesna pretpostavka za otkaz ugovora o radu sindikalnom povjereniku zahtjeva se

* *Zakon o radu (NN br. 93/14 i 127/17)*

* *Ibid*

prethodna suglasnost sindikata (Učur i sur., 2018). Ako se sindikat u roku od osam dana ne izjasni o davanju ili uskrati suglasnosti, smatra se da je suglasan s odlukom poslodavca. Ako sindikat uskrati suglasnost na otkaz, uskrata mora biti pisano obrazložena, a poslodavac može u roku od petnaest dana od dana dostave očitovanja sindikata zatražiti da suglasnost nadomjesti sudska odluka.

3.3.1. Sindikalni povjerenik s pravima i obvezama radničkog vijeća

Kao što je u radu već rečeno, sindikalni povjerenik mora poznavati prava i obveze radničkog vijeća jer ako kod poslodavca ono nije utemeljeno, tada upravo sindikalni povjerenik preuzima sva prava i obveze radničkog vijeća propisane ZOR-om. Jedino pravo radničkog vijeća koje u konkretnom slučaju nema sindikalni povjerenik je pravo imenovanja i opoziva predstavnika radnika u nadzornom ili upravnom vijeću poslodavca. Ovo pravo, u situaciji kada kod poslodavca nije utemeljeno radničko vijeće, i dalje pripada samim radnicima, koji svoga predstavnika u nadzornom ili upravnom vijeću poslodavca u tom slučaju biraju i opozivaju neposrednim i tajnim glasovanjem u postupku propisanom za izbor radničkog vijeća koje ima jednog člana.

U slučaju kada kod poslodavca djeluje više sindikata, tada se oni moraju sporazumjeti o sindikalnom povjereniku, odnosno povjerenicima koji će imati prava i obveze zakonom propisane za radničko vijeće, te su o postignutom sporazumu sindikati dužni pisano obavijestiti poslodavca. Ukoliko u takvom slučaju sindikati ne postignu sporazum, nitko od sindikalnih povjerenika neće obnašati funkciju radničkog vijeća te poslodavca pri donošenju odluka neće obvezivati odredbe ZOR-a o savjetovanju, obavješćivanju i suodlučivanju.*

4. ZAKLJUČAK

S obzirom da i radničko vijeće i sindikat zastupaju interese radnika, njihov odnos je vrlo tijesan i suradnički pa mnogi često poistovjećuju radničko vijeće i sindikat odnosno sindikalnu podružnicu. Unatoč brojnim dodirnim točkama postoje i razlike koje proizlaze iz činjenice da je radničko vijeće most komunikacije između svih radnika i poslodavca, a sindikat udruga radnika koja, ako je potrebno, i pritiscima promiče prava svojih članova.*

* <http://www.mrms.hr/pitanje/sindikalni-povjerenik-s-pravima-i-ovlastima-radnickog-vijeca/>

* <http://www.unicro.hr/print.php?ID=1329>

Sindikati su udruge u koje se radnici udružuju kako bi tako udruženi jasno promovirali i štitili svoje radne i socijalne interese. U promoviranju tih interesa, sindikati se prioritarno služe dijalogom s poslodavcima i/ili njihovim udrugama s ciljem sklapanja kolektivnih ugovora. Međutim, za interese radnika svojih članova sindikati se legitimno bore i raznim pritisicima, primjerice organiziranjem industrijskih akcija protiv poslodavaca, koje sve češće uključuju i štrajk. S obzirom da se sindikati u pravilu ustrojavaju prema srodnim gospodarskim djelatnostima ili grupacijama, oni istovremeno mogu djelovati kod više poslodavaca u kojima imaju svoje članove i podružnice.

Nasuprot sindikatu, radničko vijeće nije udruga nego tijelo koje utemeljuju radnici konkretnog poslodavca i koje kao takvo egzistira samo kod tog poslodavca i nema nikakve veze s radničkim vijećima utemeljenim kod nekih drugih poslodavaca. Radničko vijeće je tijelo koje štiti i promiče interese samo radnika zaposlenih kod konkretnog poslodavca koji su birali to radničko vijeće. Ono za razliku od sindikata nema zakonom dopuštene instrumente pritiska i borbe za radna prava radnika. Radničko vijeće ne smije organizirati niti sudjelovati u industrijskim akcijama, pogotovo ne štrajku, niti se smije upuštati u kolektivne radne sporove koji bi mogli dovesti do takvih akcija. Stoga radničko vijeće ne može biti stranka kolektivnog ugovora, a samo iznimno može potpisivati sporazume o materijalnim pravima koji svojim sadržajem ulaze u sferu kolektivnih ugovora i rada sindikata.*

Iako se teorijski sindikat zalaže samo za prava i interese radnika koji su učlanjeni u sindikat te za njegovo djelovanje plaćaju sindikalnu članarinu, sindikat se zbog nedorečenosti zakonodavne regulative u praksi se facto zalaže za interese svih radnika, dakle i onih koji u njega nisu učlanjeni. Na taj način sindikat kolektivnim pregovaranjem, industrijskim akcijama pa i štrajkovima, štiti i jača prava svih radnika, a ne samo radnika svojih članova, koji uplatama sindikalnih članarina omogućavaju djelovanje sindikata. Razvidno je da i radnici koji nisu članovi sindikata također uživaju prava za koja se je sindikat izborio za radnike svoje članove, iako oni koji nisu njegovi članovi ničim nisu pomogli rad i djelovanje sindikata. Takva realnost doprinosi miješanju prava i obveza odnosno poistovjećivanju uloga sindikata i radničkog vijeća.

* <http://www.unicro.hr/print.php?ID=1329>

LITERATURA

1. <http://www.mrms.hr/pitanje/sindikalni-povjerenik-s-pravima-i-ovlastima-radnickog-vijeca/> (pristup: 02.05.2019.)
2. <http://www.unicro.hr/print.php?ID=1443> (pristup: 11.05.2019.)
3. <https://mobing.hr/osnivanje-i-ovlastenja-radnickog-vijeca> (pristup: 01.05.2019.)
4. Učur, M., Zlatović, D., Moslavac, B., Malenica, I., Čupurdija, M., 2018. Veliki komentar Zakona o radu. Rijeka, Libertin naklada
5. Zakon o radu (2014 i 2017), Zagreb, Narodne novine

**INOVACIJE - KLJUČNI ČIMBENIK RASTA I RAZVOJA PODUZEĆA I
POKRETAČKA SNAGA NACIONALNE EKONOMIJE**

**INNOVATIONS - KEY FACTOR OF GROWTH AND DEVELOPMENT
OF THE COMPANY AND DRIVING FORCE OF THE NATIONAL
ECONOMY**

Stručni članak

*Prof. VŠ Dragutin Funda
Kristijan Rašić, bacc. oec
Goran Funda, struč. spec. com*

Sažetak

Inovacije se u današnje vrijeme smatraju ključnim čimbenikom rasta te razvoja modernih poduzeća i kao takve predstavljaju pokretačku snagu današnje ekonomije mnogih zemalja. U uvjetima zaoštrene konkurencije u poslovanju, poduzeća su primorana ulagati u razvoj i uvoditi inovacije radi uspješnosti u poslovanju te u konačnici opstanka na tržištu. Ukoliko to zapostave, izostaje razvoj, a upitni su i poslovni rezultati. Takva poduzeća na kraju propadaju pod utjecajem okoline ili konkurencije koja učinkovito inovira svoje proizvode, procese i metode.

U članku se definiraju pojmovi inovativnost i inovacija, objašnjavaju inovacijske strategije Republike Hrvatske i Europske unije, tumače tri skupine inovacijskih strategija: inovacijske, I&R strategija i procesne inovacije. Na kraju rada navodi se zašto su inovacije ključni čimbenik rasta i razvoja poduzeća, i kao takve predstavljaju pokretačku snagu ekonomije mnogih zemalja

Ključne riječi: inovativnost, inovacija, inovacijske strategije, I&R strategije procesne inovacije.

Abstract

Today innovations are considered to be a key factor in growth and development of modern enterprises and as such represent the driving force of today's economy in many countries. In the face of sharp competition in business, companies are forced to invest in innovation and innovate in order to succeed in business and ultimately survive on the market. If they do, there is no development, and business results are questionable. Such companies

eventually fall under the influence of the environment or competition that effectively innovates their products, processes and methods.

The article defines concepts of innovation and innovation, explains the innovation strategies of the Republic of Croatia and the European Union, interprets three groups of innovation strategies: innovation, I & R strategies and process innovations. At the end of the paper, it is explained why innovations are a key factor for growth and enterprise development, and as such represent the driving force of the economy of many countries.

Keywords: Innovation, Innovation Strategies, I & R Process Innovation Strategies.

1. UVOD

Tehnološki razvoj, kraći životni ciklusi proizvoda, i promijenjene strukture u međunarodnoj konkurenciji, zahtijevaju provedbu inovativnih procesa u poduzećima. Konkurentnost poduzeća određena je njihovom sposobnošću da inovativne proizvode, tehnologije, metode i usluge razviju i stave na tržište. Tradicionalne strategije konkurentnosti, koje se primarno temelje na niskim troškovima proizvodnje i smanjenju krajnje cijene proizvoda, nisu učinkovite. Za pokretanje inovativnog procesa mora se, osim tehničkog i proizvodnog sustava, uzeti u obzir i plasman na postojećem tržištu, stvaranje novih tržišta, primjenu inovativnih marketinških strategija te upravljanje inovacijama unutar poduzeća.

Sve jača tehnološka orijentacija poduzeća pokazuje da su posljednjih godina inovativni procesi podložni suštinskim promjenama. Brze tehnološke preobrazbe ne vode samo do velikog broja korisnog znanja (know-how), i ideja koje potiču na daljnji razvoj, već i do većih zahtjeva spram znanja i menadžerskih sposobnosti inovatora.

Inovacije predstavljaju uporabu novih tehnoloških i tržišnih znanja kako bi potrošačima bio ponuđen novi proizvod ili uslugu. Takav novi proizvod ima nižu cijenu i karakteristike koje nikad prije nije imao ili čak nikad nisu postojale na tržištu. Dakle, minimalni uvjet za inovaciju jest da proizvod, proces ili organizacijska metoda moraju biti novi ili značajno poboljšani.

Preduvjeti za profesionalno provođenje inovativnog poslovanja jesu poduzetničko, interdisciplinarno i metodičko razmišljanje i znanje u strateškim, gospodarskim, pravnim i organizacijskim pitanjima.

Živimo u razdoblju gdje se poslovanje odvija pod utjecajem visokog stupnja promjena na svim područjima. U takvim uvjetima inovacije postaju preduvjet poslovnog uspjeha, ali i opstanka. To je razlog zbog kojega su

inovacije postale jedna od najvažnijih tema u poslovnim sustavima širom svijeta, vezane za sve segmente poslovanja i sve dijelove organizacije.

2. INOVATIVNOST I INOVACIJA

Inovativnost podrazumijeva kreiranje i uvođenje promjena, razvoj i primjenu novih proizvoda, usluga, procesa, postupaka, novih rješenja itd. Inovativnost može rezultirati pomakom u civilizacijskom razvoju zbog nove spoznaje, nove tehnologije proizvodnje ili nove strukture ljudskih potreba.

Inovacija znači kreaciju novih ideja, proizvoda, usluga ili procesa, unaprjeđenjem, otkrićima ili invencijom. Može se dogoditi svugdje: u poslu, obrazovanju, sportu. Poduzetništvo je specijalni tip inovacije, primijenjen na kreiranje i eksploataciju novih komercijalnih mogućnosti, novih proizvoda i usluga, novih načina distribucije roba, novih tržišta ili nove organizacije (Back, Porter, 2000:146). Prema Priručniku iz Osla razlikuju se četiri temeljne vrste inovacija: inovacije proizvoda, inovacije procesa, marketinške i organizacijske inovacije (OECD, 2005)

Inovacije ovise o organizacijskoj kulturi poduzeća, shvaćanju, prihvaćanju i otvorenosti prema inovacijama, ali i znanju, sposobnosti i vještinama koje poduzeće posjeduje, kao i o brojnim drugim obilježjima poduzeća (veličina poduzeća, oblik vlasništva, samostalnost poduzeća, itd.) (Miloloža, 2016:93).

Za uspješnu realizaciju inovacije potrebno je voditi računa o sljedećem:

Inovacija je rad. Ona zahtijeva znanje, a često i veliku genijalnost. Kao i u svakom drugom poslu, inovaciji postoji talent, postoji genijalnost, postoji predispozicija. Međutim, i onda kada je sve rečeno i učinjeno, inovacija ostaje težak, usredotočen, svrsishodan rad, koji postavlja veoma visoke zahtjeve u pogledu marljivosti, ustrajnosti i privrženosti tom radu. Ako to nedostaje, nikakav talent, genijalnost ili znanje neće biti dovoljni.

Da bi uspjeli, inovatori moraju graditi na svojoj snazi. Uspješni inovatori promatraju mogućnosti s mnogo aspekata. Ali se tada zapitaju: „Koja od ovih mogućnosti odgovara meni, mojoj kompaniji, koja će još više potaknuti ono u čemu smo mi (ili ja) dobri i koja ima sposobnost za određene performanse“? Dakle, inovacija mora biti važna inovatorima i imati smisla za njih. Inače, neće biti spremni ni voljni predati se ustrajnom i teškom radu, koji uvijek zahtijeva svaka uspješna inovacija.

Inovacija utječe na gospodarstvo i društvo, mijenja ponašanje svih ljudi. Ili unosi promjenu u neki proces, odnosno u način rada i proizvodnje. Inovacije stoga uvijek trebaju biti bliske tržištu, usmjerene na tržište i doista tržišno orijentirane (Drucker, 2005:234).

Poduzetništvo je specijalni tip inovacije, primijenjen na kreiranje i eksploataciju novih komercijalnih mogućnosti, novih proizvoda i usluga, novih načina distribucije roba, novih tržišta ili nove organizacije” (Black, Porter, 2000:146). U poduzetništvu, inovacije su normalna, redovna, stabilna i kontinuirana pojava. One su ključna karakteristika poduzetništva (Drucker, 1992:40).

Inovativne odluke uključuju promjene u aktivnostima; usmjerene su na promjenu ciljeva, svrhe i politike organizacije. Što je niži stupanj spoznaje o problemu koji treba riješiti, potrebnije su inovativne odluke. Riječ je o odlukama koje se ne ponavljaju, ali zahtijevaju kreativno mišljenje i napor pojedinaca i skupine.

Inovacija kao krajnji rezultat inovativnosti bitna je odrednica u strategiji poslovanja; nikad ne završava. Nema takve mogućnosti kao što je neograničena, održiva konkurentna prednost utemeljena na stalnom ostvarivanju novih ideja (Škrtić, 2006:69). Proces inovacija sustavni je razvoj i praktična aplikacija novih ideja. To je proces pretvaranja inovacija (novog znanja) u nove postupke, tehnike, tehnološke procese, tehnologije, nove ili poboljšane proizvode. „Za poduzetnike i menadžere razumijevanje inovacije jedna od ključnih snaga u današnjem poslovanju, i jedan od najvećih izazova (Buble, Kružić, 2006:69-70).

Inovacije su ključni čimbenik rasta i razvoja poduzeća, i kao takve predstavljaju pokretačku snagu ekonomije mnogih zemalja. Njihova važnost još je izraženija zahvaljujući suvremenim procesima kao što su: povećana globalna konkurentnost, skraćivanje životnog ciklusa proizvoda, povećanje tehnološke sposobnosti, sve brže mijenjajući zahtjevi kupaca (Baković, Ledić-Purić, 2011:27). U uvjetima zaoštrene konkurencije u poslovanju, poduzeća su primorena ulagati u razvoj i uvoditi inovacije ukoliko žele opstati i biti uspješna. Ukoliko to zapostave, osuđena su na preživljavanje, loše poslovne rezultate i izostanak razvoja.

Inovacija u poduzeću uvijek se odnosi na planirane promjene u aktivnostima s namjerom poboljšanja poslovnih rezultata. Prema inovacijskom konceptu promjene karakteriziraju ove značajke:

- inovacija je usko povezana s neizvjesnosti oko ishoda inovacijske aktivnosti, stoga nije unaprijed poznato kakav će biti rezultat inovacijskih aktivnosti, npr. hoće li istraživanje i razvoj završiti uspješnom izradom utrživoga proizvoda te koliko će vremena i resursa biti potrebno za njegovu implementaciju,
- inovacija uključuje investiranje; odgovarajuće investicije mogu uključiti nabavu materijalne imovine ili prava koje u budućnosti mogu donijeti prihod;
- inovacija je predmet prelijevanja i širenja; mnoga poduzeća inoviraju pomoću usvajanja tuđih inovacija, a pritom troškovi imitacije

originalne inovacije mogu biti znatno manji od troškova razvoja vlastitoga rješenja;

- inovacija uključuje uporabu novoga znanja ili novu uporabu ili kombinaciju postojećega znanja; novo znanje mogu ostvariti inovativne tvrtke u procesu inovacijske aktivnosti ili se može steći raznim vanjskim kanalima (kupnja nove tehnologije); njihova uporaba zahtijeva inovativne napore koji su različiti od standardiziranih postupaka;
- inovacija cilja unaprijediti poslovnu izvedbu tvrtke stjecanjem kompetitivne prednosti pomoću povećanja potražnje za vlastitim proizvodima, smanjenja troškova tvrtke ili podizanja sposobnosti tvrtke da inovira;
- inovacija mora biti implementirana; novi ili poboljšani proizvod implementiran je kada je uveden na tržište; novi proces, marketinška ili organizacijska metoda primijenjeni su kada su stvarno uključeni u operacije tvrtke (Šporčić, Landekić, Marjanović, 2012:81).

Poduzeće koje se želi osposobiti za uvođenje inovacija, koje želi napredovati i uspijevati u vrijeme brzih promjena, treba u svoj sustav ugraditi poduzetničke i inovatorske navike te odrednice koje unutar malog poduzeća stvaraju želju za inovacijama. „Inovacije su potrebne poduzetništvu, ali i široj društvenoj zajednici. Trebaju postati uobičajena, promišljena i stalna djelatnost, sastavnica gospodarstva u cjelini“ (Funda, 2011:208).

3. INOVACIJSKE STRATEGIJE REPUBLIKE HRVATSKE I EUROPSKE UNIJE

Svaka zemlja pokušava provoditi ekonomsku politiku koja kao posljedicu ima gospodarski rast i time osigurati višu razinu društvenog blagostanja. Uspješnost ekonomske politike podrazumijeva i sposobnost privlačenja međunarodnog kapitala. Indeks globalne konkurentnosti ukazuje na razloge zašto u Republici Hrvatskoj nema više stranih ulaganja. Svjetski gospodarski forum (World Economic Forum -WEF) godinama objavljuje Indeks Globalne Konkurentnosti (IGK) kojim se utvrđuje konkurentnost jedne zemlje u odnosu na druge. Ovaj indeks je praktičan za korištenje zbog raširenosti primjene u svijetu i tradicije u Republici Hrvatskoj kroz rad Nacionalnog vijeća za konkurentnost.

Nacionalno vijeće za konkurentnost, kao partner Svjetskog gospodarskog foruma u Programu globalne konkurentnosti, objavilo je rezultate Izvješća o globalnoj konkurentnosti 2018.-2019. U tom Izvješću Republika Hrvatska se nalazi na 68. mjestu što je pad za dva mjesta u odnosu

na prošlu godinu (raspoloživo na <http://konkurentnost.hr/ostaje-nam-izbor-zivotariti-ili-hrabro-mijenjati/izvjesce-o-globalnoj-konkurentnosti-2018-2019-2/>, pristupljeno: 5. travnja 2019).

Unatoč tomu što ukupni inovacijski učinak Republike Hrvatske nije zadovoljavajući, u hrvatskim poduzećima, inovacijski kapaciteti i inovacijski procesi pokazuju se jednako važnima za povećanje inovacijskog potencijala. Za postizanje inovativnosti i konkurentnosti na tržištu treba osigurati nekoliko važnih preduvjeta - jednako ulagati u obrazovanje zaposlenika, vrednovati ideje i inovativnost, koristiti sve moguće resurse u istraživačko-razvojnim aktivnostima, te redovno održavati inovacijske sastanke. Najvažniji preduvjet jest integracija razvoja inovacija u strategiju poslovanja.

Republika Hrvatska kao članica Europske unije zaostaje prema drugim zemljama članicama u sektoru inovacija i gospodarske konkurentnosti. U cilju prevladavanja ovih nedostataka, Republika Hrvatska donosi niz strateških dokumenata: Strategija poticanja inovacija 2014.-2020. (Narodne novine, 153/2014), Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije (Narodne novine, 124/2014), Industrijska strategija Republike Hrvatske 2014.-2020. (Narodne novine, 126/2014), Strategija razvoja poduzetništva 2013.-2020. (Narodne novine, 136/2013) i dr., u kojima se značajan naglasak stavlja na razvoj industrijskih i drugih vrsta inovacija i inovativnih procesa. U skladu s navedenim strateškim usmjerenjima predviđa se i reforma obrazovnog sustava koji treba bolje odgovoriti potrebama inovativnog gospodarstva.

U Strategiji poticanja inovacija Republike Hrvatske 2014. - 2020. (Narodne novine, 153/2014) se ističe da zbog nedostatka inovacijske sposobnosti poslovnog sektora, malog broja primijenjenih (industrijskih) istraživanja, neučinkovitog sustava poticaja i slabih veza među inovacijskim subjektima u okviru inovacijskog lanca vrijednosti ukupni inovacijski učinak Republike Hrvatske nije zadovoljavajući.

U okviru IV. tematskog stupa Strategije, Jačanje ljudskih potencijala za inovacije i stvaranje poticajnog okruženja za međunarodno kompetitivne istraživače, prepoznata su tri prioriteta s odgovarajućim mjerama. Jedan od prioriteta jest poticanje razvoja novih vještina potrebnih za istraživanje, tehnološki razvoj i inovacije koji se temelji na:

- uključenosti gospodarstva u izmjene i prilagodbu obrazovnih kurikuluma
- poticanju i razvoju programa cjeloživotnog učenja u području istraživanja, tehnološkog razvoja i inovacija namijenjenih poslovnom sektoru
- poticanju i razvoju programa cjeloživotnog učenja za poduzetničke vještine namijenjenih akademskoj i znanstvenoj zajednici
- poticanju poslijediplomskih studija u područjima relevantnim za industriju.

Glavni cilj Strategije pametne specijalizacije Republike Hrvatske 2014. - 2020* (Smart Specialisation Strategy - S3) (Narodne novine, 32/2016) jest transformirati hrvatsko gospodarstvo i povećati njegovu konkurentnost, koncentrirajući resurse znanja te povezujući ih s ograničenim brojem prioriteta. Identifikacijom ključnih prioriteta u S3 omogućit će se koncentracija istraživačkih kapaciteta i infrastrukture. To će koristiti i javnom i privatnom sektoru, koji će na taj način okupiti kritičnu masu istraživača koji će zajednički raditi na strateškim temama istraživanja i razvoja (I&R), sa ciljem postizanja istraživačke izvrsnosti te njihove komercijalizacije.

S3 će biti vodeće načelo koje okuplja poslovnu zajednicu, znanstveno-istraživačke i javne institucije kao i građane, s primarnim ciljem razvoja i korištenja inovacija za poticanje gospodarskog rasta i konkurentnosti. To će se postići provedbom S3 ne samo kroz aktivnosti predviđene Europskim fondom za regionalni razvoj (za Prioritetnu os 1 Jačanje gospodarstva primjenom istraživanja i inovacija u okviru Operativnog programa Konkurentnost i kohezija 2014-2020 alocirano je 665 mil EUR), već i kroz aktivnosti predviđene ESF, EAFRD i EMFF i drugim financijskim izvorima za istraživanje, tehnološki razvoj i inovacije na nacionalnoj i EU razini.

Hrvatska S3 obuhvaća širi pojam inovacija, ne samo ulaganja u istraživanje u okviru proizvodnog sektora, već i jačanje konkurentnosti kroz društvene i uslužne inovacije, nove poslovne modele i inovacije temeljene na praksi.

Posebno je značajan specifični strateški cilj S3: Razvoj pametnih vještina – unaprjeđenje kvalifikacija postojeće i nove radne snage za pametnu specijalizaciju. Osnovna svrha ovog cilja jest stvoriti odgovarajuću radnu snagu koja može pratiti provedbu S3 i omogućiti povećanje konkurentnosti hrvatskog gospodarstva. Pametan, održivi i uključivi rast zahtijeva novo/poboljšano/prilagođeno znanje i vještine. Bez stalnog unaprjeđenja i poboljšanja kvalifikacija postojeće i nove radne snage neće biti moguće postići cilj inovativnijeg i kreativnijeg gospodarstva temeljenog na znanju.

Hrvatska je radna snaga relativno kvalificirana, no profil njezinih vještina mogao bi ograničiti potencijal za istraživanje, razvoj i inovacije. U usporedbi s Europskom unijom, i zemljama sa sličnim dohotkom po glavi stanovnika, Republika Hrvatska ima nizak udio visokoobrazovane radne

* Hrvatska je kao članica EU usvojila dokument Strategija pametne specijalizacije Republike Hrvatske 2014-2020. Postojanje ovog dokumenta jest važan i zbog činjenice da je njegovo usvajanje pretpostavka za korištenje sredstava Europskog fonda za regionalni razvoj. Vlada Republike Hrvatske donijela je Strategiju pametne specijalizacije Republike Hrvatske za razdoblje od 2016. do 2020. godine te Akcijski plan za provedbu strategije pametne specijalizacije Republike Hrvatske za razdoblje od 2016. do 2017. godine.

snage, nisku stopu zaposlenosti visokoobrazovanih osoba i jednu od najnižih razina osposobljavanja tijekom rada i doživotnog učenja. Hrvatska poduzeća ukazuju na problem nedostatka kvalificirane radne snage kao važnog čimbenika koji sputava inovaciju. Zajednica savjetnika ili povezanih usluga kojima se podržava rad na inovativnim projektima nije široko dostupna.

Osim toga, Republika Hrvatska ima relativno niske udjele stručnjaka i profesionalaca među zaposlenima u gospodarskim granama ključnim za provedbu S3 što upućuje na činjenicu da bi moglo biti teško postići razvoj domaćeg znanja potrebnog za inovaciju. Stoga se potrebno suočiti s problemom premalog broja osoba s pravim vještinama na pravim mjestima u Republici Hrvatskoj i kroz S3 provedbene mehanizme pokušati učinkovito riješiti taj problem i ključni nedostatak hrvatskog gospodarstva.

Uloga i važnost inovacija prepoznati su i na razini zajedničke europske politike. Inovacijska politika jest ključni čimbenik “Lisabonske strategije” Europske unije, u kojoj su sadržani njezin ekonomski razvoj i politika. Inovacije su prepoznate kao ključni čimbenik za kreiranje ekonomskog rasta i zaposlenosti zemalja EU te jačanje razvoja ruralnih područja. Europska unija nastoji ojačati konkurentnost između drugih sudionika globalne ekonomije povećanjem inovativnih aktivnosti europskih poduzeća.

U siječnju 2014. godine Europska unija pokreće sedmogodišnji okvirni program Obzor 2020 koji predviđa ulaganja u znanost, industrijske inovacije i rješavanje društvenih izazova u ukupnom iznosu od 80 milijardi eura, od čega na stvaranje inovacija, razvoj ključnih tehnologija i potporu razvoju malih i srednjih poduzeća (MSP) otpada 17 milijardi eura.

Prema strategiji razvoja EU Europa 2020, inovacije i razvoj inovacijama prijateljskog društva (engl. innovation friendly society), u središtu su interesa. Mjere navedene u Strategiji, koje se odnose na poticanje inovacija u industriji i društvu općenito (društvene inovacije), trebaju osigurati daljnji pametan, održivi i uključivi razvoj EU do 2020-te godine.

Europska unija ulaže velike napore da komercijalizacijom znanja kroz plasman inovacija na tržištu, ostvari bolje gospodarske rezultate. Strategijom Europa 2020 potiče se konkurentnost gospodarstva i jačanje inovativnog potencijala i tehnološkog razvoja povezivanjem sa sveučilištima i istraživačkim centrima radi komercijalizacije znanstvenih dostignuća.

U okviru Europe 2020 važne su dvije inicijative: inovacijska unija (Innovation Union), raspoloživo na http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm, pristupljeno: 6. svibnja 2019), i pametna specijalizacija (Smart specialisation) (raspoloživo na http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf, pristupljeno: 6. svibnja 2019]), Inovacijska unija temelji se na znanju, stvaranju inovacija za tržište i partnerstvu na temelju inovacije. Potiče se suradnja poslovne i akademske zajednice na razvoju

novih nastavnih planova za inovacijske vještine, istraživački projekti u javnom sektoru i financiranje društvenih (socijalnih) inovacija.

Pametna specijalizacija podrazumijeva identifikaciju jedinstvenih obilježja i potencijala svake zemlje i regije, isticanje konkurentskih prednosti, okupljanje regionalnih dionika i sredstava oko vizije budućnosti utemeljene na izvrsnosti te jačanje regionalnih inovacijskih sustava i povećavanje razmjene znanja.

4. STRATEGIJE INOVACIJA

4.1. Inovacijska strategija

Poslovna okolina zahtijeva od poduzeća određeni stupanj inovativnosti. Potrebno je strateško promišljanje koje ne smije biti samo zadaća vrhovnog menadžmenta ili uske skupine stručnjaka u razvoju. Nužno je uspostaviti odnose koji će omogućiti inovacijsku djelatnost u svim segmentima poduzeća.

Inovacijska strategija, kao i svaka druga, zahtijeva promatranje unutarnje i vanjske okoline. Poduzeće analizira tržišta, proizvode i tehnologije (proces), što je već dio pripreme korporacijske i ostalih strategija. Metode su različite i ovise o tržišnim istraživanjima, analizi grane, različitih matrica, tehnoloških i tržišnih predviđanja, benchmarkinga, savjetovanja unutar poduzeća, uskoj suradnji s kupcima, dobavljačima, konkurentima itd. Na temelju dobivenih informacija identificira se mogućnosti daljnjeg razvoja. Poduzeće treba analizirati i vlastite resurse (znanje, financijska sredstva, ljudski potencijal) te na temelju oba aspekta oblikovati inovacijsku strategiju.

Inovacijska strategija mora biti sukladna korporacijskoj strategiji, potrebama tržišta te realnim mogućnostima poduzeća. Korporacijska strategija treba biti inovacijski i kreativno usmjerena. Analiza uspješnih inovativnih poduzeća pokazala je da su njihove korporacijske strategije kombinacija kreativnost menadžera, tehnološke hrabrosti, snažne tržišne orijentiranosti, traženje konkurentnih prednosti na temelju diferencijacije i spremnosti na preuzimanje rizika.

Inovacijska strategija predstavlja skup brojnih aktivnosti poduzeća povezanih u jednu strategiju. U većim i tehnološki razvijenijim poduzećima ona se ponajprije temelji na aktivnostima odjela za istraživanje i razvoj. U korporacijskoj i inovacijskoj strategiji uspješnih poduzeća naglasci se mijenjaju. Tako u korporacijskim strategijama uspješnih poduzeća prevladava: suradnja među poduzećima (umreženje), kreativnost menadžera, snažna tehnološka komponenta, strategija integralnog razvoja proizvoda i tehnologije, prilagodljivost (organizacijska, poslovodna, proizvodna,

procesna), naglasak na kvaliteti, naglasak na očuvanju okoline, naglasak na što bržem ulasku na tržište (Rothwell, 1994:38).

Iako je inovacijska strategija poduzeća skup različitih strategija (svojevrсна horizontalna strategija), autori klasificiraju inovacijske strategije u različite skupine. Primjerice, inovacijska se strategija klasificira na: ofenzivnu, defenzivnu, strategiju kopiranja, ovisnu, tradicionalnu i oportunističku (Freeman, 2008:79).

Najzahtjevnija je ofenzivna strategija čiji je cilj tehnološko i tržišno vodstvo poduzeća na temelju brzog uvođenja novih proizvoda. To zahtijeva povezanost sa znanstveno-tehnološkom sferom i snažan vlastiti I&R odjel. Poduzeće mora biti sposobno samo generirati znanstveno-tehnološke informacije i razviti inovacijsku ideju od početka do redovne proizvodnje i marketinga. Veliku važnost ima zaštita intelektualnog vlasništva, ponajprije patentna zaštita. Izvedba ofenzivne inovacijske strategije povezana je s visokim rizikom i zahtijeva dugoročan pristup. Za uspjeh važan je pristup temeljen na znanju, ali i eksperimentalan razvoj, jer poduzeće mora biti sposobno rješavati probleme vezane uz konstrukciju, zgradu, testiranje prototipova i pilot proizvodnju. Također, poduzeće mora uložiti napor u obrazovanje kupaca, kako bi za novi proizvod/uslugu stvorilo buduće tržište.

Defenzivna strategija nije ništa manje zahtjevnа od ofenzivne strategije. Razlika je u prirodi i vremenu inovacije. Defenzivni inovatori nisu prvi, ali nastoje iskoristiti početne teškoće ofenzivnih poduzeća te poboljšanjem originalne inovacije stupiti na tržište u početnom razdoblju. Takva strategija zahtijeva još veći naglasak na eksperimentalnom razvoju, jer defenzivni inovator mora barem uhvatiti ofenzivnog. Odlučujuću važnost za defenzivnog inovatora ima brzi prodor na tržište s proizvodom koji ima jednake ili bolje karakteristike od originalnog proizvoda i jeftiniji je. Za takvu strategiju potrebna je multidisciplinarna ekipa s naglaskom na obrazovanju i savjetovanju kupaca te ponudi dodatnih usluga. Ključnu ulogu u defenzivnoj inovacijskoj strategiji ima pravilna procjena vremena stupanja na tržište.

Poduzeća koja imaju strategiju kopiranja prate vodeće proizvođače u priznatim tehnologijama. Opseg praćenja ovisi o odnosima unutar grane, poduzeću, državi i kupnji licence, uključujući know-how, pa sve do vlastitog razvoja. Za uspješno izvođenje strategije kopiranja poduzeće mora imati konkurentne sposobnosti u ostalim funkcijama (ne u I&R), ili niže troškove. Uspjeh oponašatelja u velikoj mjeri ovisi o postupcima ofenzivnih i defenzivnih inovatora. Ako mogu stalno razvijati i usavršavati svoj proizvodni program, ne ostaje puno prostora za kopiranje, barem ne u globalnom okviru. Oponašatelji mogu biti uspješni ako uspiju drastično sniziti troškove u temeljnom proizvodnom procesu, za što su potrebni iznimno sposobni inženjerski stručnjaci i/ili jeftina radna snaga. Oponašatelj

mora biti sposoban prilagoditi proizvode/tehnologiju (kupljenu/vlastitu) lokalnim prilikama.

Ovisna strategija pretpostavlja prihvaćanje podređene uloge u odnosu na snažnije poduzeće; obično se odnosi na velike korporacije (podugovaranje). Ova strategija ne zahtijeva vlastiti I&R, ni razvoj novih proizvoda. Ovisna poduzeća većinom ne uvode tehnološke promjene u vlastite proizvode, osim ako to ne zahtijevaju kupci ili snažnije poduzeće. Ovisna poduzeća koja posjeduju znanje na pojedinom području mogu postati inovativna poduzeća u specifičnoj tržišnoj niši, što im omogućava širenje mreže kupaca, a time i manju ovisnost. Na to ih može potaknuti i matično poduzeće koje će, uz uvjet da ovisno poduzeće prodaje svoje proizvodne i uslužne mogućnosti, imati manje vlastite troškove i postati prilagodljivije.

Za tradicionalnu strategiju karakteristična je minimalna promjena temeljnog proizvoda. Tradicionalna poduzeća djeluju kako na vrlo konkurentnim tržištima, tako i na razini lokalnog monopola. Većinom su bliska obrtničkom znanju; proizvod mijenjaju samo u slučaju promjene mode. Opstanak tradicionalnih poduzeća doveden je u pitanje jer su vrlo osjetljiva na cijenu radne snage (tradicionalna poduzeća većinom su radno-intenzivna); suvremeni ih tehno-ekonomski trendovi tjeraju na veću inovativnost. Važnu ulogu ima informacijska tehnologija koja iziskuje promjenu proizvodnih postupaka, organizacije poduzeća, uvođenje novih aspekata u marketing te dostupnost informacija u cilju razbijanja lokalnih monopola.

Oportunistička strategija karakteristična je za manja poduzeća koja nemaju vlastiti razvoj, već traže praznine na tržištu i tako ostvaruju poslovni uspjeh. Bit strategije jest traženje ideja, mada ova poduzeća nemaju veći utjecaj na tržište. Strategija zahtijeva iznimnu prilagodljivost, inovativnost, specijalizirana znanja i ponajprije dobro poznavanje tržišta.

4.2. I&R strategija

Funkcijske strategije odnose se na maksimiziranje učinkovitosti resursa poduzeća te povezivanje funkcijskih i nefunkcijskih djelatnosti radi lakšeg ostvarivanja korporacijske i poslovnih strategija poduzeća i poticanja daljnjeg razvoja središnjih sposobnosti poduzeća. U okviru funkcijskih strategija mora se znati posljedičan slijed; moraju proizlaziti iz korporacijske strategije i poslovnih strategija.

Za potrebe razvijanja funkcijskih strategija treba napraviti pregled glavnih čimbenika prema poslovnim funkcijama u poduzeću i okolini, kao što su: konkurencija unutar grane, položaj proizvodnih, financijskih, kadrovskih, prodajnih, nabavnih i I&R sposobnosti, iz kojih treba izdvojiti

ključne čimbenike poslovnog uspjeha i neuspjeha poduzeća za nadolazeće razdoblje.

I&R strategija jedna od funkcijskih strategija, proizlazi iz korporacijske i poslovnih strategija poduzeća. I&R strategiju imaju poduzeća s vlastitom I&R funkcijom. Ona je temelj znanstveno-tehnološkog razvoja jer čini jezgru nastajanja i razrade inovativnog proizvoda. Proizvod mora biti razrađen do faze kad je spreman za proizvodnju odnosno za test i potvrdu prototipa. Stoga I&R odjel mora imati kreativne, domišljate, fleksibilne i dalekovidne ljude.

Pri formiranju I&R strategije treba izraditi analizu proizvoda, tehnologije i vremenskih okvira. Analiza se odvija u okviru pripreme korporacijske i poslovnih strategija, pri čemu se analiziraju i tržišta. Rezultatima analize dobiva se: procjena sadašnjeg stanja i kapaciteta na području I&R, definiranje budućih ciljeva i strategija za postizanje tih ciljeva, te opseg i unutarnji raspored sredstava za I&R.

Oblikovanje I&R strategije usko je povezano s oblikovanjem inovacijske strategije jer je I&R funkcija nositelj znanstveno-tehnološke inovacije. Poduzeća često ne pripremaju inovacijsku strategiju; u tom slučaju I&R strategija preuzima karakteristike inovacijske strategije.

4.3. Procesne inovacije

Procesne inovacije od ključnog su značaja za dugoročnu uspješnost poduzeća. Čak i uz pristup najnovijoj tehnologiji, uspješnost ovisi o sposobnosti da se iz postojeće tehnologije izvuče maksimum. Kod procesnih inovacija važna su dva aspekta: nove procesne inovacije poduzeća i difuzija procesnih inovacija ostalih u poduzeću.

Uvođenje nove proizvodne tehnologije ne odnosi se samo na kupnju nove tehnologije, već je s time povezana i organizacija, zaposlenici i ostale poslovne funkcije u poduzeću. Aspekti: tehnologija, proizvod, zaposlenici, organizacija bitni su čimbenici proizvodnje, i čine jedinstvenu cjelinu. Ne smije se zanemariti ni jedan od njih, posebice zaposlenici. Suvremeni proizvodni koncepti zahtijevaju visoko kvalificirane, učinkovite i fleksibilne zaposlenika. Obrazovani ljudi povezuju kvalitetu i organizaciju proizvoda te karakteristike uređaja.

Strategija proizvodnje ovisi o korporacijskoj strategiji poduzeća. Odnos strategije proizvodnje kao funkcijske strategije i korporacijske strategije poduzeća treba biti dvosmjernan. Korporacijska strategija izborom proizvoda, tržišta i politikom trgovanja ima odlučujući utjecaj na proizvodnju. S druge pak strane strategija proizvodnje sa svojim karakteristikama ima povratni utjecaj. Zbog velikog opsega sredstava i broja ljudi koji sudjeluju u proizvodnoj funkciji, pa i zbog same složenosti

proizvodnog sustava, proizvodnja može biti izvor ograničenja pri usuglašavanju poduzeća sa zahtjevima tržišta.

Proces oblikovanja strategije proizvodnje ima sljedeće etape: opredjeljenje ciljeva s obzirom na izbor tržišta i proizvoda, ocjena trenutnih proizvodnih sposobnosti, traženje mogućih inovacija, predviđanje buduće vanjske i unutarnje okoline poduzeća, provedba strategije, vrednovanje (Bessant, 1994:98).

Zaključno, uspjeh ili neuspjeh bilo koje od navedenih inovacijskih strategija ovisi o mnogim čimbenicima. Budući su oni interaktivni, odsutnost jednog vrlo vjerojatno znači propast inovacije. Od čimbenika koji doprinose uspješnosti inovacije najvažniji jesu: usmjerenost na tržište, udovoljavanje zajedničkim ciljevima organizacije, učinkoviti izbor projekta i vrednovanja, učinkovito vođenje i nadzor projekta, izvor kreativnih ideja, inovativno prihvatljiva organizacija, angažiranost jednog ili više zaposlenika (Tidd, Bessant, Pavitt, 2001:377).

5. ZAKLJUČAK

Gospodarski razvoj nacionalne ekonomije funkcionalno je ovisan o inovativnosti poslovnih ljudi i njihove spremnosti za ulaganja u nove poslovne pothvate. U tržišnom natjecanju gotovo sva investicijska aktivnost zasniva se na poduzetništvu poslovnih ljudi. Bez novih ideja, inovatora, znanja i uključivanja u svjetske tijekove tehnologije i aktualno stanje znanosti, nije moguće koncipirati budući gospodarski razvoj zemlje.

Sposobnost inoviranja procesa, proizvoda i usluga jedan je od najznačajnijih čimbenika koji utječe na poduzetničku snagu poduzeća. Stvaranje konkurentne pozicije na tržištu nije više moguće samo cijenom, kvalitetom ili paletom izbora, već ponajprije brzinom kojom poduzeće može uvesti nove proizvode/usluge.

Suvremeno poslovanje karakterizira visoka turbulentnost, neizvjesnost i rizik. Za opstanak poduzeća od iznimne su važnosti stalna ulaganja u istraživanja i razvoj te inovacije. Poduzeća nastoje kombinirati postojeće resurse i znanja kako bi ih iskoristila na najbolji mogući način. Upravo iz ovih aktivnosti proizlazi inovativnost te se stvaraju brojne inovacije. Inovacijske aktivnosti ključni su čimbenik ekonomskoga rasta, proizvodnosti i uspješnosti poduzeća, regija, sektora i država. Ukoliko se one zapostave, poduzeća su osuđena na loše poslovne rezultate i izostanak razvoja. Inovacije ubrzavaju i unapređuju proizvodnju kroz razvoj novih proizvoda i usluga, primjenu novih tehnologija, poboljšanje poslovnih procesa i modela upravljanja. Nužne su za održivi razvoj, stvaranje boljih radnih mjesta, smanjenje okolišnog otiska, očuvanje resursa i bioraznolikosti, unapređenje kvalitete života, ali i za održavanje konkurentnosti.

Bez inovacijskih aktivnosti, temeljenih na čvrsto definiranom inovacijskom procesu pa onda i strategiji, upitna je egzistencija poduzeća. Inovacije u najvažniji čimbenik koji poduzeću omogućava kontinuirano stvaranje dodatne vrijednosti, ponajprije u svrhu zadovoljenja potreba potrošača, posljedično i zadovoljavanja egzistencijalnih potreba poduzeća.

Poduzeće samo po sebi nije poduzetničko ni inovativno; takvim mora postati u cilju rasta i razvoja u suvremenim uvjetima poslovanja. Poduzeće koje se želi osposobiti za uvođenje inovacija, koje želi biti u stanju napredovati i uspijevati u vrijeme brzih promjena, u svoj sustav mora ugraditi poduzetničke i inovatorske navike.

Inovacije su potrebne društvu, ali i ekonomiji, institucijama i poduzećima u gospodarstvu. Trebaju postati uobičajene, promišljene i stalne djelatnosti kako u poduzećima, tako i gospodarstvu nacionalnih ekonomija.

LITERATURA

Knjige i članci

1. Baković, T., Ledić-Purić, D., 2011. Uloga inovacija u poslovanju malih i srednjih poduzeća, Poslovna izvrsnost: znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti, Vol.5., No.2, prosinac 2011., str. 27 - 42., Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb.
2. Bessant, J., 1994. Innovation and Manufacturing Strategy, Cheltenham, Edward Elgar.
3. Black, J.S., Porter, W.L., 2000. Management-Meeting New Challenges, New Jersey: Prentice Hall.
4. Buble, M., Kružić, D., 2006. Poduzetništvo, Zagreb: RRIF.
5. Drucker, P., 2005. Najvažnije o menadžmentu, Zagreb: M.E.P. Consult.
6. Drucker, P., 1992. Inovacije i poduzetništvo, Posebna izdanja, Zagreb: Globus.
7. Freeman, C., 2008. Systems of Innovation: Selected Essays in Evolutionary Economics, Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
8. Funda, D., 2011. Menadžment malog poduzeća, Zaprješić: Visoka škola s pravom javnosti „Baltazar Adam Krčelić“.
9. Miloloža, H., 2016. Utjecaj tržišne orijentacije hrvatskih poduzeća na inovacije proizvoda i usluga, Poslovna izvrsnost Zagreb: Znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti, God. X (2016) br. 2., str. 89 - 106., Zagreb: Ekonomski fakultet Zagreb.
10. OECD, 2005. Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, Oslo Manual, 3rd edition, Luxembourg: OECD.
11. Rothwell, R., 1994. Industrial Innovation, Cheltenham: Edward Elgar.
12. Strategija pametne specijalizacije Republike Hrvatske 2014. - 2020 (Smart Specialisation Strategy - S3), Narodne novine, 32/2016.
13. Strategija poticanja inovacija Republike Hrvatske 2014. - 2020., Narodne novine, 153/2014.
14. Škrtić, M., 2006: Poduzetništvo, Zagreb: Sinergija.
15. Šporčić M., Landekić M., Marjanović M., 2012. Vodič za prikupljanje podataka i interpretaciju inovacija u šumarstvu, Nova mehanizacija šumarstva: Časopis za teoriju i praksu šumarskoga inženjerstva, Vol. 33 No. 1, 2012., str. 79-94, Zagreb: Šumarski fakultet, Zavod za šumarske tehnike i tehnologije.
16. Tidd, J., Bessant, J., Pavitt, K., 2001. Managing innovation, Chichester: John Wiley & Sons.

Internetski izvori

1. Nacionalno vijeće za konkurentnost, Zagreb, Izvješće o globalnoj konkurentnosti 2018.-2019., raspoloživo na <http://konkurentnost.hr/ostaje-nam-izbor-zivotariti-ili-hrabromijenjati/izvjesce-o-globalnoj-konkurentnosti-2018-2019-2/>, pristupljeno: 5. travnja 2019).
2. European Commission. National/regional innovation strategies for smart specialisation (RIS3), Cohesion Policy, 2014-2020. (2014). Bruxelles, European Commission, raspoloživo na http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf., pristupljeno: 6. svibnja 2019).
3. European Commission. Innovation Union a Europe 2020 Initiative, (2014). Bruxelles, European Commission, raspoloživo na http://ec.europa.eu/research/innovation-union/index_en.cfm), pristupljeno: 6. svibnja 2019).

**REFORMA PRAVOSUDNOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI I
PROBLEMI U FUNKCIONISANJU**

**REFORM OF THE JUDICIAL SYSTEM IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA AND PROBLEMS IN FUNCTIONING**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Almin Dautbegović**

*Prof. dr. Nedžad Korajlić**

*Doc. dr. Agim Nuhiu**

*Dr. Ajten Ramadani**

Sažetak

Pravosudni sistem u Bosni i Hercegovini nakon njenog međunarodnog priznanja je utemeljen na propisima bivše zajedničke države Jugoslavije. Većina propisa je dekretom preuzeta i ugrađena u zakonodavstvo nove države a nakon rata u vremenu koje je uslijedilo po mnogima je trebala reforma pravosuđa koja bi podrazumijevala drugačiju organizaciju sudstva, i propise koji bi se primjenjivali, a bili bi efikasniji u borbi protiv kriminala i ujedno garantovala pošteno pravosuđe i garanciju ljudskih prava. Ovaj posao je dobio svoju formu i sadržinu 2003. godine kada su uvedeni reformski propisi što materijalni što procesni, te je uz sve toi instaliran poseban sud u ovom slučaju Sud Bosne i Hercegovina čija bi nadležnost dosegala na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a ne samo u granicama entiteta. Potreba za ovakvim sudom se nametnula zbog granica nadležnosti redovnih sudova koji su po dejtonu dodjeljeni entitetima. Za potrebe ovog suda organizovani su Tužilaštvo Bosne i Hercegovine i posebna policija – SIPA. Treba reći da se ova ideja nije dopadala manjem entitetu te je ista naišla na otpore i neodobravanja kako osnovanja tako i nadležnosti ovog suda o čemu se svojevrsno izjašnjavao Ustavni sud Bosne i Hercegovine.

Danas poslije 15 godine pravosudne reforme po mnogima u državi, a i van nje pravosuđe u Bosni i Hercegovini nije dobro. Uz posredovanje ambasada zemalja koje podržavaju Bosnu i Hercegovinu formiran je tzv. strukturalni dijalog o pravosuđu sa ciljem da se premoste problemi i razlike

* Advokat, e-mail: aleph.ze@gmail.com

* Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, e-mail: dean@fkn.unsa.ba

* MUP Sjeverna Makedonija, e-mail: agimnuhiu@hotmail.com

* MUP Sjeverna Makedonije, e-mail: ajtenramadani@gmail.com

te poboljša rad pravosudnih organa, međutim poslije mnogo nastojanja čini se da je ideja o strukturalnom dijalogu propala. Inače problemi u vezi sa Sudom BiH i Tužilaštvom BiH u potpunosti su zamaglili i zamaskirali sve druge probleme u pravosuđu kod redovnog sudstva.

Ključne riječi: prvosudni sistem BH, Tužilaštvo BiH, Sud BiH, Reforma pravosuđa BiH.

Abstract

The judicial system in Bosnia and Herzegovina after its international recognition was based on the regulations of the former joint state of Yugoslavia. Most of the regulations were adopted by the decree and embedded in the legislation of the new state, and after the war, in the times that followed, by many needed a judicial reform that would imply a different organization of the judiciary, and regulations that would apply, which would be more effective in the fight against crime, and at the same time fair justice and human rights guarantees. This job got its form and content in 2003, when the reform regulations were introduced, material and procedural and, in addition, a special court was installed in this case, the Court of Bosnia and Herzegovina, whose jurisdiction would reach the whole territory of Bosnia and Herzegovina, and not only within the boundaries of the entities. For the needs of this court, the Prosecutor's Office of Bosnia and Herzegovina and the special police - SIPA have been organized. It should be said that this idea did not appeal to a smaller entity, and the same came to resistance and disapproval of both the founding and the jurisdiction of this court, which the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina has declared itself.

Today, after 15 years of judicial reform, by many people in the country and outside the judiciary in Bosnia and Herzegovina does not work well. With the mediation of the embassies of countries that support Bosnia and Herzegovina, the so-called " a structural dialogue on the judiciary" was formed, aimed at overcoming problems and differences and improving the work of judicial authorities; however, after much effort, the idea of a structural dialogue seems to have failed. Otherwise, the problems related to the Court of B&H and the Prosecutor's Office of B&H have blurred and masked all other problems in the judiciary at the regular judiciary.

Keywords: B&H justice system, B&H Prosecutor's Office, Court of B&H, B&H Judicial Reform.

1. UVOD

Pravosudni sistem međunarodno priznate novonastale države BiH je utemeljen na propisima bivše zajedničke države Jugoslavije. Predsjedništvo Republike BiH je Uredbom sa zakonskom snagom preuzelo sve propise države Jugoslavije. Preuzeti su savezni zakoni koji se u BiH primjenjuju kao republički zakon. Uz sve to BiH je preuzela međunarodne dokumente kojima su regulisana ljudska prava i slobode. U aneksu I, kao sastavnom djelu Ustava Bosne i Hercegovine, utvrđen je Dodatni sporazum o ljudskim pravima, koji će se primjenjivati u Bosni i Hercegovini, a koji sadrži međunarodne dokumente o ljudskim pravima koji obavezuju Bosnu i Hercegovinu.

Prva dilema u vezi sa funkcionisanjem pravosudnog sistema u Bosni i Hercegovini problematizira mogućnost brzih i interventnih izmjena i dopuna Krivičnog zakona RBiH u smislu pooštavanja sankcija za krivična djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava i podizanje opšteg zakonskog maksimuma zatvorske kazne koja je preuzetim propisom iznosila 15 godina odnosno najviše 20 godina. Valjalo je prepoznati posljedice nadolazeće agresije, imali smo sliku agresije nad susjednom Hrvatskom, te pooštriti sankcije za ratne zločine i sve zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava kao što je to učinjeno 2003 godine sa svim problemima koji su proistekli iz retroaktivne primjene krivičnog zakona. Nažalost nije bilo dovoljno pameti. Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma i završetka rata pravosuđe je ostalo entitetsko. Bez obzira na sve manjkavosti ovog rješenja manji entitet je ustrajavao i danas ustrajava da se treba poštovati dejtonski sporazum i da se drugačijom organizacijom pravosuđa ne smije dirati u izvorne nadležnosti entiteta. Međutim pod ingerencijom međunarne zajednice izvršena je reforma pravosuđa 2003. godine kojom prilikom je osnovan Sud BiH i tužilaštvo BiH kao i Agencija za istrage i zaštitu koja će servisirati ovo dvoje sa propisivanjem nadležnosti koji važe na čitavoj teritoriji BiH. Nadležnost za donošenje odluke je bilo predmetom Apelacije Ustavnog suda BiH jer je manji entitet osporio ovu odluku ali odnos snaga na terenu, i dominantni uticaj međunarodne zajednice stvorilo je ambijent za donošenje poznate odluke Ustavnog suda BiH kojom je odbijen zahtjev.

2. SLIKA PRAVOSUĐA U BIH NAKON PROVEDENE REFORME

Sud Bosne i Hercegovine

Odlukom Visokog predstavnika, Wolfganga Petritscha, od 12.01.2000. godine, donesen je Zakon o sudu BiH. Nakon njegovog donošenja ovaj zakon je u više navrata mijenjan i dopunjavao. U uvodnom dijelu Odluke o

osnivanju je rečeno da je cilj osnivanja Suda BiH, da bi se osiguralo efikasno ostvarivanje nadležnosti države BiH i poštovanje ljudskih prava i vladavine zakona na njenoj teritoriji. U postupku pred Sudom i u obraćanju Suda sa strankama u upotrebi su službeni jezici BiH - bosanski, hrvatski i srpski jezik, te oba pisma –latinično i ćirilčno pismo. Okrivljeni može u krivičnom postupku upotrebljavati svoj jezik, u bilo kojoj radnji tog postupka. Ako se postupak vodi na jeziku koji okrivljeni ne zna, osigurati će se usmeno prevođenje koje obavlja službeni tumač. Okrivljeni će se poučiti o pravu na prevođenje i tog se prava može odreći ako zna jezik na kome se vodi postupak. U zapisniku će se zabilježiti da je učesniku data pouka, kao i njegova izjava.

Sud je nadležan za krivična djela utvrđena zakonom države BiH kad se tim zakonom određuje nadležnost Suda za ta krivična djela. Sud ima opću sjednicu i tri odjeljenja. Sudska odjeljenja su: krivično odjeljenje; upravno odjeljenje; apelaciono odjeljenje (uključujući nadležnost po žalbi u postupku provođenja izbora). Brojne izmjene i dopune Zakona o sudu Bosne i Hercegovine u mnogome su izmijenile prvobitni tekst ovog zakona .

Parlamentarna skupština BiH na 47. sjednici Predstavničkog doma, održanoj 2. decembra 2004. godine, i 34. sjednici Doma naroda, održanoj 14. decembra 2004. godine, usvojila je Zakon o ustupanju predmeta od strane Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju tužilaštvu BiH i korištenju dokaza pribavljenih od međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, u postupcima pred sudovima u BiH. Vrijedi dodati da je u setu propisa koji omogućavaju uspješan rad Suda BiH, donesen i Zakon o programu zaštite svjedoka u BiH. Ovim zakonom je uređena zaštita svjedoka i njegove porodice, a što će otkloniti strah i nedoumicu svjedoka oko pojavljivanja na sudu i svjedočenja.

Tužilaštvo Bosne i Hercegovine

Tužilaštvo BiH počelo je sa radom u januaru 2003. godine, kao tužilačka institucija na državnom nivou. Tužilaštvo je nadležno za krivično procesuiranje počinitelaca ratnih zločina, organizovanog kriminala, privrednog i finansijskog kriminala i korupcije, kao i procesuiranje osoba osumnjičenih za terorizam, trgovinu ljudima, pranje novca i međunarodna krijumčarenja. Tužilaštvo je nadležno i za procesuiranje svih drugih krivičnih djela iz svoje nadležnosti.

U Tužilaštvu BiH marta 2005.godine uspostavljen je Odjel za ratne zločine Tužilaštva BiH. Ovaj odjel procesuirati predmete ratnih zločina koji su započeti u BiH, ali i predmete i istrage koji su iz Haškog tužilaštva proslijeđeni Tužilaštvu BiH. Također, u Tužilaštvu postoji Posebni odjel za organizovani kriminal, privredni kriminal i korupciju, kao i Opšti odjel koji

procesuirati krivična djela terorizma, krijumčarenja, krivotvorenja te ostala krivična djela iz svoje nadležnosti.

Tužilaštvo BiH je *sui generis* institucija, te nije nadređeno entitetskim tužilaštvima, nego je njegova nadležnost ograničena na procesuiranje krivičnih djela propisanih gore navedenim zakonima. Zakon o tužilaštvu BiH je, od njegovog donošenja do danas, u više navrata doradivan, odnosno vršene su njegove izmjene i dopune. Odjel za ratne zločine formiran je nakon donošenja paketa zakona koji je usvojen u Parlamentu BiH u decembru 2004. godine, a koji su bili nužni da bi se predmeti sa MKSJ mogli procesuirati pred domaćim pravosudnim institucijama, kao i da bi se mogla preuzeti uloga Jedinice za pravila puta MKSJ, koja je do svog zatvaranja pregledavala predmete ratnih zločina prije nego što domaći sudovi donesu odluku o lišenju slobode osumnjičenih za ratne zločine počinjene za području Bosne i Hercegovine. Odjel za ratne zločine je odgovoran za procesuiranje predmeta ratnih zločina koji su počinjeni na teritoriji Bosne i Hercegovine u periodu ratnih sukoba od 1992. do 1995. godine. Zbog velikog broja predmeta ratnih zločina, očekivati je da će ipak najveći dio njih biti procesuiran na kantonalnom/okružnom nivou.

Odjel za ratne zločine Tužilaštva BiH radi na četiri vrste predmeta:

- a) Predmeti koje Haški tribunal ustupa domaćem pravosuđu u skladu s Pravilom 11bis svojih Pravila o postupku i dokazima. To su predmeti u kojima je Tribunal potvrdio optužnicu, ali nije započeo suđenje, no sudsko vijeće Tribunala donijelo je pravosnažnu odluku da se predmet ustupi domaćem pravosuđu na dalje postupanje. Pravilo 11bis, između ostaloga, u stavu A predviđa: "(A) Nakon što je optužnica potvrđena, a prije početka suđenja, bez obzira na to da li je optuženi pod nadzorom Međunarodnog suda, predsjednik može imenovati vijeće sastavljeno od troje stalnih sudija izabranih iz sastava pretresnih vijeća (dalje u tekstu: Vijeće za prosljeđivanje), koje će biti jedina i isključiva instanca za utvrđivanje da li predmet treba proslijediti vlastima države na čijoj teritoriji je krivično djelo počinjeno; ili u kojoj je optuženi uhapšen; ili koja je nadležna za takav predmet, te je voljna i adekvatno pripremljena da ga preuzme";
- b) Predmeti koje je pregledavala jedinica za Pravila puta MKSJ. To su predmeti u kojima su domaće institucije iz Bosne i Hercegovine sprovele istragu, a zatim ih prosljedile jedinici za Pravila puta da bi dobili njihovo mišljenje, kako bi utvrdili da li su prikupili dovoljno dokaza koji ukazuju da postoje osnovi sumnje da bi osoba mogla biti stavljena u pritvor;
- c) Predmeti iz Tužilaštva haškog tribunala u kojima je Tribunal sproveo istragu, ali nije podigao optužnicu;

- d) Svi predmeti koji su započeti nakon isteka mandata jedinice Pravila puta u oktobru 2004. godine.

3. ORGANIZACIJA SUDOVA U FEDERACIJI BIH

Zakonom o sudovima u Federaciji BiH se uređuje: organizacija, nadležnost, finansiranje, pravosudna uprava i druga pitanja od značaja za organizaciju i funkcioniranje općinskih sudova, kantonalnih sudova i Vrhovnoga suda Federacije Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: Vrhovni sud FBiH). Sudovi provode sudsku vlast u Federaciji Bosne i Hercegovine. Sudovi su samostalni i nezavisni od zakonodavne i izvršne vlasti. Niko ne smije uticati na nezavisnost i nepristranost sudije pri odlučivanju u predmetima koji su mu dodijeljeni u rad. Sudovi se osnivaju i ukidaju navedenim Zakonom. Sudovi sude kao sudije pojedinci ili u vijećima sudija, odnosno u vijećima sudija i sudija porotnika, a u određenim slučajevima, predviđenim Zakonom, mogu postupati i odlučivati i stručni saradnici. Sastav sudskog vijeća određuje se Zakonom.

3.1. Općinski sudovi u Federaciji Bosne i Hercegovine

Općinski sudovi osnivaju se za područje jedne ili više općina u kantonu. Općinski sud je nadležan u krivičnim predmetima: da u prvom stepenu sudi za krivična djela za koja je Zakonom propisana kao glavna kazna novčana kazna ili kazna zatvora do 10 godina, ako posebnim zakonom nije određena nadležnost drugog suda; za krivična djela za koja je posebnim zakonom određena nadležnost općinskog suda; za krivična djela za koja je Sud BiH prenio nadležnost na općinski sud; u svim krivičnim postupcima protiv maloljetnika; da postupa tokom istrage i nakon podizanja optužnice, u skladu sa Zakonom; da odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima, kada je to Zakonom predviđeno; da odlučuje o brisanju osude i prestanku mjera sigurnosti i pravnih posljedica osude, na temelju sudske odluke i da postupa po molbama za pomilovanje, u skladu sa Zakonom.

3.2. Kantonalni sudovi u Federaciji BiH

Kantonalni sudovi su osnovani za područje Kantona. Kantonalni sud je nadležan u prvom stepenu da sudi za: krivična djela za koja je Zakonom propisana kazna zatvora preko 10 godina ili dugotrajni zatvor, ako Zakonom nije propisana nadležnost drugoga suda; da postupa u toku istrage i nakon podizanja optužnice, u skladu sa Zakonom; da sudi za krivična djela za koja je Sud BiH prenio nadležnost na kantonalne sudove i da odlučuje u svim upravnim sporovima, kao i o zahtjevima za zaštitu sloboda i prava utvrđenih

Ustavom, ako su takve slobode i prava povrijeđeni konačnim pojedinačnim aktom ili radnjom službene osobe u organima uprave, odnosno odgovorne osobe u preduzeću, ustanovi ili drugoj pravnoj osobi, kada za zaštitu tih prava nije osigurana druga sudska zaštita.

U drugom stepenu, Kantonalni sud je nadležan da odlučuje o žalbama protiv odluka općinskih sudova i da odlučuje o drugim redovnim i vanrednim pravnim lijekovima, ako je to određeno Zakonom. Također, Kantonalni sud je nadležan da rješava o sukobu mjesne nadležnosti između općinskih sudova sa područja kantona; da odlučuje o prenosu mjesne nadležnosti sa jednog općinskog suda na drugi općinski sud na području kantona; da odlučuje o brisanju osude i prestanku mjera sigurnosti i pravnih posljedica osude, na osnovu sudske odluke; da postupa po molbama za pomilovanje, u skladu sa Zakonom; da rješava o priznavanju odluka stranih sudova, stranih trgovačkih sudova i stranih arbitraža; da pruža međunarodnu pravnu pomoć u krivičnim predmetima i da obavlja druge poslove propisane Zakonom.

3.3. Vrhovni sud Federacije Bosne i Hercegovine

Vrhovni sud Federacije BiH je osnovan Zakonom o Vrhovnom sudu Federacije Bosne i Hercegovine. Izmjene i dopune osnovnog teksta Zakona su objavljene su u više navrata. Sud u svom sastavu ima četiri sudska odjeljenja, čija nadležnost je određena Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji suda. Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o Vrhovnom sudu FBiH određeno je da sud ima 30 sudija. Prema Zakonu o sudovima u FBiH, stvarna nadležnost Vrhovnog suda je: a) da odlučuje o redovnim pravnim lijekovima protiv odluka kantonalnih sudova, ako je to zakonom određeno; b) da odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima protiv pravomoćnih odluka sudova kada je to zakonom određeno; c) da odlučuje o pravnim lijekovima protiv odluka svojih vijeća, ako zakonom nije drugačije određeno; d) da rješava sukobe nadležnosti između kantonalnih i općinskih sudova sa područja različitih kantona, ako zakonom nije drugačije određeno; e) da odlučuje o prenošenju mjesne nadležnosti sa jednog suda na drugi sud kada je to određeno zakonom i f) da obavlja druge poslove utvrđene zakonom, osim onih iz nadležnosti Ustavnog suda Federacije Bosne i Hercegovine.

3.4. Organizacija sudova u Republici Srpskoj

Sudsku vlast u Republici Srpskoj vrše sudovi, koji su samostalni i nezavisni od zakonodavne i izvršne vlasti. U svom radu postupaju nepristrasno, i niko ne smije utjecati na nezavisnost i nepristrasnost sudije pri odlučivanju u predmetima koji su mu dodjeljeni.

Sudovi se osnivaju zakonom. Sudovi štite prava i slobode zajamčena ustavima BiH i Republike Srpske i zakonom, te obezbjeđuju ustavnost i zakonitost. Odluke sudova u BiH su obavezujuće na teritoriji RS. Sudovi sude, kao sudije pojedinci ili u vijećima sudija, odnosno vijećima sudija i sudija porotnika, a u određenim slučajevima predviđenim zakonom mogu suditi i stručni saradnici. Službeni jezici koji se koriste u sudovima su jezik srpskog, jezik bošnjačkog i jezik hrvatskog naroda, a službena pisma su ćirilica i latinica. Sud vodi postupak i donosi odluke na jeziku kojim se služi sudija u postupku ili jeziku koji odredi predsjednik vijeća, s tim da će se stranci, na njen zahtjev, obezbijediti prevod na ročištu ili prevod odluke suda na jezik kojim se stranka služi u postupku, i to u krivičnom postupku na trošak suda, a u svim ostalim postupcima na trošak stranke. Stranke mogu pismene dokumente upućivati sudu na bilo kojem od službenih jezika. Sudovi su organizovani kao Osnovni, Okružni sudovi i Vrhovni sud Republike Srpske.

3.5. Osnovni sudovi

Osnovni sudovi osnivaju se za područje jedne ili više općina. Privredna odjeljenja mjesno su nadležna za cijelo područje koje je u nadležnosti odgovarajućeg okružnog suda. U krivičnim predmetima Osnovni sud je nadležan da u prvom stepenu sudi: za krivična djela za koja je zakonom propisna kao glavna kazna novčana kazna ili kazna zatvora do 10 godina, ako posebnim zakonom nije određena nadležnost drugog suda; za krivična djela za koja je posebnim zakonom određena nadležnost osnovnog suda; za krivična djela za koja je Sud Bosne i Hercegovine prenio nadležnost na osnovni sud; u svim krivičnim postupcima protiv maloljetnika; da postupa tokom istrage i nakon podizanja optužnice u skladu sa zakonom; da odlučuje o brisanju o vanrednim pravnim lijekovima kad je to zakonom predviđeno; da odlučuje o brisanju osude i prestanku mjera bezbjednosti i pravnih posljedica osude, na osnovu sudske odluke; da postupa po molbama za pomilovanje u skladu sa zakonom.

3.6. Okružni sudovi

Okružni sudovu u Republici Srpskoj se osnivaju za područje dva ili više Osnovnih sudova. Okružni sudovi su nadležni u prvom stepenu: 1) da sudi za krivična djela za koja je zakonom propisana kazna zatvora preko 10 godina ili dugotrajni zatvor, ako zakonom nije određena nadležnost drugog suda; 2) da postupa u toku istrage i nakon podizanja optužnice u skladu sa zakonom; 3) da sudi za krivična djela za koja je Sud BiH prenio nadležnost na okružne sudove i 4) da odlučuje u svim upravnim sporovima i to prema

sjedištu prvostepenog upravnog organa, ako i o zahtjevima za zaštitu sloboda i prava utvrđenih ustavom, ako su takve slobode i prava povrijeđeni konačnim pojedinačnim aktom ili radnjom službenog lica u organima uprave, odnosno odgovornog lica u preduzeću, ustanovi ili drugom pravnom licu, kada za zaštitu tih prava nije obezbijeđena druga sudska zaštita.

U drugom stepenu Okružni sudovi su nadležni: 1) da odlučuje o žalbama protiv odluka osnovnih sudova; 2) da odlučuje o žalbama protiv rješenja sudova za prekršaje; 3) da odlučuje o drugim redovnim i vanrednim pravnim lijekovima ako je to određeno zakonom.

3.7. Vrhovni sud Republike Srpske

Vrhovni sud Republike Srpske u krivičnim predmetima je nadležan:

- a) da odlučuje o redovnim pravnim lijekovima protiv odluka okružnih sudova, ako je to zakonom određeno;
- b) da odlučuje o vanrednim pravnim lijekovima protiv pravosnažnih odluka sudova i sudova za prekršaje, kada je to zakonom određeno;
- c) da odlučuje o pravnim lijekovima protiv odluka svojih vijeća, ako zakonom nije drugačije određeno;
- d) da rješava sukobe nadležnosti između sudova, ako zakonom nije drugačije određeno;
- e) da odlučuje o prenošenju mjesne nadležnosti s jednog na drugi sud, kada je to određeno zakonom i da obavlja druge poslove određene zakonom.

3.8. Organizacija sudova u Brčko distriktu

Brčko distrikt je u cjelosti zaokružen pravnom regulativom. Sudsku vlast u Brčko distriktu obavljaju Osnovni sud Brčko distrikta i Apelacioni sud, a na osnovu Zakona o sudovima Brčko distrikta.

3.9. Osnovni sud Brčko distrikta

Ovaj sud ima univerzalnu nadležnost, što znači, da pored krivice, parnice, izvršenja, vanparnice, rješava radne i upravne sporove, vodi prekršajne postupke, zatim vodi poslove registra privrednih subjekata i samostalnih preduzetnika, te odlučuje o stečajnim i likvidacionim postupcima. Kada je krivični postupak u pitanju, uvažavajući univerzalnu nadležnost, procesuiru i najteža krivična djela u prvom stepenu. Sud je u rangu Kantonalnog ili Okružnog suda, dok Apelacioni sud Brčko distrikta BiH odlučuje samo po žalbama na presude Osnovnog suda Brčko distrikta BiH. U prvom stepenu, u svim predmetima sudi sudija pojedinac, a u

krivičnim predmetima, za koje je propisana kazna zatvora veća od 10 /deset/ godina, sudi vijeće sastavljeno od 3 /trojice/ sudija Osnovnog suda Brčko distrikta BiH.

3.10. Apelacioni sud Brčko distrikta

Apelacioni sud Brčko distrikta BiH realiziran je 01.04.2001. godine u skladu sa Statutom Brčko distrikta BiH i Zakonom o sudovima Brčko distrikta BiH. Prema Zakonu o sudovima Brčko distrikta BiH, Apelacioni sud se osniva za područje Brčko distrikta BiH, čije je sjedište u gradu Brčko. Ovaj Sud je nadležan da odlučuje o redovnim pravnim lijekovima na odluke Osnovnog suda Brčko distrikta i vanrednim pravnim lijekovima izjavljenim na pravosnažne sudske odluke.

O redovnim pravnim lijekovima izjavljenim na odluke Osnovnog suda Brčko distrikta BiH odlučuje Apelacioni sud Brčko distrikta BiH u vijeću sastavljenom od trojice sudija. O vanrednim pravnim lijekovima izjavljenim na pravosnažne odluke Osnovnog suda, odlučuje Apelacioni sud u vijeću sastavljenom od pet sudija.

4. ORGANIZACIJA TUŽILAŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

4.1. Federalno tužilaštvo

Imajući u vidu, kako hitnost tako i potrebu reorganizacije tužilačkog sistema Federacije BiH Visoki predstavnik za BiH je donio Odluku, kojom se donosi Zakon o Federalnom tužilaštvu Federacije BiH. Navedeni zakon stupa na snagu kao zakon Federacije BiH u skladu sa odredbama člana 40. istog, na privremenoj osnovi, sve dok Parlament Federacije Bosne i Hercegovine ne usvoji ovaj zakon u odgovarajućem obliku, bez amandmana i bez dodatnih uvjeta. Parlamentarna skupština BiH na sjednici Doma naroda i Predstavničkog doma donijela je Zakon o federalnom tužilaštvu. Federalno tužilaštvo je samostalno državno tijelo koje, u okviru prava i dužnosti Federacije BiH preuzima zakonom određene mjere u pogledu istražnih radnji i gonjenja potencijalnih učinilaca krivičnih djela i privrednih prijestupa, i vrši druge poslove određene federalnim zakonom. Federalno tužilaštvo vrši svoju funkciju u skladu sa Ustavom BiH i Ustavom Federacije, a na osnovu zakona BiH i Federacije. Funkciju Federalnog tužilaštva vrši glavni federalni tužilac i zamjenici glavnog federalnog tužioca, te federalni tužioci. Broj federalnih tužilaca određuje Visoko sudsko i tužilačko vijeće Federacije BiH Glavni federalni tužilac nadzire rad kantonalnih tužilaštava u cilju garantovanja zakonitosti i efikasnosti postupakana čiji zahtjev, kantonalna tužilaštva dostavljaju izvještaje o

predmetima sa detaljnim opisom preduzetih mjera. Federalno tužilaštvo sprovodi istražne radnje i goni potencijalne učinioce krivičnih djela i privrednih prijestupa, te vrši druge poslove određene federalnim zakonom. Glavni federalni tužilac u ostvarivanju funkcije gonjenja za krivična djela postupa pred Vrhovnim sudom Federacije BiH u skladu sa članom 20. ovog zakona, drugim sudovima Federacije.

4.2. Republičko tužilaštvo Republike Srpske

Javno tužilaštvo Republike Srpske ustanovljeno je Ustavom Republike Srpske, kao samostalan državni organ koji goni učinioce krivičnih djela i drugih po zakonu kažnjivih djela i ulaže pravna sredstva radi zaštite zakonitosti. Osnivanje, organizacija i nadležnost uređeni su Zakonom o javnom tužilaštvu. Koristeći se ovlaštenjima koja su Visokom predstavniku data članom V Aneksa 10 (Sporazum o civilnoj implementaciji Mirovnog ugovora) Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH, Visoki predstavnik za BiH, dana 21.08.2002. godine, donio je odluku kojom se donosi Zakon o tužilaštvima Republike Srpske. Prema ovom zakonu Tužilaštva su samostalna državna tijela, koja u okviru prava i dužnosti Republike Srpske, preduzimaju zakonom određene mjere u pogledu istražnih radnji i gonjenja potencijalnih učinilaca krivičnih djela, i ulažu pravna sredstva za zaštitu zakonitosti i ustavnosti. Tužilaštva vrše svoju funkciju u skladu sa Ustavom BiH i Ustavom Republike Srpske, a na osnovu zakona BiH i Republike Srpske.

Funkciju tužilaštva vrši glavni republički tužilac i zamjenik/ci glavnog republičkog tužioca, te republički tužilac/oci u Republičkom tužilaštvu. U okviru svojih nadležnosti, tužilaštva štite ostvarivanje ljudskih prava i građanskih sloboda garantovanih Ustavima Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kao i prava i interese pravnih lica u skladu sa zakonom, te obezbjeđuju ustavnost i zakonitost. Glavni republički tužilac pred Ustavnim sudom Republike Srpske pokreće postupak za ocjenu ustavnosti zakona Republike Srpske, koji se trebaju primijeniti u krivičnim postupcima, ukoliko se u praksi postavi pitanje ustavnosti; rješava o sukobu nadležnosti između okružnih tužilaštava.

O sukobu nadležnosti unutar okružnog tužilaštva, odnosno unutar Republičkog tužilaštva odlučuje nadležni glavni okružni tužilac, odnosno glavni republički tužilac. Tužilaštva sprovode istražne radnje i gone potencijalne učinioce krivičnih djela u skladu sa zakonom Republike Srpske, i ulažu pravna sredstva za zaštitu zakonitosti i ustavnosti.

4.3. Kantonalna tužilaštva u Federaciji Bosne i Hercegovine

Kantonalna tužilaštva su samostalna državna tijela koja, u okviru prava Kantona u Federaciji BiH preduzimaju zakonom određene mjere u pogledu istražnih radnji i gonjenja osoba za koje se sumnja da su počinile krivična djela i privredne presteupe, te vrše druge poslove određene federalnim i kantonalnim zakonom. Tužilaštva vrše svoju funkciju u skladu sa Ustavom BiH, Ustavom Federacije BiH i Ustavom Kantona, te na osnovu zakona Bosne i Hercegovine, Federacije i Kantona. U okviru svojih nadležnosti, Tužilaštvo štiti ostvarivanje ljudskih prava i građanskih sloboda koje garantira Ustav BiH, Ustav Federacije BiH i Ustav Kantona, kao i ostvarivanje prava i interesa pravnih lica utvrđenih zakonom, te osigurava ustavnost i zakonitost. Tužilaštva u Federaciji BiH se osnivaju i ukidaju zakonom.

U okviru svojih ovlaštenja iz člana 9. Zakona o tužilaštvu Federacije, glavni tužilac Federacije može Tužilaštvu izdati opće ili pojedinačne obavezne instrukcije i provesti krivičnu istragu i gonjenje pred kantonalnim i općinskim sudovima, kad glavni tužilac Federacije opravdano vjeruje da Tužilaštvo nije primijenilo odredbe Krivičnog zakona Federacije ili da Tužilaštvo u svojoj nadležnosti ne može efikasno goniti osobe, za koje smatra da su počinili krivično djelo. Glavni tužilac može prenijeti određene predmete ili mjere koje spadaju u nadležnost Tužilaštva na drugo tužilaštvo. Bez obzira na nadležnosti tužilaštva, glavni tužilac Federacije može povjeriti i pojedinačne predmete glavnim tužiocima, zamjeniku, odnosno zamjenicima glavnog tužioca, tužiocu Federacije, odnosno tužiocima ili tužiocu, Organizacija Kantonalnih tužilaštava u BiH odgovara organizaciji Kantonalnih sudova u Federaciji BiH.

4.4. Okružna tužilaštva u Republici Srpskoj

Okružna tužilaštva osnivaju se za područje okružnih sudova. Zakonom određena okružna tužilaštva imaju područne kancelarije. Funkciju tužilaštva vrši glavni tužilac i zamjenici glavnog tužioca, te glavni okružni tužioc, zamjenik/ci glavnih okružnih tužilaca i okružni tužilac/oci u okružnim tužilaštvima. Okružna tužilaštva su nadležna da pred osnovnim i okružnim sudom sprovode istražne radnje i gone potencijalne učinioc krivičnih djela u skladu sa zakonom Republike Srpske, i ulažu pravna sredstva za zaštitu zakonitosti i ustavnosti. Glavni okružni tužioc obavještavaju glavnog republičkog tužioca ukoliko se u njihovoj praksi postavi pitanje ustavnosti. U svom radu glavni okružni tužioc redovno, a najmanje jednom u šest mjeseci, republičkom tužilaštvu podnose izvještaje o stanju kriminaliteta i rješavanju predmeta. Glavne tužioce, zamjenike glavnih tužilaca i tužioce bira i imenuje

Visoko sudsko i tužilačko vijeće. Glavni tužilac, zamjenici glavnih tužilaca i tužioc i ne mogu biti pozvani na krivičnu, ni građansko-pravnu odgovornost ni za jedno djelo učinjeno u vršenju službe.

4.5. Tužilaštvo Brčko distrikta

Javno tužilaštvo Brčko distrikta BiH je pravosudna institucija sudske vlasti Brčko distrikta BiH, koju još čine Pravosudna komisija Brčko distrikta BiH, Apelacioni sud Brčko distrikta BiH, Osnovni sud Brčko distrikta BiH i Kancelarija za pravnu pomoć Brčko distrikta BiH. Statut Brčko distrikta BiH, kao najviši pravni akt, u glavi V - sudovi i javno tužilaštvo, poglavlje B - javno tužilaštvo, član 63. propisuje: Javno tužilaštvo je nezavisno od sudstva i policije distrikta, Javno tužilaštvo goni počinioc krivičnih djela i obavlja ostale funkcije nepristrasno u skladu sa Ustavom i zakonima BiH, ovim Statutom i zakonima distrikta, Osnivanje, organizacija i nadležnost Javnog tužilaštva se utvrđuju zakonom.

Statutom zagantovana nezavisnost ove institucije je potencirana i odredbama Zakona o javnom tužilaštvu Brčko distrikta BiH u kojem se propisuje da je „Javno tužilaštvo Brčko distrikta BiH nezavisan organ Brčko distrikta BiH“ (član 1.) odnosno „nijedna osoba niti organ nemaju pravo da upućuju, naređuju ili utiču na Javno tužilaštvo u vršenju njegove funkcije“ (član 2.). Organizacija, nadležnost i ovlaštenja, imenovanje tužilaca i njihova odgovornost, te unutrašnja organizacija i procedure tužilaštva propisani su Zakonom o javnom tužilaštvu Brčko distrikta za BiH.

Kada je riječ o nadležnostima, pomenuti Zakon o Javnom tužilaštvu propisuje da „Javni tužilac goni počinioc krivičnih djela, određenih prekršaja i privrednih prestupa kao što je predviđeno zakonom“ (član 7.) odnosno „Javni tužilac, u procesu istrage krivičnih djela i u postupku gonjenja počinitelaca krivičnih djela rukovodi, nadgleda i ako je neophodno vrši istragu krivičnih djela“ (član 8.). Javno tužilaštvo je osnovano kako bi postupalo na cjelokupnom teritoriju Brčko distrikta BiH gdje ostvaruje potpunu i nepodijeljenu nadležnost. To znači preduzimanje svih radnji iz djelokruga rada ove institucije pred oba suda Brčko distrikta BiH, u prvostepenom i drugostepenom postupku kao i u postupku, po vanrednim pravnim lijekovima.

5. ANALIZA FUNKCIONISANJA PRAVOSUĐA U BOSNI I HERCEGOVINI

5.1. Razlozi za nefunkcionisanje pravosudnog sistema u Bosni i Hercegovini

Po ocijeni mnogih pravosuđe u Bosni i Hercegovini nije dobro i ne ostvaruje svoju ustavno pravnu funkciju. Uz sve pozitivne strane provedene pravosudne reforme, brojni problemi u praksi navode kako teoretičare tako i pravnike iz prakse kao i sve građane na razmišljanje i analizu šta to ne funkcioniše kako treba, mogu li se stvari zakrpati odnosno detektovani problemi parcijalno riješiti ili je nužna cjelovita reforma pravosuđa.

Cjelovita reforma se posebno nameće nakon neuspješnog pokušaja strukturalnog dijaloga da stvari poprave u djelu koji ne funkcioniše posebno kod nadležnosti Suda BiH. Prvi sastanak između BiH i EU o pravosuđu održan je u Banja Luci, 7. Juna 2011. godine. U zaključku sastanka, Evropska komisija je usvojila nekoliko preporuka u pravcu poboljšanja stanja u pravosuđu. U seriji sastanaka tokom svih ovih godina u konačnom su ostale razlike u pristupu organizaciji sudstva u BiH posebno kada je u pitanju nadležnost Suda BiH i potreba osnivanja Višeg suda BiH. Ni nakon šest sesija strukturalnog dijaloga, ni nakon što je RS pristala na Viši sud, ostali sudionici ne priznaju šta je RS dobila zauzvrat i da li su tačne informacije da se organizovani privredni kriminal koji je sada u nadležnosti Suda BiH, spušta na entitetski nivo.

U konačnom se usuđujem zaključiti da je strukturalni dijalog propao, i da su razlike u pogledu na organizaciju pravosuđa u BiH nepomirljive. Ako strukturalni dijalog nije uspio niti se mogu očekivati pozitivne promjene, tada se javnost mora obavjestiti o toj činjenici i vidjeti koje su alternative.

5.2. Koncept krivičnog postupka u BiH

Model krivičnog postupka kakav imamo u BiH polularno je nazvan “hibridni krivični postupak”. Model nepoznat bilo gdje u svijetu i nastao je kao rezultat omjera uticaja stranih vlada na politička i svaka druga zbivanja u BiH. U najbitnijem obilježju ovog tipa postupka jesu ovlasti suda da mogu ispitivati svjedoke, vještake, provoditi svoje dokaze, što sudovi u praksi rade i protežiraju tužilaštva i njihove nedostatke, odnosno nerad. Dakle konceptu krivičnog postupka kakvog imao u SAD-u dodate su odredbe kojima sud i dalje zadržava ranija ovlaštenja u krivičnom postupku što u konačnici izopačava ideju adversarnog modela.

Nemožete u ovom slučaju uzeti kao model evropsko pravosuđe koje je u mnogim evropskim državama uokvireno u pokrajine ili kantone. Ako

pravimo paralelu sa pravosuđem Savezne republike Njemačke mora se imati u vidu da je svaka od pokrajina veća od cijele BiH te da je ambijent u kome se provodi krivični postupak drugačiji. U tamošnjem podneblju može se vjerovati policajcu i cjelokupan krivični postupak je koncipiran na ovom vjerovanju. Vjeruje se i svjedoku. Rijetko, gotovo nikada svjedoci lažu s ciljem da pomognu optuženom. Svjedoci ne lažu čak ako su i braća i sestre optuženog. Treba li uopće reći da u BiH nije tako. Stoga se nemože jednostavno preuzeti krivična norma i reći da je ona dobra i primjenjiva samo zato što potiče iz pravnog sistema neke od evropskih država. U današnjoj BiH vlada uvjerenje da sve što dolazi iz evrope netreba preispitivati i da je to dobro.

Ovakvi rezoni i razmišljanja ne postoje nigdje u svijetu. Svugdje se vodi računa o kulturi, tradiciji i svemu onom što narod čini posebnim. Na isti broj stanovnika u Japanu i Americi, u Americi je dvostruko više advokata. Na jednu moguću situaciju da nekog očepite u tramvaju, u Japanu će uslijediti izvinjavanje, a u Americi vjerovatno tužba.

Jednostavnim prepisivanjem normi iz Evropskih država dobili smo neke manjkavosti krivičnog postupka koje su u konačnici dovele da nemamo dobro i efikasno pravosuđe.

Dovođenje modela krivičnog postupa tipa američkog (*adversarnog*), tužilaštva bi se morala pozdati u sebe i svoje kvalitete, ne uzdajući se u to da će im sud pomagati tokom postupka. To što vam niti jedan sudija neće priznati da svojim udjelom u procesu ne narušava ravnotežu i nepreistrasnosti i neutralnosti, zasigurno neće dovesti u pitanje ovaj zaključak.

Šta bi se desilo u pravosudnoj praksi ako usvojimo američki model krivičnog postupka i sud zaista bude neutralan? Da mu je svejedno kakav će biti ishod postupka. Istina u prvoj godini bi propali neki predmeti ali bi se veoma brzo vidjelo ko su dobri tužioci, nastala bi diferencijacija na dobre i loše, i to vidljiva diferencijacija. Izgleda da do sad niko nije imao petlju da ovako vidi stvari, a moguće su izmjene i dopune ZKP-a u tom pravcu i vjerujem da bi čak postojao konsenzus oko toga.

5.3. Sporna stvarna nadležnost sudova

Prvostepena nadležnost je na općinskim sudovima koji sude za krivična djela sa propisanom kaznom do 10 godina. Takvih je većina krivičnih djela. Kako se po žalbi rješava u kantonu, dakle u kantonalnom sudu i kako nema pravne mogućnosti da predmeti iz nadležnosti općinskih sudova ikada budu preispitivani kod Vrhovnog suda FBiH, nemoguće je onda profilisati pravnu praksu i jedinstvene stavove na široj teritoriji države.

Dovođenje redovnog sudstva u okvire kantona pojavili su se predvidivi problemi a koji se ogledaju u neujednačenoj krivičnoj politici. Različite su sankcije za ista krivična djela i iste sudovi izriču bez da imaju uporište u prethodnoj praksi na višem nivou. Osim toga držim da sudija pojedinac nije u ovakvoj BiH nijed dorastao da sudi za većinu krivičnih djela, odnosno za sva krivična djela sa propisanom kaznom zatvora do 10 godina. Ovu granicu treba spustiti na pet godina, i ubaciti u “igru” kantonalne sudove a samim tim i Vrhovni sud FBiH.

Poseban problem u organizaciji redovnih sudova su mali sudovi koji broje nekad do četiri sudije. U takvim sudovima samo je jedan krivičar a za cjelokupan krivični postupak u prvom stepenu treba najmanje troje sudija. Čak su i Kantonalni sudovi opterećeni ovim problemom. Npr. mnogo je krivičnih postupaka iz nadležnosti Kantonalnog suda u Goraždu koji su presignirani u Sarajevo. Mnogo pravnika, posebno iz prakse drže da je ovakva organizacija sudova neodrživa. Općinske sudove treba vratiti na nadležnost k.d. sa zapriječenom kaznom do 5 godina i ponovo „uvesti u igru“ Kantonalni sud u prvom stepenu da bi dobili drugostepenu nadležnost Vrhovnog suda sa benefitima koje bi to donjelo.

5.4. Nedostatak vanrednog pravnog lijeka zahtjeva za zaštitu zakonitosti

Granica nadležnosti Općinskih sudova je kazna zatvora do 10 godina a takvih je većina krivičnih djela propisanih u Krivičnim zakonima. Za sva krivična djela sa propisanom kaznom do 10 godina sudi sudija pojedinac. Cjelokupan postupak je uokviren u Kanton, jer nema vanrednog pravnog lijeka „zahtjeva za zaštitu zakonitosti“ koji bi po prirodi stvari i ranijoj pravnoj tradiciji rješavao Vrhovni sud FBiH na koji način bi se ujednačavala sudska praksa. Istina Republika Srpska se nije odrekla vanrednog pravnog lijeka zahtjeva za zaštitu zakonitosti i isti je involviran u procesni zakon manjeg entiteta. Izostavljanjem efektivnih vanrednih pravnih lijekova u model krivičnog postupka rastretio se Vrhovni sud Federacije BiH na štetu kvalitete pojedinačnih sudskih procesa.

5.5. Nepostojanje Vrhovnog suda BiH

BiH nema Vrhovni sud. Sudstvo u BiH je uokvireno u entitete. Stalno slušamo naučne i neke druge jave radnike pa i neke političare koji zagovaraju uvođenje VSBiH pravdajući to raznim argumentima, počev od toga da sve države imaju takav sud, do činjenice da bi to doprinjelo ujednačavanju pravne prakse. Međutim, niko ne nudi realnu opciju kako to uraditi. U jednoj varijanti bi to praktično značilo da se ujedine Vrhovni sud

RS i FBiH i postanu Vrhovni sud BiH. Ali ovo jednostavno nije moguće bez dorade mnogih propisa i potrebnog političkog konsenzusa na nivou oba entiteta, kojeg za sada nema. U drugoj varijanti bi na postojeću piramidu redovnih sudova dodali i ovaj sud što je nemoguću provesti. Jedina moguća varijanta je cjelokupna reforma pravosuđa u kojoj bi u temelju bile drugačije postavke.

6. ZAKLJUČCI

Pravosuđe u BiH već duže vrijeme ne ostvaruje svoju ustavnopravnu funkciju. Dosadašnji model krivičnog postupka kao i organizacija redovnog sudstva koje je uokvireno u kantone učinili su pravosuđe nekvalitetnim. Brojnost redovnih sudova najnižeg nivoa općinskih i osnovnih proizveli su mnoštvo malih sudova, u kojima je izostala kvaliteta. Propisivanjem da su sudije pojedinci u prvom stepenu nadležni za suđenje za sva krivična djela čije bi se presude preispitivale po žalbi u Kantonalnom sudu, bez mogućnosti da se iste po bilo kom osnovu preispitaju pred Vrhovnim sudom Federacije ili entiteta, dodatno su doveli u pitanje kvalitet sudskih postupaka. Stoga bi bilo nužno uvesti u „igru“ Kantonalne/županijske sudove a to se može postići na način da se nadležnost Općinskih sudova uokviri za krivična djela sa propisanom kaznom do 5 g. zatvora. Imajući u vidu svu nefunkcionalnost i nekvalitetu malih sudova, možda je pravi čas da se odustane od ideje da sveki grad ima sud te da se iznađe drugačije i funkcionalno rješenje. Krivični postupak kakav imamo samo mi i niko više mora pretrpiti bitne izmjene u pravcu da se preuzme bez rezervi adversarni model u kome bi sud bio pasivan odnosno neutralan, Konačno moramo imati tužilaštva kojima vjerujemo a to povjerenje se manifestuje kroz dodavanjem odgovornosti za uspjeh u krivičnom postupku u kome sudovi nebi imali mogućnost aktivno učestvovati u dokaznom postupku. Bez obzira što bi u prvoj godini ili godinama neki od predmeta „propali“ jer su tužioci bili nekvalitetni, ova žrtva je neophodna da se konačno izdiferenciraju dobri od loših a što će u konačnom dovesti do funkcionalnijeg pravosuđa. U krivični postupak je nužno ugraditi vanredni pravni lijek zahtjev za zaštitu zakonitosti na način kako je to normirano u pravosuđu Republike Srpske. Konačno u budućoj pravosudnoj piramidi na vrhu se mora osigurati mjesto za Vrhovni sud BiH. Cjelovitu pravosudnu reformu moraju osmisliti i provesti domaći pravni stručnjaci odnosno ista mora biti rezultat „domaće“ pameti. Ako se budu konsultovali strani pravni stručnjaci onda to mora biti na nivou preporuka, a nikako ne kao obavezna instrukcija.

LITERATURA

1. Dautbegović, A., 2008. Dokazivanje, metodi i sredstva čijom primjenom se u krivičnom postupku krše ljudska prava i slobode garantovana Ustavom BiH, UNZE, Zenica,
2. Dautbegović, A. 2008. Pravo na djelotvorni pravni lijek u svjetlu posljednjih izmjena i dopuna ZKP BiH, Društvena istraživanja, časopis Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, br. 3. Zenica,
3. Modly, D., Korajlić, N., 2002. Kriminalistički rječnik. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje,
4. Sijerčić - Čolić, H., 2006. Reforma krivičnog postupka u Bosni i Hercegovini, Ljudska prava, br. 1. i 2. Sarajevo,
5. Izvod iz sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava, Knjiga 1. i 2.; Sarajevo, 2001;
6. Filipović, Lj., 2005. Neki aspekti položaja optuženog prema novom krivičnoprocesnom zakonodavstvu, Pravo i pravda 4.
7. Simović, M., Tajić, H., 2007. Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, (knjiga druga). Sarajevo: Privredna štampa d.o.o.
8. Selimić, M., 2018. Pravo na dobru upravo kao osnovno pravo prema povelji Evropske unije o temeljnim pravima, Zenica: Anali pravnog fakulteta u Zenici,
9. Simović, M., 2007. Nova rješenja ZKP-a, Banja Luka: Srpska pravna misao, br. 41.
10. Korajlić, N., Dautbegović, A., 2011. Zbornik radova - Krivičnopravni, kriminološki, kriminalistički i sigurnosni aspekt, Tešanj: Opća biblioteka
11. Korajlić, N., Dautbegović, A., 2012. Osnovi kriminalistike, Travnik: Univerzitet u Travniku,

Zakoni:

1. Zakon o sudu BiH (Službeni glasnik BiH br. 29/00, Službene novine Federacije BiH br. 52/00 i Službeni glasnik Republike Srpske 40/00),
2. Zakon o sudovima u Federaciji BiH „Službene novine Federacije BiH“ br. 38/05.
3. Zakonu o sudovima Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 37/12 i 44/15),
4. Zakon o krivičnom postupku BiH (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, br. 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13)

5. Zakon o krivičnom postupku FBiH („Službeni novine Federacije BiH“, broj 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 64/07, 9/09 i 12/10).
6. Krivični zakon Federacije BiH, ("Službene novine FBiH", br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14. i 46/16).
7. Zakon o krivičnom postupku Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj: 50/03, 111/04, 115/04, 29/07, 68/07, 119/08, 55/09, 80/09, 88/09 i 92/09),
8. Krivični zakon BiH (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine” br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15)
9. Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Brčko distrikta BiH, br.10/03,6/05, 2/10).
10. Krivični zakon RS, („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12 i 67/13).

OVISNOST O KOCKI – PRIMJERI IZ PRAKSE

GAMBLING ADDICTION - EXAMPLES FROM PRACTICE

Stručni članak

*Tomica Starčević, univ.spec.crim.**

*Mr. Ines Jambrek Petrak, dipl. iur. et univ.spec.crim.**

Sažetak

Autori u radu nastoje prikazati „problem“ kockanja, te općenito igara na sreću, koje je sve više prisutno u današnjem društvu. Iako je postalo pravilo, da, što je veći standard, ljudi sve više i više kockaju, međutim u Hrvatskoj to nije tako, jer broj kockara puno brže raste od standarda. Naime, neće svaka osoba pribjeći „kockanju“ te time ugroziti vlastitu egzistenciju i egzistenciju svoje obitelji. Ovaj problem je uglavnom prisutan kod osoba slabijeg, odnosno labilnijeg karaktera, kod kojih inače vrlo često postoji problem poremećaja ličnosti. Osim egzistencijalnih i drugih problema do kojih „kockari“ dovode sebe i svoje obitelji, zbog ovisnosti su skloni pribjeći i nasilnim kaznenim djelima poput razbojništava, pa u konačnici i ubojstava. U radu će uz teoretski prikaz problematike biti izneseno i nekoliko slučajeva iz hrvatske prakse.

Ključne riječi: kriminalno ponašanje, kocka, poremećaj ličnosti, ovisnost, kaznena djela.

Abstract

The authors attempt to show in the paper the "gambling problem" that is increasingly present in today's society. Although the rule is that the higher is the standard, the people gamble more, in Croatia this is not so because the number of gamers grows much faster than the standard. Each person will not resort to "gambling" and thus endanger their own existence and existence of their family. The problem is mainly present in people with weak or labile character, where there is often a personality disorder problem. In addition to the existential and other problems that "gamblers" bring to

* MUP RH, e-mail: tomica.tomstar@gmail.com

* Doktorand poslijediplomskog doktorskog studija Kaznenopravnih znanosti

themselves and their families, they are reluctant to resort to violent criminal acts such as robbery and murder. In this paper a number of cases from Croatian practice will be presented in the theoretical view of the problem.

Keywords: criminal behavior, gambling, personality disorder, addiction, criminal offenses.

1. UVOD

Prateći i proučavajući kroz povijest, zaključak je da je „kocka“ odavno prisutna u društvu kao jedan od ljudskih interesa i jedna od najstarijih ljudskih težnji. Kocka je starija i od stare Grčke, Kine i Rima. Njezina je povijest stara prema nekim povijesnim zapisima i 5000 godina prije Krista. Mjesta gdje se odlazilo kockati (u staroj Grčkoj i Rimu) su uvijek bila na zlu glasu. Smatralo se je da je ta mjesta normalnom čovjeku sramotno posjećivati, jer su i nekada, kao i danas, na tim mjestima ljudi znali izgubiti cijela bogatstva, svu imovinu te doslovno ostati bez svega.

Grčki filozofi i pisci su oštro osuđivali „kockanje“ i smatrali da bi isto trebalo zabraniti vladinim mjerama. Uz kockanje oduvijek je prisutno i „varanje“, pogotovo od strane onih koji se time bave profesionalno (kao zanimanjem). Dakle, nikada kockanje nije bilo drugačije, samo se s vremenom usavršavalo, počele su igre putem karata (u Kini su se prve počele koristiti karte kao oblik kockanja). U mnogim državama je kockanje čak bilo i zabranjeno u određenom periodu (primjerice za vladavine Henrika VIII). Kockanje je oduvijek bilo opasnost za određeni broj osoba koje su postale ovisnici o istoj do te mjere da su ugrozile svoju obitelj i sebe, ostavši bez imovine, s dugovima i nerijetko pribjegavajući kaznenim djelima kako bi pokušale vratiti izgubljeno te isplatiti dugove. Igre na sreću, posebno kartanje bile su uvijek zanimljive (muškarcima, ali i ženama), i nisu uvijek vodile do ovisnosti i dugova (socijalno kockanje), ali uvijek je bio prisutan rizik kod onih kojima je ta vrsta zabave postala „način života“ – ovisnost (patološko kockanje) te koji iz tog kruga više nisu mogli izaći. Kada takva igra postaje ovisnost, a igra se za novac (vrlo često), to uvijek vodi u propast. Nitko ne može uvijek pobjeđivati i kad krene gubiti, ne prestaje, već ga strast za tom vrstom „zabave“ obuzme do te mjere da više ne razmišlja o posljedicama već igra dok ne izgubi i posljednje što ima od imovine, ne razmišljajući pri tome o ničemu drugome (obitelji, egzistenciji), već samo o pobjedi (moment kada tako zvano „socijalno kockanje“ postaje „patološko“ odnosno kada se u potpunosti razvije ovisnost o kocki).

Kockanje samo po sebi ne predstavlja kazneno djelo skroz dok osoba koja se time zabavlja ne dođe u fazu ovisnosti o istome te pribjegava raznim sredstvima kako bi došla do novaca koji je prijeko potreban za kockanje.

2. PATOLOŠKO KOCKANJE I PROFIL OVISNIKA

Patološko kockanje nije više zabava već ovisnost osobe o kockanju koja samim time toj osobi i njoj bližnjima život čini nesnošljivim. Patološku sklonost kockanju Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (MKB-10, 1994) opisuje u F63.0 „Poremećaj se sastoji od čestih, ponavljanih epizoda kockanja koje prevladavaju u bolesnikovu životu na štetu socijalnih, radnih, materijalnih i obiteljskih vrijednosti i obveza“. Zašto se pojedine ličnosti upuste u kockanje koje preraste u ovisnost teško je odgovoriti generalno, s obzirom kako je svaki slučaj „kockara“ i njegove „povijesti kockanja“ individualan. „Ponašanje je povezano s nagonom na izvršavanje. Uzrok poremećaja nije poznat“. U izdanju DSM-V radna skupina je preimenovala dijagnozu patološkog kockanja od skupine „poremećaji kontrole impulsa“ prema skupini „ovisnost i povezani poremećaji“ (Responsible Gambling Council, 2012).

Iz navedene definicije uočljivo je da ponašanje problematičnog kockanja ima sličnosti s ponašanjem ovisnika općenito.

Motivacija ima važnu ulogu u pokušaju odgovora na pitanje zašto kod nekih ljudi kockanje ostaje samo razonoda, dok se kod drugih razvijaju problemi vezani uz kockanje. Kako bi dao odgovor na ovo pitanje Binde ističe sveobuhvatan model u objašnjavanju ponašanja kockara koji obuhvaća motivacijski model i model upetljanosti/učešća u kockanju: (1) nada da će se osvojiti glavni zgoditak, (2) društvena nagrada (socijalizacija, natjecanje, prestiž koji osigurava dobitak i/ili iskazivanje vještine), (3) intelektualni izazov, (4) promjena raspoloženja (uslijed uzbudljivog karaktera većine igara) te (5) šansa da se pobjedi (Binde, 2009). Autor navodi da prva četiri motiva ne moraju nužno biti zastupljena te da variraju ovisno o vrsti igre i obilježjima igrača, no da je peti uvijek prisutan i ključan u razumijevanju kockanja. Što se tiče profila „kockara“ uloga individualnih obilježja ličnosti je vrlo važna. Antisocijalni i granični poremećaj ličnosti snažno su povezani s konzumacijom sredstava ovisnosti i drugim eksternaliziranim ponašanjima, a poremećaji ličnosti neproporcionalno su češći među osobama koje zadovoljavaju kriterije za patološko kockanje. Mnoga su istraživanja pokušavala odgovoriti na pitanje koja su to obilježja ličnosti koja povećavaju rizik da će osoba problematično kockati. Sklonost traženju uzbuđenja obilježje svih osoba koje preferiraju igre na sreću te da je profil ličnosti problematičnog kockara onaj u kojem imamo kombinaciju visoke impulzivnosti s emocionalnom ranjivosti (Bagby i sur., 2007).

3. KRIMINALNO PONAŠANJE PATOLOŠKIH OVISNIKA O KOCKI

Veza između problematičnog kockanja i kriminaliteta u populaciji odraslih osoba, ispitivana je i potvrđena brojnim istraživanjima. Prevalencija kaznenih djela počinjenih od strane odraslih osoba sa svrhom financiranja kockarskih aktivnosti, kreće se između 65 do 89% (Ladouceur i sur., 1994.; Lesieur, 1992.; Meyer, 1997., prema Magoon, Gupta i Derevensky, 2005.). Onog momenta kada kockaru ponestane vlastitih sredstava za kockanje nagon za daljnje ulaganje i igru vođeno željom za pobjedom u koju vjeruje, vodi ga ka bilo kojem načinu dobitka novčanih sredstava za nastavak kocke. Osobi koja nikada nije osjetila takvu vrstu nagona i želju za uzbuđenjem/pobjedom ne može biti jasno u što je sve spreman upustiti se kockar. Prvo, kao i kod osoba koje su ovisne o opijatima služi se različitim manipulativnim sredstvima kako bi od bližnjih posudio novac (obitelj, prijatelji, kolege s posla i slično), podigao kredit, prodao sve što ima vrijednost. No, kada se ta sredstva „iscrpe“ (a kod kockanja se vrlo brzo iscrpe s obzirom na visinu uloga), kockar se nađe u situaciji da pribjegne zadnjoj opciji, a to je počinjenje kaznenog djela radi nabave novčanih sredstava kako bi dalje mogao igrati te vratiti dugove. U tom momentu niti ne razmišlja (vođen isključivo nagonom) da niti neće vratiti dugove, ni dobiti željenu pobjedu, već se uplesti u tako zvani „začarani krug kocke“ iz kojeg najčešće nema izlaza.

4. KAZNENA DJELA SPECIFIČNA ZA OVISNIKE O KOCKI

Patološki ovisnici o kocki vrlo često pribjegnu raznim kriminalnim aktivnostima radi stjecanja imovinske koristi potrebne radi nastavka ovisnosti o kocki. Nakon što „iscrpe“ sve zalihe i posudbe od prijatelja, poznanika, kolega s posla te naravno prvo vlastite, odnosno vrijednosti iz obiteljske imovine, bilo da se radi o rasprodaji imovine, dugovima na karticama za obročnu otplatu, krivotvorenim kreditima i slično, kockari se predaju kriminalnim aktivnostima. Tipične kriminalne aktivnosti za ovisnike o kocki su uvijek povezane s onima koje su usmjerene ka stjecanju imovinskih koristi. Dakle, radi se prvenstveno o kaznenim djelima pljačke, razbojničke krađe, kaznenog djela razbojništva te nerijetko pribjegnu i kaznenom djelu ubojstva ukoliko budu „stjerani u kut“, pritisnuti od kamatara, ili zbog drugih situacija. Uglavnom se radi o kaznenim djelima pribavljanja sredstava kako bi ovisnik o kocki mogao dalje „kockati“. Autori će u radi prikazati dva primjera iz hrvatske sudske prakse. Jedan primjer poslovnog čovjeka, ali ne i klasičnog ovisnika o kocki, koji se želio dokazati i u igrama na sreću (što nimalo ne umanjuje njegovu krivnju, naprotiv) te

primjer tipičnog ovisnika koji je na žalost žrtve počinio najteže kazneno djelo, homicid te zbog ovisnosti dobio kaznu od trideset godina zatvora i sigurnosnu mjeru obaveznog liječenja od kocke.

5. PRIMJERI IZ PRAKSE

5.1. Od uspješnog poslovnog čovjeka do ovisnika o kocki - razbojnika

„Pravi uzrok zbog kojeg ste činili kaznena djela leži u karakteru vaše ličnosti, odnosno u unutarnjoj potrebi da se stalno dokazujete - obrazložila je sutkinja Općinskog kaznenog suda Željka Skomeršić optuženom I.I.P. (41) nakon što ga je osudila na šest godina zatvora.“

Kako i zašto, pitanje je koje se nameće zašto se ljudi iz svih dijelova društva, više i niže klase, bogati i siromašni odaju poroku kocke, kako kaže jedan od naših najjementnijih stručnjaka za ovisnike o kocki Zoričić (Zoričić et al., 2009). Na to pitanje ni on sam nije odgovorio te će se na to pitanje pokušati dati odgovor kroz ovaj rad.

I.I.P. imao je naizgled savršen život uglednog poslovnog čovjeka kojemu je do tada sve „išlo od ruke“ (čak je bio proglašen i menadžerom godine na europskoj razini nekoliko puta). Novci svakako nisu bili „triger“ za kockanje. Kada je točno počeo, nije priznao niti na suđenju, kojemu je koautorica rada prisustvovala. Dakle, može se pretpostaviti da je to bilo puno prije uhićenja u veljači 2009. godine pri pokušaju razbojničke pljačke, kada ga je policija uhitila, iako je potjernica za muškarcem u „kombinezonu“ izdana puno prije uhićenja. Prije uhićenja I.I.P. je teško oštetio članove svoje obitelji koji nisu znali za porok sve do uhićenja (krađa kreditnih kartica, podizanje kredita kod kamatarata i zaduživanja članova obitelji, lažna potpisivanja na zadužnice i slično). Bolje nisu prošli ni njegovi prijatelji od kojih je bez opravdanog razloga posuđivao veće svote novca, pa ni klijenti (radio je kao financijski savjetnik).

Svi su mu na žalost posuđivali vjerujući kako se radi o poslovnom ulaganju, jer do tada nikada nije bio uhićivan zbog bilo kakvog kaznenog djela, a kamoli zbog nekog prekršaja. Ipak, nije se radilo o poslovnom ulaganju, jer, posao (financijski menadžment) je puno prije uhićenja jako, jako zapustio te je samim time ugrozio poslovanje ugledne tvrtke čiji je bio predstavnik i zaposlenik.

Počinio je pet kaznenih djela razbojništva (čl. 218. st. 2.) plastičnim pištoljem koji u toj brzini prepada zapravo izgleda kao pravi, tako da su neke žrtve doživjele teški stres te morale potražiti psihološku pomoć. Autori, kao kriminalisti, se slažu kako u sekundama prijetnje nije ni „iskusnom oku“ poznavatelja oružja jasno je li se radi o pravom, ili plastičnom pištolju s obzirom da danas plastične pištolje izrađuju vrlo slične pravim, tako da je

razliku doista vrlo teško primijetiti, pogotovo u tako neugodnim trenucima gdje su doslovno u pitanju sekunde straha za vlastiti život. Iako je to „olakotna okolnost“ kod prosuđivanja visine kazne, sutkinja u ovom slučaju nije puno toga uzela u obzir kao olakotne okolnosti. Vještačenje sudskog vještaka potvrdilo je kako se radi o osobi s poremećajem ličnosti te željom za stalnim dokazivanjem. On se branio kako je svemu „krivo“ nesretno djetinjstvo, no sutkinja to nije uzela u obzir, već je u svom završnom govoru pri izricanju presude rekla kako nije vidjela pravo kajanje kod optuženika, kao i da visoko obrazovanje zahtijeva i viši stupanj svijesti o činjenju društveno opasnih i kažnjivih djela, te je upravo stoga odredila visinu kazne od šest godina, kao i sigurnosnu mjeru obaveznog psihijatrijskog liječenja, u trajanju do prestanka razloga zbog kojih je primijenjena i ne može trajati dulje od pet godina. I.I.P. nije kažnjen zato što je „kockar“ te zato što se odao navedenoj ovisnosti, već zato što se pobude iz kojih su počinjena kaznena djela razbojništva ne odudaraju od uobičajenih motiva počinjenja imovinskih delikata, a to je „protupravno pribavljanje imovinskih koristi“. Objekt zaštite kaznenih djela razbojništva je dvojak. S jedne strane se štiti imovina, a s druge strane se pak štiti sloboda odlučivanja i ostvarenje volje koja je ovdje ugrožena time što je okrivljenik upotrijebio ozbiljnu prijetnju plastičnim pištoljem (iako je pištolj bio plastičan, to žrtve nisu mogle znati). Okolnosti u kojima su kaznena djela počinjena ukazuju na izraženi stupanj zločinačke volje. Tijekom tri mjeseca okrivljenik je počinio pet teških kaznenih djela na pomno planirani način, kako bi vratio dugove. Planiranje pljački potvrđuje i to što je okrivljenik stalno u svome automobilu nosio odjeću za maskiranje te plastični pištolj kojim je izvršio spomenuta kaznena djela razbojništva. Na počinjenje kaznenih djela svjesno se odlučivao u večernjim satima, nakon „radnog vremena“. Dakle, imao je misao vodilju i odluku koju je tijekom dana imao vremena preispitivati, odnosno pretakati u odluku „za“ i „protiv“ izvršenja djela. Nakon počinjenja kaznenog prvog djela okrivljenik se nije odlučio na društveno prihvatljiv put, već je nastavio s kriminalnim radnjama, vraćajući se ustaljenom obrascu ponašanja činjenjem novih kaznenih djela sve dok ga u tome nije spriječilo uhićenje od strane policije. Sudski vještak je I.I.P. proglasio osobom s poremećajem u ponašanju, ali ne i kao patološkog kockara, iako je bilo više nego sigurno da je optuženi provodio više godina u kontinuitetu upravo u „kockanju“ (pokeru), i to ne samo u klasičnim kladionicama, kockarnicama, već na skrivenim mjestima gdje se igrao poker u sumnjivom društvu za jako visoke novčane svote, i u krugu ljudi koji se bave organiziranim kriminalom. Sudski vještak je okrivljenika opisao kao osobu iznadprosječne inteligencije, visoko obrazovanu osobu (VSS), uspješnu u svemu te željnu za stalnim dokazivanjem.

Sudski vještak okrivljenika nije proglasio ovisnikom patološkog tipa o igrama na sreću jer on po definiciji te bolesti nije toliko uživao u samoj igri i boravku u poker prostorima koliko je težio dobitku.

Opisao ga je kao osobu koja nema težih duševnih bolesti i težih duševnih smetnji, izrazito je naglasio kako se ne radi o „ovisniku“ te samim time nije odredio nikakvu sigurnosnu mjeru osim mjere obaveznog psihijatrijskog liječenja zbog opasnosti da bi zbog svog karakternog „defekta“ mogao počiniti neko kazneno djelo što proizlazi iz karakteristika njegove ličnosti (dissocijalni poremećaj ličnosti koji nije tematika ovog rada). Taj karakterni defekt se prije svega očituje u unutarnjoj potrebi okrivljenika da se stalno dokazuje pritom raspršujući se na više nivoa kada je zasigurno smanjena njegova procjena opasnosti i rizika, pa i kritičnosti za samoga sebe. Kao objašnjenje zašto je u jednom prilično dugom periodu odlazio u kockarnice ukoliko se ne radi o patološkom kockaru sudski vještak je dao objašnjenje. Naime, rekao je kako se radi o osobi kod koje je ponašanje tipično za patološke ovisnike o kocki a nije posljedica ovisnosti, već poremećaj dijela njegove ličnosti koja teži uspjehu i savršenstvu u svemu čega se primi, a što je pokazao na više nivoa tijekom vještačenja i ispitivanja te da je u kockarnice odlazio ne zato jer ga je bolesna smetnja nagona na to tjerala, već želja da i u ovome „poslu“ uspije kao i u svim poslovima koje je radio do tada. Upravo taj dio poremećene osobnosti, sudskog vještaka je potaknuo na izricanje sigurnosne mjere obaveznog psihijatrijskog liječenja iz članka 75., a ne članka 76. Kaznenog zakona (KZRH, 1997). Osnova za dijagnozu bila je uspostavljanje činjenice da je važnije igrati na sreću nego li dobitak. Ovisniku o kocki je važnije biti tamo i prolaziti kroz različita emocionalna stanja za vrijeme igre, a nije mu važnije od toga na kocki zaraditi. Potreba za zaradom proizlazi iz financijskog gubitka. Sudski vještak je naposljetku u svom završnom govoru istaknuo kako sasvim sigurno isključuje patološko kockanje kod ovog okrivljenika jer su reakcije na dugove kaznenim djelima razbojništva pomno planirane kriminalne akcije optuženika, čak više „motivirane“ sramotom i povredom ega (što opet ukazuje na prije spomenuti dissocijalni poremećaj), nego financijskim motivima. U ovom slučaju, istaknuo je sudski vještak, ne postoji veza između onog tipičnog kaznenog djela vezano za patološko kockanje, a to je da se činjenjem kaznenih djela nastoji nastaviti pod svaku cijenu igrati i dalje svoju igru na sreću o kojoj je ovisan, a rješavanje duga je tek indirektno vezano za takva stanja. Poremećaji nagona su kod primjerice piromanije, bolesne potrebe za paležom kada je tipično za kazneno djelo nešto zapaliti, ili kod kleptomanije, kada je tipično kazneno djelo nešto ukrasti, a što u stvari ta osoba ne treba. Kod ovisnosti o kocki odnosno patološkog kockanja bi tipično kazneno djelo bilo ono koje ovisnika sprječava da igra svoju igru o

kocki. To čak može biti i homicid, no u svakom slučaju se vrši individualno psihijatrijsko vještačenje.

U idućem primjeru iz hrvatske sudske prakse autori će pokušati dati prikaz jednog potpuno drugačijeg primjera vezanog uz „kocku“.

5.2. Spavao pored ubijene nevjenčane supruge i kockao

M.B. (42) je 20. ožujka 2014. godine ubio svoju nevjenčanu suprugu S.N. (44) u njezinom stanu na Vrniku, u Zagrebu. S njezinim bankovnim kartica je uzeo novac i otišao kockati. Kod M.B. sudski vještaci su se složili da se radi o patološkom kockaru, odnosno o ovisniku igara na sreću. Nevjenčana supruga S.N. je sa M.B. ušla u vezu radi ljubavi i obitelji, a M.B. sa S.N. isključivo iz koristoljublja. Trošio je novac svoje nevjenčane supruge dokle god mu je ona to odobravalala i omogućavala.

Njezina je ljubav prema M.B. bila toliko snažna da je željela vjerovati kako novac koji mu ona daje isti troši na djecu iz prijašnjeg braka, iako se kasnije saznalo kako M.B. godinama za djecu nije ni pitao, te je novac trošio isključivo na kocku. Prilikom psihijatrijskog vještačenja za M.B. je utvrđena dijagnoza trajnog poremećaja ličnosti, dissocijalna struktura ličnosti s narcističkom dimenzijom. Nakon što je S.N. odbila dati novac M.B. ju je mučki ubio te podigao novac s njezinih kreditnih kartica i nastavio kockati. Kod M.B. za razliku od gore navedenog slučaja se radi o patološkom kockaru. No, iako se radilo o zločinu počinjenom zbog ovisnosti o kockanju, ipak se radilo o zločinu iz koristoljublja i sud je M.B. izrekao kaznu od 30 godina zatvora uz sigurnosnu mjeru obaveznog liječenja od kocke. Naime, tu istu mjeru mu je sud izrekao i 2006. godine. Motivi ubojstva S.N. su isključivo ovisnost o kocki od koje se M.B. i prije „liječio“, očito bez uspjeha. Presudu je M.B. slušao bez pokazivanja ikakvih emocija i kajanja tako da dijagnoza dissocijalnog poremećaja koje u sebi uključuje nedostatak empatije u potpunosti odgovara profilu M.B. Žalosno je da je nesretna S.N. ovisnost okrivljenika „platila životom“ te da u njemu nije na vrijeme prepoznala hladnog čovjeka čija je jedina „ljubav“ kocka. Ovisnost o kocki kod M.B. traje od njegovih mladih dana što je potvrdila i njegova prva nevjenčana supruga sa kojom isti ima dvoje djece o kojima nikada nije brinuo te koja je za ovisnost o kocki saznala od roditelja M.B. Razlika između gore navedenog primjera I.I.P. i M.B. je očita. Iako ih povezuju igre na sreću, ali sve je potpuno drugačije. Dok prvi slučaj pokazuje jednog uspješnog poslovnog čovjeka željnog dokazivanja (takvih u Hrvatskoj ima jako puno), drugi primjer prikazuje tipičnog ovisnika o kocki, i tipično kazneno djelo koje ovisnik počinu ukoliko mu se bilo tko suprotstavi i pokuša ga spriječiti u daljnjem kockanju. Ovisnost o kockanju iako se o njoj puno premalo piše spada u jednu od najtežih ovisnosti prema mišljenjima

svih stručnjaka koji se bave istom i vrlo je teško da će ovisnik o kocki ikada prestati s tom ovisnosti.

6. ZAKLJUČAK

Iako u Hrvatskoj ovisnost o kocki nije veći problem nego u drugim državama, isti problem ne smije biti zanemaren. Ono što je vrlo bitno, bitno je osvijestiti problem ovisnosti i prikazati ga mladim ljudima kao neprihvatljivi obrazac ponašanja koji vodi prema propasti. Na žalost na tržištu se ponekad pojave neki zabavni oblici poput sladoleda sa strugalicom temeljem koje se može dobiti 5 ili 10 kuna. To nije nimalo zabavno, već upozoravajuće, jer, na taj način se mladim osobama ukazuje kako se može „zaraditi“ novac igrom na sreću. Naravno da neće svi reagirati na to ulaskom u svijet ovisnosti o kocki, ali definitivno nije ni primjereno mladima (posebno djeci i maloljetnicima) suptilno infiltrirati poziv na igre na sreću/kocku. Hrvatska se mora istaknuti u pozitivnom smislu što se tiče ovisnosti o kockanju i po broju klinika gdje se može liječiti od ovisnosti o kocki, te uspješnosti liječnika. Dok se primjerice u nekim razvijenim europskim državama čeka na liječenje dugo, u Hrvatskoj je dovoljno javiti se u kliniku.

Radi se o teškoj vrsti ovisnosti i naravno da nema apsolutne garancije kako će ovisnik biti izliječen, no veliki je pomak prepoznati ovisnost i volju za izlječenjem. Ovisnici o kocki su često naizgled mirni ljudi, no u stanju su počinuti kaznena djela puno opasnija nego primjerice ovisnici o drogama (opijatima).

Ono što su mnoge klinike koje se bave liječenjem ovisnosti o kocki istaknule je razbijanje mita „neizlječivosti“ ovisnosti o kocki. Liječnici sa kojima su autori razgovarali (Klinika za Psihijatriju „Vrapče“, Zavod za liječenje bolesti ovisnosti: Doktor Ante Bagarić, Psihijatrijska bolnica Sveti Ivan u Zagrebu, Terapijsko – rehabilitacijski program za ovisnost o kockanju: Davor Bodor, Klinički bolnički centar „Sestre milosrdnice“, Klinika za psihijatriju: Doktor Zoran Zoričić) istaknuli su kako je ovisnost o kocki izrazito teška ovisnost, ali ne i neizlječiva. Za tu ovisnost farmaceutska industrija nije pronašla „lijek“ (osim ako ovisnik nema i drugih tegoba koje su duševne prirode), no uz volju ovisnika te posebno potporu i razumijevanje obitelji, ovisnost nije neizlječiva. Naprotiv, sve je više izliječenih ovisnika o kocki. Ono što autori još jednom žele istaknuti u radu je potreba puno većeg rada na prevenciji ovisnosti o kocki (i ostalim vrstama ovisnosti) putem edukacija u školama i kod kuće. Informiranost mladih osoba o štetnosti bilo koje vrste ovisnosti je nužna i mora se uvrstiti u obrazovne programe.

LITERATURA

1. Abbott, M., 2001. What do We Know about Gambling and Problem Gambling in New Zealand? Report Number 7 of the New Zealand Gaming Survey. New Zealand. Department of International Affairs,
2. Ajduković, M., Kolesarić, V., 2003. Etički kodeks istraživanja s djecom, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb,
3. Atlanta, G.A., Dahlberg, L.L., Toal, S.B., Swahn, M., Behrens, C.B., 2005. Violence Related Attitudes, Behaviors, and Influences Among Youths: A Compendium of Assessment Tools. 2nd edition. Georgia, Centres for Disease Control nad Prevention, National Center for Injury Prevention and Control,
4. Binde, P., 2009. Gambling Motivation and Involvement: A review of Social Science Research, Swedish National Institute of Public Health, Stockholm,
5. Blaszczynski, A.P., McConaghy, N., 1989. Randwick. The Medical Model of Pathological Gambling, Current Shortcomings, Journal of Gambling Behavior, No.5./1, Human Sciences Press,
6. Dodig, D., Ricijaš, N., 2011. Obilježja kockanja zagrebačkih adolescenata, Ljetopis socijalnog rada, Sv.18 br. 1., Zagreb,
7. http://www.kockanje.info/povijest_kockanja.asp
8. Kazneni zakon Republike Hrvatske, 1997. pročišćeni tekst, NN 110/1997,
9. Koić, E., 2009. Povijest kockanja, pristup 11.05.2019.,
10. Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (1994), 10. izd., Medicinska naklada, Zagreb,
11. Korajlić, N., Selimić, M., 2015. Kriminalistička taktika. Kiseljak: Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“,
12. Zajc, L., Jokić-Begić, N., 2009. Sportsko klađenje – neke psihosocijalne karakteristike različitih kategorija kockara, Socijalna psihijatrija, Sv.37. br. 4., Zagreb,
13. Zakon o kaznenom postupku, 2008. pročišćeni tekst, NN 152/2008,
14. Zoričić, Z., Torre, R., Orešković, A., 2009. Kockanje i klađenje-ovisnosti novog doba, Medicus, Vol.18, No2,

**ZLOSTAVLJANJE ŽIVOTINJA – KAZNENO DJELO I
KRIMINOLOŠKO PSIHOLOŠKI FENOMEN**

**ABUSE OF ANIMALS - CRIMINAL OFFENSE AND
CRIMINOLOGICAL PSYCHOLOGICAL PHENOMENON**

Pregledni znanstveni članak

*Tomica Starčević, univ.spec.crim.**

*Mr. Ines Jambreč Petrak, dipl. iur. et univ.spec.crim.**

*Doc. dr. Kenan Ademović**

Sažetak

U radu će se razmatrati o fenomenu „zlostavljanja životinja“ koji je zadnjih godina sve više prisutan, iako je većina kaznenog zakonodavstva razvijenih demokratskih država uvela zlostavljanje životinja kao kazneno djelo te su životinje (premda i dalje kao objekti u pravnom poretku) zaštićene više nego ikad u povijesti. Neki, poput Švicarske su otišli i korak dalje te je zaštita životinja kao osjetilnih bića proklamirana i njihovim ustavom. Ipak, zlostavljanje životinja je vrlo često, pogotovo prema kućnim ljubimcima što otvara mnoga interdisciplinarna pitanja. Glavni dio rada biti će usmjeren na zlostavljanje kao kazneno djelo, te na kriminološko psihološki fenomen zlostavljanja, što je vrlo bitno da bi se mogle ponuditi određene mjere prevencije i sankcije. Autori će u radu iznijeti statistička izvješća kako bi opravdali neke iznesene stavove. Tamna brojka ovog naoko „nebitnog“ kaznenog djela je visoka i počinitelji uglavnom prolaze nekažnjeno. S kriminološkog aspekta vrlo je važna povezanost nasilja prema životinjama s mogućnošću nasilja prema ljudima. Upravo stoga nameće se potreba edukacije o ovom fenomenu od najranije životne dobi.

Ključne riječi: zlostavljanje, životinja, KD, kriminološko-psihološki fenomen, edukacija.

* MUP RH, Gospić 53000, 9. Gardijske brigade HV „Vukovi“ 25, E-mail: tomica.tomstar@gmail.com

* Doktorand poslijediplomskog doktorskog studija Kaznenopravnih znanosti

* Advokat, e-mail: ademovic.kenan@gmail.com

Abstract

The paper deals with the phenomenon of "animal abuse" that has been more and more present in recent years, although most of the criminal legislation of developed democratic states has introduced animal abuse as a criminal offense and animals (although still as objects in the legal order) are protected more than ever in history. Some, like Switzerland, have gone a step further and protecting animals as sensual beings proclaimed by their constitution. However, animal abuse is very common, especially with pets, which opens up many interdisciplinary issues. The main part of the work will focus on abuse as a criminal offense and on the criminal and psychological phenomenon of abuse, which is very important in order to offer certain precautionary measures. The authors will present some statistical reports in the paper to justify some of the views expressed. The dark figure of this seemingly "irrelevant" criminal offense is high and perpetrators mostly go unpunished. From a criminal aspect, the connection of violence against animals with the potential of violence against people is very important. It is therefore the need for education on this phenomenon from the earliest age.

Keywords: abuse, animal, criminal offense, criminological and psychological phenomenon, education.

1. UVOD

Zlostavljanje životinja (ubijanje ili mučenje) je pojam koji se može promatrati kao pravni pojam s gledišta kaznenog prava, ali i kao kriminološko psihološki fenomen. Zlostavljanje životinja obuhvaća sva ponašanja čovjeka prema životinjama kojima se namjerno, ili iz nehaja kod životinje izaziva bol, patnja, strah, stres, povreda, narušava genetska cjelovitost životinje ili izaziva smrt.

Mučenje životinja bilo je prisutno kroz povijest, no sa znanstvenog aspekta koncepti zaštite životinja i dobrobiti životinja razvili su se iz filozofskih koncepata i stavova prema životinjama. Filozofska misao Jeremy Bentham bila je „kamen temeljac“ zaštite životinja. Bentham je napisao: „Mogao bi doći dan kada ostala živa bića, životinje mogu steći prava koja su im bila oduzeta rukom tiranije. Pitanje nije: Mogu li shvatiti? Mogu li govoriti? Nego: Mogu li patiti?“ (Bentham, 1789). Sa znanstvenog aspekta se o toj problematici počelo ozbiljnije pisati tek krajem 19. stoljeća (Salt, 1892), a još više tijekom 20. stoljeća (Singer, 1975) i 21. stoljeća kada se brojni autori počinju doista ozbiljno baviti problematikom mučenja životinja. Jesu li životinje „bića niže vrste“ te jesu li osjetilna bića, pitanje je koje se

vrlo često nameće kod autora koji pišu o pravima životinja. Upravo zbog toga što se i danas u 21. stoljeću životinje uglavnom smatraju bićima „niže vrste“ (Krstić, 2012), brojni oblici ubijanja i iskorištavanja životinja poput primjerice u mesnoj, farmaceutskoj, industriji obuće i odjeće i slično, su i danas društveno prihvatljivi (Lubinski, 2004). U radu se neće razmatrati takvi oblici „iskorištavanja“ životinja, već će se uglavnom obrađivati zlostavljanje životinja u smislu članka 205. KZ-a RH. To je ubijanje i mučenje životinja kao kućnih ljubimaca (no i uličnih pasa i mačaka). Zaštita životinja i njihova prava u mnogim se zemljama smatraju za nešto revolucionarno i „moderno“ dok se povijest „aktivizma zaštite životinja“ stavlja u drugi plan. Zanimljivo je da su se upravo iz prvih organizacija za zaštitu životinja razvile organizacije za zaštitu djece. U to vrijeme (početak 20. stoljeća) kada su se počele razvijati prve organizacije za zaštitu životinja, prema normama tadašnjeg društva bilo je opravdano izrabljivati i fizički kažnjavati djecu protiv čega su se pobunili upravo zaštitnici životinja. Oni su imali visokorazvijenu empatiju prema slabijima, tako zvanim „ranjivim skupinama“ (u koje spadaju djeca i životinje), i smatrali su da treba pomoći slabijima te svima koji se ne mogu izboriti za sebe (Horvat, 2011).

Paralelno sa sve intenzivnijem narušavanjem okoliša, raste ljudska svijest o značaju koji okoliš ima za čovjeka, kao i svi njegovi pojedinačni elementi, pa i životinjski svijet. Čovjek je oduvijek koristio životinje za svoje potrebe, da mu olakšaju ili uljepšaju život. Još u najstarijim pravnim izvorima pronalazimo regulaciju odnosa prema životinjama, primjerice obavezu vlasnika da se brine o njihovom zdravstvenom stanju.

Brigu o zdravlju životinja treba sagledavati kako u kontekstu očuvanja zdravlja ljudi i okoliša, tako i u kontekstu poštovanja dobrobiti životinja, ostvarivanja njihovih prava, kao koncepta koji sve više ima pristalica u znanstvenim krugovima. Sukladno tome, obavljanje veterinarske djelatnosti ima višestruki društveni značaj: osiguranje zdravlja i dobrobiti životinja, osiguranje zaštite zdravlja ljudi, odnosno javnog zdravlja, sigurnosti hrane i okoliša.

Zlostavljanje životinja kao kriminološko - psihološki fenomen najviše je istražen u SAD-u (Ascione, 1999). Vrlo često su djeca koja muče životinje i sama bila zlostavljana ili su bili svjedoci zlostavljanja. Visoki postotak djece koja su svjedočila obiteljskom nasilju (prema istraživanjima u SAD-u), na sličan način izražavaju svoju agresivnost prema životinjama. Mučenje životinja u djetinjstvu je vrlo često simptomatično za nasilničku ličnost (iako nije generalno tako). No, povezanost između mučenja životinja u djetinjstvu i kasnijeg kriminalnog ponašanja potvrdile su brojne ankete odraslih muškaraca osuđenih za nasilna kaznena djela koji su u anketama potvrdili nasilje i okrutnost prema životinjama u djetinjstvu. Neovisno o motivima mučenja, svim zlostavljačima su zajednički nedostatak empatije i bešćutnost.

Stoga zlostavljanje životinja, izživljavanje nad njima i njihovo ubijanje sve više dolaze u fokus interesa psihologa, psihijatarata, kriminalista i pravnika, koji upozoravaju da je mučenje životinja usko povezano s nasiljem prema ljudima te da pojedinci koji zlostavljaju i ubijaju životinje često jednako postupaju i prema ljudima, osobito prema slabijima od sebe (Visković, 1991).

2. ZLOSTAVLJANJE ŽIVOTINJA KAO KAZNENO DJELO

2.1. Kaznenopravna podloga zaštite životinja u međunarodnom pravu

Prvi stvarno organizirani naponi za uspostavu humanog odnosa čovjeka prema životinjama te usvajanje prvih zakona posvećenih zaštiti i dobrobiti životinja povezani su uz devetnaesto stoljeće i zemlje common law sustava – SAD i Veliku Britaniju (Batričević, 2012).

Ipak, još ranije, donesen je prvi pravni akt koji je inkriminirao okrutnost prema životinjama i njihov nečovječni tretman, općenito poznat kao „Tijelo slobode“, 1641. Zakon su donijeli puritanci kolonije Massachusetts Bay (The Body of Liberties). Zakonom su zabranjene bilo kakve okrutnosti prema životinjama koje se uobičajeno drže za čovjekove potrebe (Leavitt, Halverson, 1990).

SAD i Velika Britanija svakako spadaju u države u kojima su prije svih organizirani različiti pokreti usmjereni na zaštitu životinja (Paunović, 2004). Veliki dio zakonskih rješenja danas u navedenim državama su rezultat njihovog posvećenog djelovanja i pritiska na zakonodavca da omogući stvaranje što kvalitetnije dobrobiti životinja. „Ocem prava životinja“ zovu britanskog pisca i aktivista za socijalne reforme Henry Salt-a, koji se smatra prvim piscem koji se baš izričito zalagao za prava životinja (Salt, 1892). Osim njega mora se istaknuti Peter Singer, australski filozof i bioetičar, čija se knjiga smatra „Biblijom pokreta za oslobođenje životinja“ (Singer, 1975).

Prva sustavna legislativa o zaštiti životinja u Europi uspostavljena je u Engleskoj, u 19. stoljeću, koja je 1822. usvojila prvi „Zakon o sprječavanju okrutnog i nepravilnog postupanja sa stokom“. Gotovo stoljeće kasnije, 1911. g. donesen je Zakon o dobrobiti životinja. „Organizirani napor međunarodne zajednice usmjeren na zaštitu životne sredine, a u okviru toga i životinjskog svijeta kao njenog integralnog dijela uglavnom se veže za vremenski period 20. stoljeća. Spoznajom da od očuvanja životne sredine/okoliša ovisi opstanak čitavog čovječanstva, usvojen je velik broj međunarodnih konvencija posvećenih ekološkim pitanjima, čime je utemeljena nova grana prava – Međunarodno ekološko pravo“ (Batričević, 2012).

Pod okriljem UN-a usvojen je veliki broj konvencija kako onih koje se bave zaštitom životne sredine, tako i onih koje se neposredno bave problematikom zaštite i očuvanja biljnih i životinjskih vrsta, no do sada konvencija UN-a o zaštiti životinja nije još donesena, kao akt posvećen isključivo pravima i dobrobiti životinja (takvi akti su još na nivou nacarta, odnosno prijedloga), ali postoje dva dokumenta koja dobivaju sve veću podršku temeljem čega raste i njihova moralna težina (Ascione, 2001). To su: 1. Univerzalna deklaracija o pravima životinja i 2. Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja.

1. *Univerzalna deklaracija o pravima životinja*, je usvojena na sastanku Međunarodnog saveza za prava životinja (nevladina međunarodna organizacija - International League for Animal Rights - ILAR) održanom 15.10.1978. u Parizu. Konferencija na kojoj je usvojena održana je uz podršku UNESCO-a. Tekst je revidiran 1989. godine i predan Generalnom direktoru UNESCO-a 1990- te godine, kada je zvanično i objavljen (Paunović, 2004). Za pravni, a posebno kaznenopravni aspekt zaštite životinja naročit značaj ima odredba članka 14. Deklaracije kojom se propisuje da prava životinja moraju biti zaštićena zakonom, kao što je to i slučaj sa ljudskim pravima. S obzirom na tu paralelu može se zaključiti da Deklaracija nastoji osigurati zaštitu prava životinja prije svega putem normi prekršajnog i kaznenog prava. Izmijenjena verzija Deklaracije 1989. stavlja veći naglasak na ekološke vrijednosti, ali se u članku naglašava da „specifična pravna ličnost životinje i njena prava moraju biti priznata zakonom (ovime Deklaracija priznaje da životinje imaju vlastite interese koje ne živi predmeti ne mogu imati). Deklaracija sadrži niz prirodnih prava i moralnih ovlasti koja pripadaju životinjama, a u njezinoj preambuli se navodi kako svaka životinja sa živčanim sustavom ima određena prava te da prezir, pa čak i nepoznavanje tih prava nanosi ozbiljnu štetu prirodi i vodi ljude ka počinjenju zločina prema životinjama. Također se navodi da je poštivanje životinja od strane ljudi istovjetno poštivanju čovjeka prema čovjeku (Visković, 2009).

2. *Univerzalna deklaracija o dobrobiti životinja*, usvojena je na kongresu Borda Direktora Svjetskog društva za zaštitu životinja (World Society for the Protection of Animals – WSPA) 2000. godine (na početku 3. tisućljeća), zvanični nacrt teksta formuliran je na konferenciji u Manili 2003, i sastanka Upravnog odbora 2005. u Kostariki sa zadnjim prijedlogom za izmjene iz 2011. godine (The Universal Declaration on Animal Welfare – UDAW, 2011). Dok prva deklaracija eksplicitno govori o „pravima životinja“, ova se bavi pitanjima od značaja za njihovu dobrobit. Razlika nije čisto terminološke prirode. Radi se o dva različita koncepta. Dobrobit

životinja podrazumijeva podržavanje humanog tretmana svih životinja bez obzira na njihovu konačnu upotrebu, odnosno pri svim vidovima njihove eksploatacije. Prema Univerzalnoj deklaraciji o dobrobiti životinja: „Životinja označava svakog sisavca koji nije čovjek, ptica, gmizavac, vodozemac, riba ili beskičmenjak sposoban da osjeti bol, patnju i stres“ (prema članku 1. Deklaracije). Deklaracija daje također sljedeće definicije.

Pod pojmom „divljač“ podrazumijeva sve životinje koje nisu domestificirane. Deklaracija opisuje koje su životinje koje su ovisne o čovjeku: „Životinje koje zavise od čovjeka su sve one čija dobrobit i opstanak zavise od brige čovjeka i obuhvaćaju: životinje za društvo i zabavu (kućne ljubimce), životinje koje se gaje radi hrane ili drugih životinjskih proizvoda, vuču, životinje za službene namjene, za znanstvena istraživanja ili druge vrste koje se gaje u zatočeništvu.“ (članak 1.) U članku 4. propisuje se pet osnovnih sloboda koje tiču životinja koje su ovisne o čovjeku (bilo da su radi društva ili u zatočeništvu): 1.sloboda od gladi i žeđi time što će se omogućiti stalni pristup svježoj vodi i kvalitetnoj hrani, 2.sloboda od neudobnosti osiguravanjem kvalitetne okoline, što podrazumijeva zaklon i udobno mjesto za odmor, 3.sloboda od bola, povreda i bolesti, što će se omogućiti brzom dijagnozom i tretmanom, 4.sloboda od straha i stresa, što će se omogućiti gajenjem životinja u uvjetima kojima se izbjegava pojava mentalne patnje, 5.sloboda da izražavaju normalne oblike ponašanja osiguravajući im dovoljno prostora (UDAW, 2011). Konvencija ne samo da je stekla podršku vlada diljem svijeta, već ju je podržala Svjetska organizacija za zdravlje životinja, Federacija Veterinara Europe, nacionalne veterinarske asocijacije te preko dva milijuna pojedinaca diljem svijeta u čemu se ogleda moralna snaga principa koji su u njoj izloženi (WAP, 2019).

2.2. Dokumenti savjeta Europe

Savjet Europe je još od svog osnutka, 1949. godine, kao jedan od svojih ciljeva istaknuo traženje rješenja za probleme s kojima se suočava europsko društvo, a jedan od bitnijih je „uništenje životne sredine“. Pri tome je pokrenut ekološki program Savjeta, pri čemu se slijedi politika zaštite i osiguranja prirodne stečevine i životne sredine, koju treba zaštititi uz osiguranje održivog razvoja (Batričević, 2012).

Europsko zakonodavstvo ne zaostaje za zemljama common law-a, već ide i korak dalje, posebno zakonodavstva pojedinih zemalja poput Njemačke i Švicarske (Tomaselli, 2003). Europa predstavlja jedinu oblast koja je normativnim aktivnostima posvećenim zaštiti i očuvanju životne sredine, ali i humanom tretiranju životinja donijela brojni niz međunarodnih konvencija vezanih uz pitanje dobrobiti i blagostanja životinja (Paunović, 2004). Do sada je pod okriljem Savjeta Europe usvojen i veći broj konvencija koje

sadrže odredbe od posebnog značaja za pravnu, a u okviru toga i kaznenopravnu zaštitu opstanka i dobrobiti životinja:

1. Europska konvencija o zaštiti životinja u međunarodnom prijevozu, 1968. godine;
2. Europska konvencija o zaštiti farmskih životinja 1976;
3. Europska konvencija o zaštiti životinja za klanje, 1979;
4. Europska konvencija o očuvanju europske divlje flore i faune prirodnih staništa, 1979;
5. Europska konvencija za zaštitu kičmenjaka koji se koriste za eksperimente i druge znanstvene svrhe, 1986

Europska konvencija o zaštiti kućnih ljubimaca iz 1987. godine, „zabranjuje svako nanošenje nepotrebne patnje, boli ili stresa i njihovo napuštanje, obvezuje na brigu o njihovom zdravlju, prehrani, kretanju, sigurnosti i posljedicama nekontroliranog razmnožavanja te određuje uvjete za njihovu komercijalizaciju, u zabavi i natjecanjima, kao i za smanjivanje njihovog broja i usmrćivanje, kada je to nužno, uz stručnu pomoć“ (Visković, 1992).

Konvencija, kao i zakonodavstva razvijenih zemalja uspostavljaju pravna pravila usmjerena na zaštitu životinja radi njih samih, pa tek onda radi dobrobiti vlasnika ili društva u cjelini. U Švicarskoj je temeljem Ustava iz 1992. godine zajamčena inherentna vrijednost životinja. Njemačka je pak prva od država članica EU, u svoj Ustav iz 1949. godine, amandmanom iz 2002. godine osigurala najviše standarde pravne zaštite životinja na nivou cijele države.

Za područje kazneno pravne zaštite Batričević (2012) ističe poseban značaj Konvencije za zaštitu životne sredine putem kaznenog prava donesene 1998. godine u Strassbourgu. Njome je po prvi puta uspostavljena kaznenopravna zaštita životne sredine u međunarodnim okvirima. Usmjerena je na poboljšanje zaštite životne sredine na europskom nivou upotrebom krajnjeg sredstva, kaznenog prava (prevencija i suzbijanje ponašanja koja su najopasnija po životnu sredinu), obavezuje države potpisnice da poduzmu mjere i aktivnosti na međunarodnom i nacionalnom nivou. Objekt zaštite: ljudi (određene vrijednosti ljudskog života-zrak, voda, zemljište), ali sadrži odredbe koje su od direktnog/indirektnog značaja za kaznenopravnu zaštitu životinjskog svijeta, biljnog, zemljište, zrak, vodu.

Broj pravnih akata EU koji pokrivaju isključivo oblast zaštite i dobrobiti životinja se stalno povećava (pravila i direktive).

Kada je Lisabonski ugovor stupio na snagu 2009. godine, izmijenio je „Ugovor o funkcioniranju Europske unije“ i uveo priznanje da su životinje osjetilna bića u svom članku 13. Glava II (TFEU, 2009).

Nacionalne vlade mogu usvojiti stroža pravila pod uvjetom da su usklađena s odredbama ugovora, ali zakonodavstvo Zajednice o uvjetima socijalne skrbi životinja, za životinje određuje minimalne standarde.

2.3. Kaznenopravna podloga zaštite životinja u Republici Hrvatskoj

Hrvatski Kazneni zakon od 1997 sadrži kazneno djelo mučenja životinja u svom članku 260., dok je u KZ-u od 2011., članak 205. koji je značajno stroži, odnosno glasi „Ubijanje ili mučenje životinja“. Zakon o dobrobiti životinja donesen je 1999. godine (NN/99), Zakon o zaštiti životinja donesen je 2006. (NN135/06;37/13;125/13), bio je na snazi do 2013. Tada je donesen novi Zakon o zaštiti životinja koji je bio na snazi od 12.02.2013.-25.10.2017. te je zamijenjen novim Zakonom o zaštiti životinja, koji je donesen dana, 04.10.2017. (stupio je na snagu 26.10.2017.), izmijenjen i dopunjen na temelju EU propisa.

Kazneno djelo „mučenja životinja“ u našem pravnom sustavu postoji od 1997. godine (KZRH, 1997) i smješteno je u glavu kaznenih djela protiv okoliša.

Kazneni zakon koji je trenutno na snazi (KZRH, 2019) otišao je korak dalje. Dok je članak 260. Kaznenog zakona iz 1997. godine propisivao u stavku broj jedan: „Tko životinju teško zlostavlja ili izlaže nepotrebim mukama ili joj nanosi nepotrebne boli ili je radi svog izživljavanja izlaže patnjama“, u novom Kaznenom zakonu, članak 205., inkriminira se ne samo „mučenje životinja“, već „usmrćenje životinje bez opravdanog razloga“ (KZRH, 2019). U stavku dva, članku 260. Kaznenog zakona iz 1997. opisan je kvalificirani oblik djela: „Tko kazneno djelo iz stavka 1. ovoga članka počini radi dobivanja oklade ili drugog pribavljanja imovinske koristi“ (zbog sve češće organizacije borbe pasa i slično). U članku 205. stavak dva, navodi se kao kvalificirani oblik: „Tko kazneno djelo iz stavka 1. počini iz koristoljublja“. U trećem stavku oba članka (članak 260. starog i članak 205 novijeg KZ-a.) propisuje se sankcija za „uskratu hrane ili vode iz nehaja“. U članku 205., novijeg KZ-a., dodan je i stavak četiri, a to je „oduzimanje životinje“, što je vrlo bitno jer životinja prije nije imala pravnu podlogu za oduzimanje nemarnom vlasniku što sada ima.

Objekt djela je samo jedna životinja – vlastita, tuđa, kućna, domaća ili ničija. Djelo može počiniti svatko te je stoga *delictum communium*. Djelo prvenstveno štiti zdravlje, dobrobit i život životinje te stoga pri tumačenju treba krenuti od *lex specialis* što je aktualni Zakon o zaštiti životinja.

Važeći KZ ipak je pooštrio sustav sankcija, inkriminirao je usmrćenje životinje, i dodao je mjeru oduzimanja životinje što je svakako bitno te čime zakonodavac daje do znanja da razmišlja o dobrobiti životinje. Time se „zaštita prava životinja“ ipak polako kreće u pozitivnijem smjeru: razne

civilne udruge za zaštitu životinja, veterina, veterinarska inspekcija, utjecaj već etabliranih međunarodnih svjetskih udruga za zaštitu životinja nameću i našem sustavu da drugačije promišlja o pravima životinja. Put do istinskih prava životinja još je vrlo dug, no optimizma ima.

Osim KZ-a i Zakona o zaštiti životinja, za Hrvatsku su također izuzetno bitne međunarodne konvencije. Neke je ratificirala bivša SFRJ, pa su stoga kao takve preuzete, a neke je potvrdio Hrvatski sabor: 1. Međunarodna konvencija za zaštitu ptica, 1950., Pariz (SFRJ je ratificirala 1973.); 2. Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja, osobito kao prebivalište ptica močvarica, 1971, Ramsar (SFRJ je ratificirala 1977.); 3. Konvencija o međunarodnoj trgovini ugroženim vrstama divlje faune i flore (CITES), 1973, Washington, izm. 1979. Bohn, Hrvatski sabor je 24.09.1999. godine donio zakon o potvrđivanju konvencije; 4. Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja, 1979, Bohn, Hrvatski sabor je 13.04.2000. g. donio zakon o potvrđivanju konvencije; 5. Konvencija o biološkoj raznolikosti, 1992. g., Rio de Janeiro, Hrvatski sabor je 19.04.1996. g. donio zakon o potvrđivanju konvencije.

3. STATISTIKA ZLOSTAVLJANJA ŽIVOTINJA U HRVATSKOJ

Dalje u radu biti će prikazani statistički podaci vezani uz zlostavljanje životinja u Republici Hrvatskoj, u razdoblju od 2004. – 2009, zatim od 2012. – 2016. godinu. Nekoliko godina je izostavljeno zbog velikih razlika u podacima Državnog zavoda za statistiku i DORH-a. Ovaj naš prikaz odnosi se na prijavljene počinitelje, optužene počinitelje, osuđene, kao i vrstu kazne za počinjeno kazneno djelo zlostavljanja.

Statistički prikaz bitan je za postavljanje „dijagnoze“ što se tiče od početka prijave kaznenog djela do finalizacije kaznenog postupka odnosno izricanja sankcije.

Samo u vrlo malom postotku, sudovi se odlučuju na izricanje kazni zatvora (zbog smanjivanja napučenosti zatvora u kojima bi program resocijalizacije u tako kratkom roku bio nemoguć, sprječavanje tako zvane „kriminalne infekcije“ – no zašto ne primjene rad za opće dobro?!?). Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, samo je 7 od ukupno 83 izrečene kazne (za temeljno djelo) u razdoblju od stupanja na snagu Kaznenog zakona iz 2011. godine zamijenjen radom za opće dobro. Premda Zakon potiče sudove da kazne zamjenjuju radom za opće dobro, vidljivo je da su suci skloniji određivanju uvjetnih osuda.

U velikoj većini slučajeva počinitelj ne shvaća štetnost svog postupanja. Iako autori u prikazu nisu iznijeli podatke za 2017. i 2018. godinu, ništa bitno nije se promijenilo u odnosu na ovih četiri godine prije koje su prikazane.

Podaci DORH-a za 2015. godinu, gdje se KD, članak 205. Ubijanja i mučenja životinja nalazi u Glavi XX (KD-a protiv okoliša) nalazi se na 2 mjestu s 50 prijavljenih osoba. Podaci za 2016. godinu bilježe 66 prijave, ponovo na drugom mjestu (24,4%), iza protupravne gradnje (29,5%). Godine 2017. podaci govore o 72 prijavljene osobe, ponovo na 2 mjestu (26,9%), iza protupravne gradnje (29,1%). DORH smatra kako je uzrok relativno malom broju otkrivenih i prijavljenih kaznenih djela u nedovoljnoj aktivnosti nadležnih službi i institucija čiji je zadatak otkrivanje i prijavljivanje ovih KD, iako je pravovremeno detektiranje ovih djela i podnošenje kaznenih prijave nužno, gledajući u širem kontekstu i zbog podizanja ekološke svijesti, odnosno prevencije. Stoga se, zbog aktualnosti tematike, i u dogledno vrijeme i očekivani priljev više kaznenih prijave ukazuje nužnim kontinuirano praćenje sudske prakse s primjerima prakse EU.

Tablica 1. Podaci o punoljetnim počiniteljima KD-a: Mučenja životinja iz čl.260, KZ/1997, odnosno Ubijanja i mučenja životinja iz čl.205 KZ/2017 prema odnosu prijavljenih, optuženih, osuđenih osoba i vrstama kazne u Republici Hrvatskoj (DZS, 2004.-2016.; Horvat, 2011)

Godina	HRVATSKA					
	Prijavljeni	Optuženi	Osuđeni	Vrsta kazne		
				novčana kazna	zatvor	uvjetna osuda
2004	10	3	3	0	3	3
2005	25	5	5	0	5	5
2006	37	8	8	4	0	4
2007	35	25	25	17	1	7
2008	33	11	11	1	1	9
2009	37	15	15	5	0	10
2013	47	13	12	3	9	6
2014	85	28	28	0	3	25
2015	88	21	19	1	2	16
2016	101	28	26	4	2	20

Jedan od najznačajnijih problema je neuspjeh u praćenju i kažnjavanju počinitelja kaznenog djela koji je počinio djelo ubijanja i zlostavljanja životinja.

Mnogi počinitelji ovog krivičnog djela i dalje su u velikoj mjeri nepoznati, bilo zbog nedostatka interesa ili neaktivnosti nadležnih državnih vlasti, bilo zbog ljudske ravnodušnosti prema životinjskim patnjama.

4. KRIMINOLOŠKO - PSIHOLOŠKI FENOMEN ZLOSTAVLJANJA ŽIVOTINJA

Stoljećima su životinje uz čovjeka i čovjek ima određeni odnos prema životinjama. Nekada je to ljubav, a nekada mržnja. Kraljevi na svojim dvorovima oduvijek su imali životinje kao kućne ljubimce, a s druge strane su išli u lov na veprove, jelene i slične životinje, ne iz potrebe za jelom već objesti i zabave.

„Određene vrste nasilja prema životinjama (kao što su: lov, ribolov i ubijanje za hranu) skoro uvijek su bili smatrani prihvatljivima“ (Krstić, 2012). Ljudi su se kroz povijest uvijek prema životinjama ponašali kao prema bićima „niže vrste“ te sukladno tome smatrali da se mogu prema životinjama ponašati kao prema svojoj stvari. Upravo zbog takvog stajališta, mučenje životinja nije dugo dobivalo važnost pri istraživanju, odnosno društvenu reakciju, čak ni od strane kriminologa i struka koje se bave patologijom u ljudskom ponašanju (Flynn, 2000). Nije puno drugačije ni danas iako kaznena zakonodavstva (što je bilo prikazano u radu) nikada nisu bila na višem stupnju što se tiče zaštite prava životinja. Postojanje velikog broja međunarodnih organizacija za zaštitu životinja, civilnih udruga i svijest građana u razvijenim zemljama je dovoljno visoka da bi zlostavljači znali kako su njihove radnje kažnjive, ali i zle istovremeno. Ipak, problem okrutnosti prema životinjama sve više privlači pozornost zajednice (autori su se u radu fokusirali na okrutnost prema kućnim ljubimcima, najviše psima i mačkama).

4.1. Profil zlostavljača

Svakodnevno svjedočimo ubijanju i nečovječnom postupanju prema životinjama, posebice psima i mačkama. Nikada prije čovječanstvo nije uzrokovalo toliko patnje životinjama. Neki postupci su toliko zli da se teško mogu bilo čime opravdati i djelo su poremećene ličnosti (Horvat, 2011). Ubijanje životinja iz vatrenog oružja, hladnim oružjem (mačevima, sjekirama, čekićima), vješanjem, rezanjem udova, silovanje životinja, organizacija borbi životinja i mnoge druge nehumane, zle i nastrane akcije ne mogu biti djela „zdravog razuma“ već poremećaja ličnosti.

Nasilje nad životinjom je vrlo zabrinjavajuća osobina, a djela okrutnosti prema životinjama nisu samo naznake manjih nedostataka osobnosti zlostavljača, već simptomi dubokog poremećaja ličnosti. Kriminološko – psihološka istraživanja su dokazala da se zlostavljači životinja rijetko „zaustave“ na tome. Vrlo često su to agresivne ličnosti koje su spremne svoju agresiju preslikati i na nasilje prema ljudima (Ressler, 1993).

Kad se 70-ih godina prošlog stoljeća počela intenzivno razvijati znanost o profiliranju, jedna od teza bila je povezanost okrutnosti prema životinjama u djetinjstvu s budućim serijskim ubojicama i silovateljima.

Kriminološko pitanje koje se ovdje postavlja je upravo povezanost nasilja prema životinjama s mogućnošću nasilja prema čovjeku. Zlostavljanje životinja i međuljudsko nasilje imaju zajedničke karakteristike: žrtve su živa bića koja imaju sposobnost osjećanja bola i patnje, jasno pokazuju tjelesne znakove trpljenja bola zbog čega je moguće sa njima suosjećati, a žrtve mogu umrijeti od nanesenih ozljeda (Ascione, Arkow, 1999).

U SAD-u se stalno vrše određena istraživanja povezanosti između okrutnosti prema životinjama s nasilničkim ponašanjem prema društvu uopće. Iako su neka istraživanja dokazala navedenu tvrdnju, još je uvijek uzorak pri istraživanju previše malen da bismo mogli to sasvim sigurno iznijeti kao sigurnu tvrdnju.

Ipak, povezanost tih dvaju oblika nasilja pokazuju kako je nasilničko ponašanje najčešće povezano s poremećajima u ponašanju i nedostatkom socijalnih vještina, suosjećanja, iskazivanja emocija te često odrastanja u nasilnom okruženju (Horvat, 2011).

S jedne strane imamo veliki broj mladih ljudi koji su vrlo empatični prema životinjama i veliki su aktivisti za prava životinja, osnivači raznih udruga, fondacija za životinje i slično, dok s druge strane imamo dosta veliki broj mladih ljudi koji su vrlo okrutni prema životinjama. U čemu je problem?!? Autori problem vide i u društvu koje je „bolesno“ (Fromm, 1989). Otudjenje, koji je centralni problem današnjeg društva stvara razne vrste „bolesti“ od kojih mnoge nemaju dijagnozu prema MKB – 10 (MKB-10, 1994). Prema Frommu, progres se može dogoditi samo kada se promjene istovremeno događaju na ekonomskoj, društveno – političkoj sferi i kulturnoj sferi. Svaki progres koji se događa samo na jednoj sferi sprječava progres na drugim sferama (Fromm, 1989). Danas svjedočimo velikim razlikama u društvu (ne samo hrvatskom, već globalno). Velike razlike u imovinskom statusu i ostalom, stvaraju nezadovoljstvo koje se odražava na obitelji. Obitelj kao temelj iz koje djeca usvajaju osnovne obrasce ponašanja nije više stabilna tako da ni ti obrasci nisu stabilni, već podložni utjecajima okoline. Kakva je okolina, takvo je društvo. Posebno mladi. Različiti oblici frustracija i reakcija na životne prepreke rezultiraju često oblicima društveno neprihvatljivog oblika nasilničkog ponašanja. Upravo zato potrebno je pravovremeno reagirati i započeti s preventivnim postupcima sustavne društvene, socijalne i psihološke edukacije te tretmanom mladih počinitelja zlostavljanja.

Kod djece zlostavljača vrlo česta je prisutnost obiteljskog nasilja u njihovoj povijesti (vidi više: Horvat, 2011). Sasvim je sigurno da neće svako

dijete koje zlostavlja životinje ili mlađu, slabiju djecu postati nasilnik, ali je također izuzetno bitno da ukoliko dijete tako nešto čini, potrebna je stručna pomoć i procjena psihologa.

Ono što možemo ukratko sažeti kao profilne osobine zlostavljača životinja su: 1. agresija (ponekad i pritajena); 2. impulzivnost; 3. niska emocionalna inteligencija; 4. potreba za moći; 5. sebičnost i 6. prkos prema društvu.

Kada se sve ove osobine, ili pak većina nabrojanih združe u jednoj ličnosti, onda u svakom slučaju imamo ličnost s poremećajem u ponašanju, a u kojem smjeru će se to „razvijati“, teško je unaprijed procijeniti.

4.2. Mjere prevencije

Mjere prevencije mogu imati djelovanje jedino ako se provode od najranije životne dobi putem edukacije. S obzirom da ne možemo uvijek „računati“ na roditelje, tu odgovornost bi trebale preuzeti obrazovne ustanove i to od predškolske dobi. Mala djeca najčešće imaju razvijenu empatiju te je samo treba dodatno razvijati. Neki roditelji imaju djecu i kućne ljubimce te djeca već od najranije životne dobi uče da su kućni ljubimci, a posebno psi vrlo emotivna bića koja maksimalno uzvraćaju ljubav. Optimalno je kada imamo skladnu obitelj koja uz djecu njeguje i odnos djece prema prirodi te kućnim ljubimcima. Na žalost to nije uvijek tako i zato se obrazovne ustanove moraju uključiti u odgojni proces. Odlascima u prirodu, posjetima azilima za napuštene životinje, male dječje tribine s djelatnicima iz azila za napuštene životinje i pričanjem tužnih sudbina pasa i mačaka koje su tragično završile bez doma mogu kod djece potaknuti pozitivne osjećaje prema životinjama kao živim bićima i ranjivim skupinama koje treba štititi, a ne zlostavljati.

Naravno da u svakom društvu postoje odstupanja od normalnog te da unatoč dobrim mjerama prevencije i kvalitetnom sustavu sankcija, činjenje KD-a nije moguće sasvim iskorijeniti. Neke ljudske osobine, osobito genetske predispozicije (ili nešto sasvim treće oko čega su stalno znanstvena „prepiranja“) ne možemo isključiti. Ne postoji idealno društvo. No, postoji društvo koje zna čemu teži i koje je izgradilo sve preventivne mjere. Kada zakaže sustav prevencije, nastupa sustav sankcioniranja.

4.3. Sankcije za zlostavljanje životinja

Prema svemu do sada imali smo prilike razlučiti da je zlostavljanje životinja KZ-om predviđeno kao kazneno djelo, ali je i vrsta djela koje se vrlo često događa. Zašto je to tako, postoji niz razloga. Jedan od najvažnijih razloga je isti koji smo već spomenuli ranije, a to je da se životinje i dalje

smatraju bićima „niže vrste“, čak i od strane većine sudaca te samim time u svijesti počinitelja nije prisutan strah od kazne. Kazne su male, no i takve kakve jesu slabo se izvršavaju. Čak i kada se privede počinitelj te postoji dovoljno dokaza protiv njega, sudac vrlo često propisuje uvjetnu osudu.

U slučajevima zlostavljanja životinja to djelo se često u društvu previše olako doživljava, iako se radi o potpuno neprihvatljivom ponašanju. To ponašanje je prije svega neprihvatljivo prema životinji koja trpi, zatim neprihvatljivo je od strane osobe koja to čini, ali i onih koji to djelo šutke promatraju. Najgori od svih su suci koji ne žele primjereno kazniti počinitelja. Uvjetna osuda nikako ne može biti primjerena kazna za zlostavljanje. Kada bi se umjesto uvjetne kazne primjerice odredio dobrotvorni rad u azilu za napuštene životinje, onda bi takva sankcija na prosječnog počinitelja imala funkciju resocijalizacije. Kada govorimo o „prosječnom počinitelju“ ne govorimo o osobi s kriminalnom prošlosti kod koje je resocijalizacija već i zbog samih godina života skoro nemoguća, no zlostavljanje je postalo toliko često da je teško vjerovati kako su svi počinitelji osobe s kriminalnom prošlosti. Većina njih se zbog životne situacije i potisnute frustracije izživljava na nemoćnoj životinji upravo stoga jer se ne boje kazne. U Srbiji je upravo iz navedenog razloga loše provedbe zakona i izbjegavanja kažnjavanja za vrlo okrutna zlostavljanja prema životinjama osnovan pokret „Levijatan“. „Pokret Levijatan spontano je formiran 2015. godine u Beogradu i od tada danonoćno spašava i liječi životno ugrožene i zlostavljane životinje. Ovaj samoodrživi i nezavisni Pokret nastao je kao posljedica sistemskog problema i neprovođenja Zakona o zaštiti životinja, te svojim djelovanjem apelira na potpunu primjenu i pridržavanje istog“ (Levijatan, 2015).

Iako je nemoguće spriječiti svako zlostavljanje, Pokret je do sada već uspio „privesti pravdi“ veliki broj počinitelja kaznenog djela Ubijanja i mučenja životinja. Veliki broj ljudi koji prati djelovanje Pokreta te se i sami uključe, doprinosi da Pokret na svakodnevnoj bazi ima rezultate vezano uz počinitelje, njihova djela i njihov identitet. Žalosno je što je društvo još uvijek samo po sebi nedovoljno svjesno negativnosti zlostavljanja životinja te da bi bez Pokreta „Levijatan“ Zakon bio doslovno „mrtvo slovo na papiru“. Ovako ipak ima nade za razvitak kolektivne svijesti i to posebno kod mlađe populacije.

5. ZAKLJUČAK

Članak 5. Stavak 2. Zakona o zaštiti životinja pruža obuhvatan popis strogo propisanog djelovanja (38 točki zakonom zabranjenog i kažnjivog ponašanja).

Na prilično kazuistički način, ovaj članak predviđa brojne zabranjene metode tretiranja životinja; dakle, u svim slučajevima ubijanja i zlostavljanja životinja, tužiteljstvo će najvjerojatnije pozvati se na neke nabrojene stavke koje određuju nezakonitu prirodu počinjene radnje.

Čak i kada su ubojice i zlostavljači životinja dobro poznati široj javnosti, rijetko ih se izvještava, progoni i osuđuje; u stvari, oni će najvjerojatnije biti kažnjeni samo u nekim rijetkim slučajevima kada ih se uhvati na mjestu zločina, ili kada postoje svjedoci spremni svjedočiti o događaju na sudu.

Zanemarivanje patnje životinja osobito je istaknuto u slučajevima kada je vlasnik zlostavljao kućnog ljubimca koji se temelje na prevladavajućem mišljenju da onaj koji hrani i brine za životinju može tretirati životinju onako kako to želi. Iz tog razloga, vlasnici koji počine ovaj čin protiv vlastitog kućnog ljubimca često izbjegavaju zločin i ostaju nekažnjeni.

Kazneni zakon vezano uz zaštitu životinja i dalje je vrlo blag u smislu kažnjavanja. Propisane kazne nisu dovoljne u pogledu društvenog utjecaja i težine ovog kaznenog djela, jer ne donose dovoljne odredbe za opću prevenciju (kao jedan od osnovnih ciljeva kažnjavanja). Kazneno djelo ubijanja i zlostavljanja životinja čin je bezrazložnog bijesa, koji je usmjeren na uništavanje životinje ili nanošenje teških tjelesnih ozljeda osjetilnog živog bića; taj čin nije počinjen u nužnosti, ni samoobrani, već zbog čistog užitka i bezobzirnosti.

Kaznena politika sudova prema počiniteljima ovog kaznenog djela također je vrlo blaga. Kazna zatvora dodjeljuje se samo u izuzetnim slučajevima, a sudovi se obično zadovoljavaju s blažim kaznama, od kojih su najčešće novčane kazne i uvjetne kazne, što smo imali prije vidjeti vezano uz statističke podatke.

Kako bi se pokrenula opsežna akcija zaštite životinja, apsolutno je neophodno podići svijest javnosti putem jakih medijskih kampanja i različitih oblika obrazovanja o potrebi da se poštuju životinje kao naši bližnji i njihovom dostojanstvu.

Osim toga, kako bi se ostvarila zaštita dobrobiti životinja, potrebno je osigurati sudjelovanje velikog broja ljudi u provedbi propisanog zakonodavstva, osigurati veća financijska sredstva, utvrditi takozvane Policije za životinje, pokretanje odnosno osnivanje ureda Pravobranitelja za životinje, kao specifične institucije koja će biti zadužena za zaštitu i dobrobit životinja, itd. Glavni problem je da sve te aktivnosti moraju biti financirane.

Trenutna financijska sredstva su ili nedostatna, ili ih uopće nema. Općenito, financiranje tih ciljeva nije bilo adekvatno, niti dostatno do sada.

Kaznenopravna analiza članka 205. KZ RH prema kojemu je zaštita životinja omogućena temeljem zakona do danas u domaćem pravu nije adekvatno obrađena. Temeljem razmatranja i analize predmetnog kaznenog djela, pregleda statističkih izvješća i ostalog, dobivamo podatke koji ukazuju da se Zakon ne provodi u praksi te da problem poprima sve veće razmjere. S obzirom kako je broj kaznenog djela ubijanja i mučenja životinja u porastu (posebice što se tiče kućnih ljubimaca), autori su nastojali dati nekoliko prijedloga kako da se isti riješe. Jedan od najvažnijih prijedloga je edukacija od najranije životne dobi djece o životinjama kao osjetilnim bićima i razvitku empatije prema njima, provođenje mjere kažnjavanja od strane sudova, izricanje dobrotvornog rada umjesto uvjetne osude i jake medijske kampanje ciljane na razvitak kolektivne svijesti o životinjama kao živim, osjetilnim bićima te neopravdanje, odnosno javna osuda za zlostavljanje životinja.

LITERATURA

1. Ascione, F., Arkow, P., 1999. Child abuse, Domestic Violence and Animal Abuse – Linking the Circles of Compassion for Prevention and Intervention, Purdue Research Foundation, United States of America,
2. Ascione, F., 2001. Animal Abuse and Youth Violence, Juvenile Justice Bulletin, U.S. Department of Justice, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, Washington D.C.,
3. Batričević, A., 2012. Krivičnopravna zaštita životinja, doktorska disertacija, Niš,
4. Bentham, J., 1789. Introduction to the Principles of Morals and Legislation,
5. Državni zavod za statistiku, 2005. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2004., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
6. Državni zavod za statistiku, 2006. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2005., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
7. Državni zavod za statistiku, 2007. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2006., Državni zavod za statistiku, Zagreb,
8. Državni zavod za statistiku, 2008. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2007., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
9. Državni zavod za statistiku, 2009. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2008., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
10. Državni zavod za statistiku, 2010. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2009., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
11. Državni zavod za statistiku, 2014. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2013., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
12. Državni zavod za statistiku, 2015. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2014., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
13. Državni zavod za statistiku, 2016. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2015., Zagreb: Državni zavod za statistiku,

14. Državni zavod za statistiku, 2017. Punoljetni počinitelji kaznenih djela, prijave, optužbe i osude u 2016., Zagreb: Državni zavod za statistiku,
15. Flynn, C.P., 1999. Animal abuse in childhood and later support for interpersonal violence in families, *Society and Animals*, No 7, Washington D.C.
16. Flynn, C. P., 2000. Why family professionals can no longer ignore violence toward animals, *Family Relations*, No 49 (1), New York,
17. Franzione, G. L., 2000. *Introduction to Animal Rights*, Temple University Press, Philadelphia,
18. Fromm, E., 1989. *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb,
19. Fuller, K., 2019. The Difference Between Sociopath versus Psychopath, *Psychology Today*, preuzeto 19.05.2019. sa: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/happiness-is-state-mind/201902/the-difference-between-sociopath-versus-psychopath>
20. Griffiths, M., 2016. The Psychology of Animal Torture, *Psychology Today*, preuzeto 19.05.2019. sa: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/in-excess/201611/the-psychology-animal-torture>,
21. Hill, D. A., 2008. Combating Animal Cruelty with Environmental Law Tactics, *Journal of Animal Law*, Michigan State University College of Law, Detroit,
22. Horvat, M., 2011. Povezanost mučenja životinja s međuljudskim nasiljem, *Kriminologija i socijalna integracija*, Vol.19, Zagreb,
23. Horvatić, Ž., Derenčinović, D., Cvitanović, L., 2017. *Kazneno pravo, opći dio 2: KD-o i kaznenopravne sankcije*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
24. Horvatić, Ž., 1997. *Novo hrvatsko kazneno pravo*, Zagreb: Organizator,
25. Melanie, J., 2012. *Zašto volimo pse, jedemo svinje i nosimo krave: Uvod u karnizam*, Dvostruka duga, Čakovec,
26. *Kazneni zakon Republike Hrvatske, pročišćeni tekst*, NN 110/97
27. *Kazneni zakon Republike Hrvatske, pročišćeni tekst*, NN 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18,
28. *Krivični zakonik, Službeni glasnik Republike Srbije*, 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016,
29. Leavitt, E. S., Halverson, D., 1990. *The evolution of anti-cruelty laws in the United States*, Animal Welfare Institute, *Animals and Their Legal Rights*, 4th edition, Washington D.C.,
30. Levijatan, preuzeto 19.05.2019. sa: <https://levijatan.org/>

31. Lubinski, J., 2004. Introduction to Animal Rights, 2nd Ed., Animal Legal and Historical Center, Michigan State University- Detroit College of Law, Detroit,
32. Meyers, S., 2018. Difference Between the Psychopath and So - Called Sociopath, Psychology Today, preuzeto 19.05.2019. sa: <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/insight-is-2020/201812/difference-between-the-psychopath-and-so-called-sociopath>
33. Paunović, M., 2004. Prava Životinja – suvremeni međunarodni standardi, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i „Đuro Salaj“ AD, Beograd,
34. Salt, H., 1980. Animal's Rights Considered in Relation to Social Progress, Pennsylvania,
35. Singer, P., 1998. Oslobođenje životinja, Ibis Grafika, Zagreb,
36. Stojanović, N., 2017. Pravo životinja, Pravni fakultet Univerziteta, Niš: Centar za publikacije,
37. The Universal Declaration on Animal Welfare, 2011. preuzeto 19.05.2019. sa: <https://www.globalanimallaw.org/database/universal.html>
38. The Declaration of Animal Rights, 2011. preuzeto 19.05. 2019 sa: <http://declarationofar.org/textSign.php>
39. Treaty on The Functioning of the European Union, 2009. preuzeto 19.05.2019. sa: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
40. Ustav Švicarske, preuzeto 19.05.2019. sa: <https://studenti.rs/skripte/ustav-svicarske/>
41. Visković, N., 1991. Životinje kao žrtve i pravni poredak, Zakonitost, Vol.45, Zagreb,
42. Visković, N., 1994. Pravna zaštita životinja u Hrvatskoj, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Vol.31 1-2, Split,
43. Visković, N., 2009. Kulturna zoologija: Što je životinja čovjeku i što je čovjek životinji, Jesenski i Turk, Zagreb,
44. Zakon o dobrobiti životinja, Narodne novine 19/1999.,
45. Zakon o zaštiti životinja, Narodne novine, 135/2006.,
46. Zakon o zaštiti životinja, Narodne novine 37/2013. i 125/2013.,
47. Zakon o zaštiti životinja, Narodne novine, 102/2017 i 32/19,
48. Zakon o dobrobiti životinja, „Službeni glasnik RS“, broj 41/2009.

**KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA PRAVA INDUSTRIJSKOG
VLASNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI S UGLEDOM NA
EVROPSKU UNIJU**

**CRIMINAL PROTECTION OF INDUSTRIAL OWNERSHIP RIGHTS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA WITH ADMISSION TO THE
EUROPEAN UNION**

Stručni članak

*Admir Čoko, MA**

Sažetak

Zbog specifičnosti utvrđivanja činjenica u vezi s povređivanjem prava industrijskog vlasništva – prava žiga, patentnog prava, industrijskog dizajna, geografske oznake porijekla, i topografije integrisanog kola, u ovom radu se definiše pojam i sadržaj industrijskog vlasništva kao dijela intelektualnog vlasništva te ukazuje na osnovne segmente zaštite industrijskog vlasništva s povlačenjem paralele na Evropsku uniju. Sve češće povrede, s velikim štetama za nosioce prava industrijskog vlasništva, uticale su na pojačani angažman Evropske unije na usklađivanju krivičnopravne zaštite na području prava industrijskog vlasništva. Prije svega, upozorava se na problem širine i opsega same definicije, posebno one u Pariškoj konvenciji o zaštiti industrijskog vlasništva iz 1883. godine. Između ostalog, prvi zadatak koji je u radu postavljen, definisati pojmove kojima će se koristiti u ovom radu kako ne bi došlo do nerazumijevanja ili tzv. komunikacijskih šumova. U ovom radu uz analizu postojećih mjera i akata posebno se sagledava i usklađenost bosanskohercegovačkog zakonodavstva s novim tendencijama koje se provode u Evropskoj uniji. Unatoč činjenici da je bosanskohercegovačko zakonodavstvo na ovom području relativno usklađeno, u radu se ističe potreba „za sitnim promjenama“ koje bi u potpunosti uskladile krivičnopravnu zaštitu industrijskoga vlasništva Bosne i Hercegovine s novijim razvojem u Evropskoj uniji.

Ključne riječi: krivičnopravna zaštita, industrijsko vlasništvo, povreda prava, kazne.

** Uprava za indirektno/neizravno oporezivanje BiH, e-mail: admircoko@gmail.com*

Abstract

Due to the specificity of establishing facts concerning the violation of industrial property rights - trademark rights, patent law, industrial designs and geographical indication, this paper defines the notion and content of industrial property rights as a part of intellectual property rights and refers to the basic segments of industrial property rights protection while drawing the parallel to the European Union. Increasing violations, with major losses incurred by the owners of industrial property rights, have contributed to the increased engagement of the European Union in harmonizing criminal law and infringement protection in the area of industrial property rights. First of all, the attention is drawn to the problem of extent and scope of the definition itself, especially to the one in the Paris Convention for the Protection of Industrial Property of 1883. Among other things, the first task is to define the terminology to be used in this paper so as to avoid misunderstanding or so-called communication noise. In this paper, in addition to analyzing the existing legal measures and instruments, the harmonization of BH legislation with the new tendencies in the European Union is particularly considered. Despite the fact that Bosnia and Herzegovina's legislation in this area is significantly harmonized, the paper underlines the need for "minor changes" that would fully harmonize the criminal law and infringement protection of the industrial property rights of Bosnia and Herzegovina with the new development in the European Union.

Keywords: criminal justice, industrial property rights, infringement, penalties.

1. UVOD

Kako postupak pridruživanja Bosne i Hercegovine u punopravno članstvo Evropske unije (dalje: EU) nameće potrebu usklađivanja nacionalnog zakonodavstva s pravnom stečevinom, cilj je ovog rada sagledati stanje krivičnopravne zaštite industrijskog vlasništva u Bosni i Hercegovini u odnosu na nove tendencije u zaštiti tih prava u EU. U radu se definiše pojam prava industrijskog vlasništva kao dijela intelektualnog vlasništva, uz isticanje najnovijih kretanja u povredama prava industrijskog vlasništva uvjetovanih savremenim tehničkim dostignućima.

U drugom dijelu rada analiziraju se aktivnosti institucija EU usmjerenih na onemogućavanje i sprječavanje povreda prava industrijskog vlasništva. Analizom najznačajnijih propisa na tom području, stavlja se naglasak na nove tendencije u zaštiti prava industrijskoga vlasništva koje

imaju za cilj ojačati uticaj privatnog interesa u cjelokupnoj zaštiti prava industrijskoga vlasništva.

U trećem dijelu ovog rada, u cilju boljeg razumijevanja trenutnoga stanja krivičnopravne zaštite industrijskoga vlasništva u Bosni i Hercegovini, sagledava se i krivičnopravna zaštita prava industrijskoga vlasništva u „značajnijim“ državama članicama EU. Uz analizu postojeće razine zakonodavne zaštite prava, analiziraju se i pojedine sudske odluke koje bi mogle imati utjecaja na daljnji razvoj krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva.

Značaj koji pravo intelektualnog vlasništva ima za mnoge sfere čovjekovog života i rada, a naročito za ekonomski razvoj u mnogome su doveli da se ovo pravo nađe u fokusu velike zainteresovanosti međunarodne javnosti i međunarodnog sistema zaštite (Delmo, Selimić, 2012).

2. KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA INDUSTRIJSKOG VLASNIŠTVA U EVROPSKOJ UNIJI

Naprijed izneseni podaci o gubicima u radnim mjestima te finansijski pokazatelji oštećenja privrednih subjekata, a time i nacionalnih privreda usloveli su, posljednjih nekoliko godina, jači angažman institucija EU-a na području zaštite prava industrijskog vlasništva.

Danas se zaštita prava industrijskog vlasništva u savremenim državama pruža kroz tri vida zaštite: građanskopravnu zaštitu, upravno - pravnu zaštitu, te krivičnopravnu zaštitu koja je prvenstveni predmet zanimanja ovog rada. Iz navedenog proizilazi kako je krivičnopravna zaštita samo jedan segment zaštite prava industrijskog vlasništva koji u posljednje vrijeme dobiva sve veći značaj u cjelokupnoj zaštiti ovih prava.

Razlog pojačanom angažmanu EU oko pitanja provedbe prava intelektualnog vlasništva u krivičnim postupcima identičan je razlozima zbog kojih se i na međunarodnom nivou poziva na primjenu efektivnih mjera i sredstava u krivičnim postupcima. Naime, radi se o povredama takvog intenziteta da prijete ravnoteži globalnog tržišta, ali u značajnom dijelu kako zdravlja tako i sigurnosti potrošača. Te su povrede masovnih razmjera za koje se najčešće koriste termini piratstvo i krivotvorenje. Pod piratskim proizvodima danas se pretežno misli na predmete kojima se povrijeđuju autorska i srodna prava, dok se kod krivotvorenja povrijeđuju prava industrijskog vlasništva. Stoga je krivotvorenje industrijskog vlasništva kao krivičnog djela prioritetni predmet izučavanja u daljem dijelu ovog rada.

Intenzitet povreda kao i obilježja ovih krivičnih djela nametnula su potrebu daljnjeg usklađivanja prava industrijskog vlasništva na području EU. Ako se danas izvrši analiza postojećeg zakonodavnog okvira u pravu EU može se zaključiti kako su materijalna pravila prava industrijskog vlasništva

u državama članicama usklađena. Pored toga, pristupilo se i stvaranju sistema jedinstvenih prava industrijskog vlasništva, s učinkom na području EU-a, kao što su pravila kojima se reguliše jedinstvena zaštita žiga i industrijskog dizajna. U cilju daljeg ujednačavanja od strane Vijeća EU (2003), donesena je i Uredba 1383/2003. o carinskim mjerama u vezi s robom za koju se sumnja da se njome povrjeđuju ta prava, te Direktiva 2004/48/EU o provedbi prava intelektualnog vlasništva. Taj proces usklađivanja slijedio je i na području krivičnopravne zaštite, pa je u tom pravcu doneseno, ili je u procesu donošenja, nekoliko akata za koje možemo utvrditi da predstavljaju temelje krivičnopravne zaštite industrijskog vlasništva na području EU-a.

3. ZELENA KNJIGA EZ-A O BORBI PROTIV KRIVOTVORENJA I PIRATSTVA NA JEDINSTVENOM TRŽIŠTU

Pojačane kriminalne aktivnosti na području povrede prava industrijskog vlasništva već su početkom devedesetih godina prošlog stoljeća izazvale određene reakcije Komisije. Uviđajući kako tada postojeći sistem krivičnopravne zaštite koji je državama članicama ostavio da nacionalnim propisima urede krivičnu odgovornost, nije bio zadovoljavajući. U praksi se pokazalo da težina i strogost kazni za takva djela prilično variraju među državama članicama. Iz tih razloga javila se potreba za dodatnom harmonizacijom ovih rješenja. U tom smislu nametnuta je potreba implementacije evropskog zakonodavstva u državama članicama, ali i praćenje stanja u zaštiti i kažnjavanju povreda prava industrijskog vlasništva. Slijedom toga Komisija EU je u saopštenju Vijeću Evrope ukazala na potrebu korištenja određenih mjera, osobito onih u vidu kazni, radi osiguranja pravilnog funkcionisanja zajedničkog tržišta. Slijedeći to saopštenje, Vijeće EU prihvatilo je Rezoluciju od 29. juna 1995. godine, „pozivajući države članice da kažnjavaju kršenja evropskog prava s istom strogošću kao kod povrede nacionalnih propisa, dajući tako podršku Komisiji EU, bez obzira na sve dalje rasprave oko ove problematike.“ (EUR Lex, 2018).

Uprkos navedenim aktivnostima pokazalo se kako u krivičnim slučajevima, teritorijalno načelo krivičnog prava, prema kojem se krivični zakoni države članice primjenjuju na krivična djela počinjena na njenom teritoriju, može, gdje egzistira takav sistem, ponekad se pokazati neprimjerenim u određenim situacijama. Tako i „pogledi da se ostvari mogućnost primjene nacionalnog prava na određene slučajeve povrede prava industrijskog vlasništva u drugim državama članicama, gdje se vrše radnje povrede prava zaštićenih u prvoj državi članici, predstavljaju pokušaje da se

efikasno spriječava pojava povreda prava industrijskog vlasništva, s obzirom na postojeće poteškoće u određivanju sudske nadležnosti i mjerodavnog prava u slučajevima transnacionalne prirode povrede nekog zaštićenog prava. Evropska komisija (1998).

Slijedom navedenog Evropska komisija je u borbi protiv krivotvorenja i piratstva 1998. godine predstavila Zelenu knjigu koja predstavlja polazišni dokument za dalje aktivnosti u krivičnopravnoj zaštiti prava industrijskog vlasništva, Evropska komisija (1998). Kao najznačajniji dijelovi navedenog akta mogu se istaći „određivanje pojmova krivotvorina i piratstva, s obzirom na to da se u zemljama članicama ti pojmovi koriste u različitom kontekstu te mjere koje se predlažu u borbi protiv istih.“ Za potrebe Zelene knjige EU, piratstvo i krivotvorenje odnose se na sve proizvode, postupke i usluge koji su objekat ili rezultat povrede prava industrijskog vlasništva, što uključuje: žig ili trgovački naziv, industrijski dizajn ili model, patent, korisni model i oznaku zemljopisnog porijekla. Osim navedenog upozorava se da ovako širok obim označavanja piratskih i krivotvorenih proizvoda pokriva ne samo one proizvode koji su identične kopije. „On obuhvata ne samo slučajeve u kojima su piratski i krivotvoreni proizvodi identični s originalnim proizvodom proizvedeni lažno (engl. fraudelently), već i one proizvode koji predstavljaju kopije, izrađene bez odobrenja nositelja prava kada je odobrenje dato u ugovoru ranije postojalo, ali su proizvodi napravljeni kada je ugovor istekao i prestao važiti, ili je prekoračena odredba o količini primjeraka koji se po ugovoru smiju uraditi i sl.“ (Josipović i Matanovac, 2006). Krivična djela krivotvorenja i piratstva mogu se počinuti nezakonitom proizvodnjom, distribucijom, posjedovanjem ili nuđenjem takvih proizvoda, odnosno davanjem ili nuđenjem takvih usluga, što ukazuje na mogućnost širokog kruga počinitelaca ovih krivičnih djela.

Uz određivanje pojmova krivotvorenja i piratstva, Zelena knjiga EU predlaže i moguće mjere u borbi protiv krivotvorenja i piratstva, pri čemu se poseban naglasak stavlja na saradnju privatnog (nositelja prava) i državnog sektora. U tom smislu Zelena knjiga EZ-a predlaže djelovanje kroz četiri usmjerenja:

- pojačano praćenje zainteresovanih subjekata čija su prava potencijalno ugrožena. Ovom mjerom privatni sektor kroz blagovremeno uočavanje povreda može inicirati aktivnosti državnog sektora u suzbijanju navedenih krivičnih djela.
- postavljanje različitih sredstava tehničke zaštite protiv umnožavanja, kao što su zaštitni hologrami, različite vrste optičke zaštite, čip kartice i sl. Zamjerke ovoj mjeri odnose se na činjenicu „da bi bile efikasne u borbi protiv manje vještih krivotvoritelja, dok ne bi bile efikasne kod onih koji se reverzibilno bave proizvodnjom i rasturanjem piratskih i krivotvorenih proizvoda, jer oni, u pravilu,

raspoložu sredstvima kojima se zaobilaze ili uklanjaju postavljena tehnička sredstva zaštite.“ (Josipović i Matanovac, 2006). Uvažavajući navedene argumente, kao i činjenicu mogućnosti probijanja takve zaštite, ovu mjeru ne treba *a priori* odbaciti, jer uz ozbiljniji pristup u tehničkom smislu te uz adekvatan nadzor stručnjaka, postoji mogućnost zaštite. Samo se u takvom slučaju postavlja pitanje bi li u svakom djelovanju to bilo finansijski isplativo s obzirom na potrebu dodatnih finansijskih ulaganja.

- potreba uvođenja oštrijih i efikasnijih sankcija te drugih mjera za zaštitu prava industrijskog vlasništva, pri čemu se predlaže da se najmanje na nivou Evropske unije, a zatim u zakonodavstvima država članica predvide konkretne, detaljnije uređene postupke i mjere za suzbijanje krivotvorenja i piratstva.
- „uspostavljanje trajne administrativne saradnje između nadležnih tijela unutar jedinstvenog tržišta Evropske unije.“ Evropska komisija (1998).

U cilju daljeg razvoja krivičnopravne zaštite industrijskog vlasništva, krajem 2000. godine Evropska komisija uputila je Evropskom vijeću saopštenje nazvano – Nastavak za Zelenu knjigu, u kojem je, uz statističke podatke, predstavila i svoj plan djelovanja u borbi protiv piratstva i krivotvorenja. Plan djelovanja sadrži nužne, hitne kratkoročne mjere te srednjoročne planove. Kao nužne, hitne, odnosno kratkoročne mjere, Evropska komisija je istakla:

- stvaranje prijedloga direktive usmjerene na jačanje sredstava za provedbu prava industrijskog vlasništva,
- uspostavljanje opšteg sistema za razmjenu podataka i administrativnu saradnju u provedbi prava industrijskog vlasništva,
- izrada studije kojom će se formirati zajednička metodologija za prikupljanje, analizu i poređenje podataka o krivotvorenju i piratstvu,
- organizacija usavršavanja te obrazovanje za tijela koja će provoditi predmetne mjere te
- usmjeravanje posebne pažnje na rješavanje problema krivotvorenja i piratstva u zemljama kandidatima za članstvo u EU. Evropska komisija (1998).

Srednjoročni planovi odnose se na „logističku podršku“ i jačanje institucija u procesu krivičnopravne zaštite industrijskog vlasništva. Tako se kao mjere predlažu:

- unaprijeđenje administrativne saradnje,
- harmonizacije minimalnih standarda za primjenu krivičnih sankcija,

- stvaranje baze podataka koja bi bila na raspolaganju nositeljima prava i tijelima provedbe,
- unaprijeđivanje saradnje između privatnog sektora i javnih tijela za provedbu zaštite industrijskog vlasništva te
- „proširenje moći javnih tijela (Europola i Eurojusta).“

Naslanjajući se na zaključke – Zelene knjige i Nastavka na Zelenu knjigu – te prvu od hitnih mjera za unaprijeđenje zaštite prava industrijskog vlasništva od piratstva i krivotvorenja, Evropska komisija je 2003. godine predstavila Prijedlog Direktive o mjerama i postupcima za osiguranje provedbe prava intelektualnog vlasništva, Evropski parlament (2003). Ovaj Prijedlog je sadržavao i mjere krivičnopravne zaštite, ali su te odredbe zbog nedovoljno kvalitetnog teksta i brojnih kritika povučene, a postupak se nastavio samo u vezi s usklađivanjem mjera, postupaka i sredstava građanskopravne zaštite.

4. PRIJEDLOG DIREKTIVE O KRIVIČNIM MJERAMA ZA PROVEDBU PRAVA INDUSTRIJSKOG VLASNIŠTVA

Proces harmonizacije krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva na području EU-a nastavljen je prijedlogom Direktive o krivičnim mjerama za provedbu prava industrijskog (intelektualnog) vlasništva, koji je nadopunjen izmijenjenim prijedlogom Direktive o krivičnim mjerama za provedbu prava intelektualnog vlasništva (Evropski parlament, 2006). Nastavlja se na – Zelenu knjigu i Nastavak na Zelenu knjigu, usmjerenih na jačanje sistema krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva u borbi protiv krivotvorenja i piratstva, a na koje se i poziva u preambuli prijedloga Direktive. Uz navedeno se u preambuli naglašava kako su krivotvorenje i piratstvo stalno rastući fenomeni koji imaju internacionalnu dimenziju te su ozbiljna prijetnja nacionalnim ekonomijama. Ukazuje se na razliku između nacionalnih sistema kazni što otežava efikasnost borbe protiv krivotvorenja i piratstva. Stavlja se naglasak na povezanost s organizovanim kriminalom, upoređujući učinke ove kriminalne aktivnosti s krijumčarenjem droga, s tim da kod krivotvorenja i piratstva nema tolikog rizika od ozbiljnih zakonskih kazni.

Među temeljima na kojima je Zajednica zasnovala svoju nadležnost u području koje uređuje ova Direktiva posebno se ističe u presudi u slučaju C – 176 – 03 - Komisija protiv Vijeća od 13.09.2005. godine, Sud Evropske unije (2005). U presudi stoji da odredbe krivičnog zakona koje se traže za efikasnu implementaciju zakona Zajednice potpadaju pod Ugovor o EU. U preambuli se navodi i da su sve zemlje članice na međunarodnom nivou vezane i Sporazumom TRIP-s, koji takođe sadrži odredbe o potrebi

predviđanja efikasnih krivičnih mjera za suzbijanje povreda prava industrijskog vlasništva. Na kraju preambule se navodi da je visina predviđenih kazni određena prema stepenu povreda, odnosno da je visina zapriječene kazne adekvatna počinjenom krivičnom djelu.

Sadržajno gledajući, Izmijenjenim prijedlogom Direktive uređuje se cilj i obim krivičnopravne zaštite, određivanje pojma pravne osobe za potrebe Direktive, imenovanje bića krivičnog djela, priroda i visina kazni, oduzimanje predmeta, zajednički timovi, pokretanje krivičnih postupaka te odredbe o implementaciji Direktive u nacionalne zakone. Određujući cilj i obim Direktive u članu 1. Izmijenjenog prijedloga navodi se kako će se ovom Direktivom propisati krivične mjere potrebne za osiguranje provođenja prava industrijskog vlasništva, te da se ona primjenjuje na sva prava intelektualnog vlasništva kao što je određeno Direktivom 2004/48/EU. Određujući pojam pravne osobe, navodi se da pravna osoba predstavlja takav subjekt u skladu s nacionalnim propisima koji joj priznaju pravni subjektivitet, s tim da se ovaj pojam ne odnosi na države i druga javna tijela koja djeluju u vršenju svojih javnih ovlasti, kao ni međunarodne organizacije. Prema Izmijenjenom prijedlogu člana 3., povredom prava industrijskog (intelektualnog) vlasništva, za koju treba predvidjeti krivičnu odgovornost, smatra se ona povreda koja je učinjena namjerno i na komercijalnom nivou (engl. on a commercial scale), kao i pokušaj takve povrede te podsticanje ili pomaganje, Evropski parlament (2003). Iz navedenoga proizilazi da će krivično djelo povrede prava industrijskog vlasništva postojati ako je postojala namjera povrede, bilo u slučaju izvršenja povrede, bilo u slučajevima pomaganja, nagovaranja ili podsticanja na takvo djelo, s tim da su te aktivnosti poduzete u komercijalne svrhe, odnosno da su predmetne aktivnosti usmjerene stjecanju profita.

Što se tiče prirode kazni, članom 4. Izmijenjenog prijedloga Direktive propisuje se niz kazni koje bi trebale biti izrečene u slučajevima počinjenja krivičnog djela povrede prava industrijskog (intelektualnog) vlasništva. U kaznu zatvora, koja je predviđena za fizičke osobe, za pravne i fizičke osobe mogu se izreći novčane kazne i oduzimanje dobara koja pripadaju počinitelju, uključujući spornu robu (predmete) i materijale, uređaje ili medije korištene za proizvodnju ili distribuciju spornih predmeta. Uz navedene kazne, stavom 2. istog člana, od država članica se traži da u odgovarajućim slučajevima predvide mogućnost i sljedećih kazni:

- uništenje dobara kojima se povrijeđuju (krše) prava industrijskog (intelektualnog) vlasništva,
- potpuno ili djelimično zatvaranje, stalno ili privremeno, objekta korištenog primarno za izvršenje krivičnog djela,
- stalnu ili privremenu zabranu učešća u trgovačkim aktivnostima,
- stavljanje pod sudski nadzor,

- sudsku likvidaciju trgovačkog društva,
- zabranu pristupa državnim fondovima i podsticajima te
- objavu presude, Evropski parlament (2003).

U članu 5. Izmijenjenog prijedloga Direktive predlaže se visina pojedinih kazni. Tako je „predviđeno izricanje kazne zatvora u trajanju od najmanje četiri godine“ za ona krivična djela koja su počinjena pod okriljem kriminalne organizacije (organizovani kriminal), kao i za ona krivična djela koja u sebi nose rizik po zdravlje i sigurnost. Po obrazloženju ove odredbe opasnost je prisutna čak i kada opasni proizvod još nije prouzrokovao nikakvu štetu. Opasnost po lično zdravlje i sigurnost postoji u onim slučajevima kada krivotvoreni proizvod plasiran na tržište direktno izlaže osobe opasnosti od bolesti ili nezgode. „Što se tiče novčanih kazni predviđeno je da najviši iznos za slučajeve koji nisu najteži bude do sto hiljada eura, dok je kazna tristo hiljada eura predviđena za teža krivična djela, odnosno krivična djela počinjena pod okriljem zločinačke organizacije ili krivična djela koja u sebi nose rizik po zdravlje i sigurnost“, Evropski parlament (2003).

Članom 6. Izmijenjenog prijedloga Direktive predviđa se „prošireni autoritet konfiskacije.“ Naime, predviđa se mogućnost da države članice preduzmu potrebne mjere za konfiskaciju (oduzimanje) imovine u onim slučajevima kada je krivično djelo počinjeno u okviru kriminalne organizacije ili kada su izvršenjem krivičnog djela ugroženi, kako zdravlje tako i sigurnost Evropski parlament (2003). Ove mjere mogu se preduzimati prema fizičkim ali i pravnim osobama, predmet konfiskacije mogu biti prihodi nastali počinjenjem krivičnog djela, ali i druga imovina i sredstva čiji je nastanak povezan uz krivično djelo.

Izmijenjenim prijedlogom Direktive (član 7.) predlaže se mogućnost formiranja zajedničkih istražnih timova u kojima bi, uz predstavnike nositelja prava industrijskog vlasništva, mogli učestvovati i odgovarajući eksperti koji bi sarađivali s tijelima krivičnog progona u otkrivanju krivičnih djela kojima se teško povrijeđuju prava industrijskog vlasništva Evropski parlament (2003). Ovakav prijedlog obrazložen je činjenicom kako je teško provoditi istrage na ovom području, te je često bitno imati aktivno učestvovanje oštećenih ili eksperata kako bi se lakše utvrdilo jesu li proizvodi bili krivotvoreni. Posebno se naglašava da bi ovi timovi mogli imati značajnu ulogu u slučajevima kada se sumnja na moguća počinjena krivična djela krivotvorenja. U takvim slučajevima bi nositelji prava ili eksperti vrlo brzo mogli potvrditi sumnje na počinjenje određenog djela krivotvorenja. Iako je državama ostavljeno da slobodno regulišu pitanje zajedničkih istražnih timova, nameće se pitanje kako bi takvi timovi mogli funkcionisati u stvarnosti, odnosno postavlja se pitanje „hoće li tokom

vođenja postupka doći u pitanje nepristrasnost državnih tijela koja „istražuju“ zajedno s oštećenikom, dakle, zajedno sa strankom koja je zainteresovana za konačan ishod krivičnog postupka.“ Mišljenja sam, a takvo je gledište izneseno u Izmišljenom prijedlogu Direktive, da je cilj djelovanja zajedničkih istražnih timova usmjeren na fazu postupka koji se odnosi na otkrivanje počinjenja krivičnog djela, kada će, što je sasvim sigurno, teže doći do povrede temeljnih načela krivičnog postupka.

Članom 8. Izmišljenog prijedloga Direktive nameće se obaveza državama članicama osigurati mogućnost pokretanja postupka po službenoj dužnosti. Obrazlažući ovaj član ističe se kako je njegova svrha osiguranje krivičnog progona nezavisno od zahtjeva oštećenika, te je kao takvo neophodno u osiguranju krivičnog progona počinitelja krivičnog djela krivotvorenja i piratstva Evropski parlament (2003). Tako se navodi da je čest slučaj otkrivanja zaliha krivotvorenih proizvoda, ali je tada, ponekad, teško stupiti u kontakt ili, čak, brzo identifikovati nositelja prava. U takvim slučajevima kada je potrebno brzo reagovati, nedostatak prijave od strane oštećenika mogao bi ometati, pa čak i zaustaviti dalji tok postupka. U prilog navedenom pristupu treba istaknuti i činjenicu da se povrede prava industrijskog vlasništva redovno događaju bez znanja nositelja, pa je i to jedan od razloga za pokretanje postupka po službenoj dužnosti. Nametanje obaveze državama članicama pokretanje krivičnog postupka po službenoj dužnosti treba sagledati i u činjenici da prava iz industrijskog vlasništva „nisu samo privatna prava“, već „ona predstavljaju i javni interes, odnosno predstavljaju nacionalno i privredno bogatstvo određene države.“ Preostala tri člana Izmišljenog prijedloga Direktive u stvari predstavljaju prelazne i završne odredbe, odnosno određuju rokove implementacije Direktive u nacionalnim zakonodavstvima država članica.

Uspoređujući odredbe Izmišljenog prijedloga Direktive s bosansko-hercegovačkim zakonodavstvom u pogledu krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva, može se, načelno, potvrditi kako naše zakonodavstvo već ima gotovo sve predložene mjere iz prijedloga Direktive. Stoga se može zaključiti da je krivičnopravna zaštita industrijskog vlasništva u Bosni i Hercegovini u potpunosti usklađena s tendencijama koje postoje u pravu EU-a, uz određene manje razlike koje proizilaze iz samog uređenja naše zemlje.

4.1. Krivičnopravna zaštita prava industrijskog vlasništva u Bosni i Hercegovini – usklađenost s odredbama prijedloga Direktive

Analizom postojeće krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva može se zaključiti kako u savremenim uvjetima postoje tri pristupa kod uređenja ovog pitanja u nacionalnim zakonodavstvima:

- a) sistem posebnog krivičnog prava – po kojem se inkriminacije u vezi s povredom prava industrijskog vlasništva u cijelosti propisuju samo u okviru posebnog krivičnog prava, odnosno u propisima prava industrijskog vlasništva, što se obrazlaže potrebom boljeg razumjevanja odnosnih krivičnih djela. Budući da je za pravilnu primjenu propisa koji sadrže inkriminacije s područja prava industrijskog vlasništva nužno poznavanje njegovih specifičnih pojmova. Stoga dobro je da propisivanje krivičnih djela bude u uskoj vezi s drugim normama koje uređuju ovo posebno pravno područje. Kao primjer možemo navesti ovakvo rješenje poznaju npr. prava Švicarske, Njemačke, Japana i dr. (Krapac, 1985).
- b) sistem općeg krivičnog prava – kao zakonodavni pristup koji uređuje krivičnopravnu zaštitu industrijskog vlasništva u krivičnim zakonima. Ovakva rješenja poznaju prava SAD, Velike Britanije, Italije i dr. (Cornish, 1996)
- c) mješoviti sistem – kao dobar kompromis dva navedena krajnje suprotstavljena rješenja, koji uređuju krivičnopravnu zaštitu i u krivičnim zakonima i u zakonima s područja prava industrijskog vlasništva, na način da su isti propisi usklađeni i da se nadopunjuju na način da se u krivičnim zakonima propisuju teži delikti povrede prava industrijskog vlasništva, dok se u zakonima s područja industrijskog vlasništva sankcioniraju lakši oblici povreda. Ovakav sistem krivičnopravne zaštite prava industrijskog vlasništva prisutan je u francuskom pravnom sistemu.

U Bosni i Hercegovini, od zakonodavne reforme 2010. godine, prihvaćen je sistem opšteg regulisanja krivičnog prava, prema kome je svim krivičnim djelima iz ove oblasti mjesto u krivičnom zakonu. Specifičnost uređenja Bosne i Hercegovine podrazumijeva postojanje čak četiri krivična zakona, na državnom nivou, na nivou entiteta i Brčko Distrikta. Krivičnim zakonom Bosne i Hercegovine predviđena su krivična djela povrede autorskih prava, dok su entitetskim zakonima i zakonom Brčko Distrikta, predviđena krivična djela protiv industrijske svojine u okviru krivičnih djela protiv privrede.

4.2. Zajednički istražni timovi

Članom 7. Izmijenjenog prijedloga Direktive predviđena je obveza državama članicama da nositeljima prava industrijskog vlasništva ili njihovim predstavnicima dopusti sudjelovanje pri istragama koje provode zajednički istražni timovi. Ovakvo sudjelovanje oštećenika nije predviđeno u

bosanskohercegovačkom zakonodavstvu, kao ni u drugim nacionalnim zakonodavstvima.

5. ZAKLJUČAK

Najnovije tendencije u krivičnopravnoj zaštiti prava industrijskog vlasništva ukazuju na činjenicu kako razvijene zemlje EU industrijsko vlasništvo vide kao jednu od glavnih poluga privrednog razvoja, te ga nastoje maksimalno zaštititi. U tom smislu može se zaključiti kako i BiH slijedi takve tendencije, bar što se tiče zakonodavnog okvira.

Analizom odredbi o povredama prava industrijskog vlasništva u BiH sa srodnim odredbama nacionalnih zakona značajnijih država članica EU, vidljivo je da Bosna i Hercegovina slijedi postojeće evropske tokove, odnosno da bosanskohercegovačko zakonodavstvo ne zaostaje mnogo od ostalih nacionalnih zakonodavstava što se tiče krivičnopravne zaštite industrijskog vlasništva.

Iz ranije iznesenog proizilazi da je BiH u značajnoj mjeri uskladila krivičnopravnu zaštitu prava industrijskog vlasništva s Izmijenjenim prijedlogom Direktive. Stoga je za očekivati da Bosna i Hercegovina kao i većina država članica EU, može lako uskladiti svoje propise sa predloženim rješenjima. U skladu s time potrebno je uskladiti sam naziv krivičnog djela na način da se u nazivu istakne radnja krivotvorenja, jer krivotvorenje, najčešće, predstavlja povredu ovih prava industrijskog vlasništva. Radi izbjegavanja mogućih nejasnoća bilo bi dobro „pojednostaviti“ odredbe o povredama prava industrijskog vlasništva u lex specialis propisima, taksativnim navođenjem radnji koje predstavljaju povrede prava. Također bi kod osnovnog krivičnog djela, u duhu novih evropskih tendencija, bilo potrebno kažnjavanje pokušaja. Nadalje, kod kvalificiranog oblika krivičnog djela koje bosanskohercegovačko zakonodavstvo apsolutno ne prepoznaje, nužno je izvršiti usklađivanje na način da kvalificirani oblik kaznenog djela povrede prava industrijskog vlasništva predstavljaju povrede počinjene pod okriljem kriminalne organizacije, kao i ona kaznena djela koja u sebi sadrže opasnost po zdravlje i sigurnost.

Glavni razlog takvog stanja jeste u činjenici da se kriminalitet usmjeren protiv industrijskog vlasništva ne tretira kao „pravi kriminalitet“. Tome doprinosi i činjenica da još uvijek u široj društvenoj zajednici nije dovoljno razvijeno shvatanje privrednog značaja industrijskog vlasništva. Stoga je za očekivati da će tokom procesa uključivanja u EU uskladiti „sitne nedostatke“ u krivičnopravnoj zaštiti industrijskog vlasništva, ali i ojačati shvatanje značaja zaštite prava industrijskog vlasništva.

Prema slovu Ustava, u isključivoj nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine je sprovođenje međunarodnih i međuentitetskih

krivičnih propisa, uključujući i odnose sa Interpolom. Međutim, ukoliko su subjektivna prava regulisana na državnom nivou, a ne entitetskim zakonima, onda bi i krivična zaštita tih prava trebala da bude jedinstveno regulisana. To bi značilo da bi krivična djela iz ove oblasti bila u nadležnosti Suda BiH, što je u skladu sa koncentracijom sudske nadležnosti u pogledu zaštite industrijskog vlasništva, te bi se na taj način mnogo lakše uskladili pozitivni propisi sa predloženim rješenjima Direktive.

LITERATURA

1. Adamović, J., Dika, M., Gliha, I., Josipović, I., Kuterovac, Lj., Matanovac, R., Rački Marinković, A., Sučić, T., Topić, Ž., 2006. Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svjetlu pristupa Europskoj uniji. Zagreb: Narodne novine, Državni zavod za intelektualno vlasništvo Republike Hrvatske.
2. Bačić, F., Pavlović, Š., 2004. Komentar kaznenog zakona. Zagreb: Organizator.
3. Besarović, V., 1984. Pravo industrijske svojine i autorsko pravo, Beograd.
4. Cornish, W. R., 1996. Intellectual Property: Patents, Copyright, Trade Mark and Allied Rights, 3rd edition, Swet & Maxwell, London.
5. Čizmić, J., Zlatović, D., 2002. Komentar zakona o žigu. Zagreb: Faber & Zgombić Plus.
6. Čizmić, J., 1999. Oglеди iz prava industrijskog vlasništva – Knjiga prva – Mostar, Pravni fakultet Mostar – KIZ „Tin Ujević“, Split.
7. Čizmić, J., 2000. Vrste žigova u gospodarskom prometu – Hrvatska gospodarska revija, 49 (3), 320 – 329.
8. Čizmić, J., 2001. Uvjeti zaštite znaka žigom i građanskopravna zaštita žiga – Hrvatska pravna revija, 1 (1), 76 – 86.
9. Čizmić, J., 1998. Oglеди iz prava industrijskog vlasništva , knjiga prva, Rijeka, Maslina, Split: Tehnološki centar.
10. Đelmo, Z., Selimić, M., 2012. Ostvarivanje i zaštita prava intelektualnog vlasništva u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova međunarodne naučne konferencije „BiH i Euroatlantske integracije – Trenutni izazovi i perspektive, Bihać: Pravni fakultet, https://www.researchgate.net/publication/330555971_Ostvarivanje_i_zastita_prava_intelektualnog_vlasnistva_u_Bosni_i_Hercegovini,
11. Evropska komisija, Zelena knjiga 1998/569/EK 15. oktobar 1998. o borbi protiv krivotvorenja i piratstva na jedinstvenom tržištu.
12. Evropski parlament, Direktiva 2004/48/EP 29. aprila 2004. o pravima intelektualne svojine.
13. Evropski parlament, prijedlog Direktive 2003/46/EP o mjerama i postupcima za osiguranje provedbe prava intelektulanog vlasništva.
14. Evropski parlament, prijedlog Direktive 2006/168/EP 26. Aprila 2006. o mjerama i postupcima za osiguranje provedbe prava intelektulanog vlasništva.
15. Feldman, B., Vukmir, M., 1994. Zakon o autorskom pravu. Zagreb: redakcijski prečišćeni tekst s uvodnim obrazloženjem i priložima: 41 – 43, 66, Zagreb.

16. Final Report on responses to the European Commission Green Paper on Counterfeiting and Piracy,
17. Goreta, M., Novoselec, P., Pospisil Završki., 1995. O privatnim vještačenjima – Vještak, 13 (2), 39 – 41.
18. Gregović, D., 1991. Zakon o krivičnom postupku – sudska praksa – Zagreb, Informator.
19. Henneberg, I., 1996. Autorsko pravo – „Informator“: 5 – 6, Zagreb.
20. Horvatić, Ž., 1997. Novo hrvatsko kazneno pravo – Zagreb, Organizator.
21. Horvatić, Ž., ur., 2002. Rječnik kaznenog prava – Zagreb, Masmedija.
22. Janjić, M., 1982. Industrijska svojina i autorsko pravo: 89 – 93, Beograd.
23. Jutarnji list, 2006. Gubici lani zbog krivotvorenja u EU najmanje 300 milijardi eura. [on line] Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/arhiva/gubici-lani-zbog-krivotvorenja-u-eu-najmanje-300-milijardi-eura/3350198/> pristupljeno [10.05 2019.]
24. Kaleb, Z., (2006) – Privatno vještačenje dostavljeno od stranke sudu u kaznenom postupku.- Hrvatska pravna revija, 6 (2), 95 – 104.
25. Katulić, Garačić, A., 1997. Vještačenje u sudskoj praksi – Vještak, 15 (1), 2 – 7, Garačić, A., 2001. Kazneni zakon u sudskoj praksi – Zagreb, Naklada Zadro.
26. Kramarić, I., 1991. Pribavljeni „nalaz i mišljenje“ vještaka privatnim putem kao dokaz u krivičnom postupku – Odvjetnik, 64 (9 – 12), 40 – 44.
27. Krapac, D., 2003. Kazneno procesno pravo – Knjiga prva: Ilustracije, II., izmijenjeno i dopunjeno izdanje – Zagreb, Narodne novine.
28. Krapac, D., 2003. Zakon o kaznenom postupku i drugi izvori hrvatskog kaznenog postupovnog prava – V., izmijenjeno i dopunjeno izdanje – Zagreb, Narodne novine.
29. Krapac, D., 1985. Krivičnopravna zaštita autorskog prava, Sudska praksa, Zagreb
30. Krivični zakon Federacije, Sl. novine FBiH, br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14 i 76/14, u daljem tekstu KZ FBiH.
31. Krivični zakon Republike Srpske, Sl. glasnik RS, br. 49/03, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10, 1/12, 67/13.
32. Krivični zakon, Sl. glasnik Brčko Distrikta BiH, br. 10/03, 45/04, 06/05, 21/10, 52/11, 33/13 – prečišćeni tekst
33. Marijan, R., 2006. Kazneni zakon – Pročišćeni tekst, kazalo pojmova – Zagreb, Narodne novine.
34. Matijević, D., 1983. Krivični postupak u rukama vještaka – Vještak, 1 (2), 8 14.

35. Novoselec, P., 2004. Opći dio kaznenog prava – Zagreb: Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu.
36. Pavišić, B., 1981. Uloga stručnjaka u prethodnom krivičnom postupku (posebnosti koje se odnose na prometna krivična djela) – Naša zakonitost.
37. Stanković, D., 1994. Metodološka načela vještačenja u krivičnom postupku – Vještak, 12 (1), 21 – 36.
38. Sud Evropske unije (2005). C – 176 – 3 Komisija protiv Vijeća [on line] Dostupno na: <http://www.mvep.hr/hr/ministarstvo/sektor-za-eu-dokumentaciju/popis-presuda-suda-eu-a/> pristupljeno [12.05 2019.]
39. Topić, Ž., 1996. Zaštita poznatih i čuvenih žigova – Hrvatski patentni glasnik, 3 (1), 249 – 255.
40. Verona, A., 1978. Pravo industrijskog vlasništva. Zagreb: Informator
41. Vijeće EU, 2003. Uredba 2003/1383/EU. 22. Julu 2003. o carinskim mjerama u vezi sa robom kojoj su povrijeđena prava intelektualnog vlasništva.
42. WIPO Industrial Property Statistics 1994., 1996. „Publication A, Supplement to Industrial Property and Copyright“, 4 / 1996, Geneve.
43. Zakon o industrijskom vlasništvu u Bosni i Hercegovini („Službeni glasnik BiH“ 3/02)
44. Zlatović, D., 1998. Građanskopravna zaštita prava na žig u Republici Hrvatskoj – Pravo u gospodarstvu, 37 (3), 380 – 400.
45. Zlatović, D., 2001. Vještačenje u sporovima radi zaštite prava na žig – Vještak, 21 (1), 26 -31.
46. Zlatović, D., 2002. Postupak radi priznanja žiga u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Hrvatska pravna revija, 2 (6), 48 -65.
47. Zlatović, D., 2003. Character merchandising i žigovnopravna zaštita. Zagreb: Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 24 (1), 245 – 275.

SILOVANJE U RATU - VIKTIMOLOŠKE PERSPEKTIVE

RAPE IN WAR - VICTIMOLOGY PERSPECTIVES

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr.sc. Agim Nuhie**

*Dr. sc. Ajten Ramadani**

*Doc. dr. Kenan Ademović**

*Naida Korajlić, MA**

Sažetak

Žene i djeca predstavljaju najranjivije kategorije seksualnog nasilja i silovanja u vremenu rata. Kada se sukobi završe navedene kategorije se nalaze u brojnim rizicima. Efekat silovanja u ratu nadilazi trenutne efekte i fizičke napade, već ima dugoročne posljedice. Ovaj rad u središtu ima žrtvu silovanja tokom rata. Cilj rada je da opiše i objasni normativno uređenje, kontekst Bosne i Hercegovine, te posljedice silovanja u ratu u Bosni i Hercegovini. Rad je dodatno obogaćen viktimološkim profilom žrtve ratno orijentisanog silovanja. Prevencija široko rasprostranjenog seksualnog nasilja zahtjeva povećanje sigurnosti u izbjegličkim kampovima tokom rata i adekvatnu pomoć, brigu i zaštitu žrtva u miru. Zahtjeva, također, odgovornost lica i države za zločine izvršene nad njima i omogućavanje otvorenog prostora za slobodno izražavanje viktimiziranosti.

Ključne riječi: silovanje, rat, Bosna i Hercegovina, viktimiologija, krivično pravo, trauma.

Abstract

Women and children are the most vulnerable categories of sexual violence and rape in times of war. When the conflicts end mentioned categories are in numerous risks. The effects of rape in war exceed the

* Zamjenik ministra unutrašnjih poslova Republike Sjeverna Makedonija.

* Glavni policijska savjetnik u kabinetu zamjenika ministra Miinistarstva unutrašnjih poslova Republike Sjeverna Makedonija. e-mail: ajtenramadani@gmail.com

* Advokat, e-mail: ademovic.kenan@gmail.com

* Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, e-mail: korajlicnaida@hotmail.com

current effects and physical attacks, but have long-term consequences. This work at the center has a victim of rape during the war. The aim of the paper is to describe and explain the normative regulation, the context of Bosnia and Herzegovina, and the consequences of rape in the war in Bosnia and Herzegovina. The work is further enriched by the victimizational profile of the victim of war-raising rape. Prevention of widespread sexual violence requires increased security in refugee camps during the war and adequate assistance, care and protection of the victim in peace. The request also includes the responsibility of the person and the state for the crimes committed against them and the provision of an open space for free expression of victimization.

Keywords: Rape, War, Bosnia and Herzegovina, Victimology, Criminal law, Trauma.

1. UVOD

Silovanja su prisutna praktično u svim današnjim društvima, čak i u državama za koje još uvijek ne postoje zvanični podaci. Po UN-ovim izvještajima u slijedećim zemljama često dolazi do silovanja: Avganistan, Gvajana, Kambodža, Kolumbija, Mozambik, Namibija, Nepal, Pakistan, Peru, Filipini, Slovačka Republika, Svazilend, Tajvan, Trinidad i Tobago, Uganda i Zair.

U Njemačkoj, El Salvadoru, Mikroneziji, Irskoj, Jordanu, Keniji, Peruu, Sejšelima, Švedskoj, Tadžikistanu primjetan je više-manje znatan porast silovanja u posljednje vrijeme. Samo u Mauritaniji, Laosu, Džordžiji i Tunisu primjećen je pad broja silovanja.

Činjenično stanje kod silovanja brojevima i procentima sigurno nije obuhvaćeno, obzirom da su crne cifre, pretpostavlja se, zaista visoke. Često se u statistikama koriste podaci silovanja koji su prijavljeni policiji. Studija koja je provedena u Kanadi, Novom Zelandu, Velikoj Britaniji, SAD-u i Južnoj Koreji pokazala je da 8-15 odsto žena bude silovano u njihovom mladalačkom dobu. Ako se tu još uračunaju pokušaji silovanja, procenat se povećava od 20% do 27% (Brammert, Jarvis, 2017).

Strah od silovanja sastavni je dio svakodnevnice žena u većini zemalja ovog svijeta. One ograničavaju svoje polje djelovanja i kretanja i traže zaštitu muškaraca. Ipak, pretpostavka koja izaziva strah kod većine žena, dakle, biti silovana u mračnoj uličici od strane nepoznate osobe, u praksi je relativno rijedak slučaj. Mnogo češće silovanja i seksualna zadovoljenja nad ženama dešavaju se u poznatoj socijalnoj okolini. Doduše, broj silovanja

počinjenih od strane bandi (grupna silovanja) porastao je u mnogim zemljama (Papua Nova Gvineja, Indija, SAD...) (Brammertz, Jarvis, 2017).

Ženama koje su u bijegu ili se nalaze u izbjegličkim logorima posebno prijete silovanje. Počinioci su u ovakvim slučajevima uglavnom pripadnici vojske i službi, banditi, izbjeglice muškarci, koji se nalaze u istom izbjegličkom logoru, ili muški pripadnici sukobljenih etničkih grupa. Seksualne "protuusluže" moraju se davati u zamjenu za robu, novac, mušku zaštitu, ili kao "ulazna viza" na granicama nekih zemalja.

U mnogim državama svijeta ženske zatvorenice bivaju seksualno zlostavljane od strane policije ili zatvorskih čuvara ili im se prijete seksualnim zlostavljanjem kako bi se iz njih izvukle informacije.

Kada je u pitanja pozadina i motivi izvršenja, može se reći da je silovanje forma dokazivanja moći i održanja kontrole nad silovanom ženom, a ne zadovoljenja seksualnih nagona i potreba. Ono je duboko ukorjenjeno u patrijarhalnim strukturama društva. Tako se predstave silovanja mogu naći još u mitovima i legendama o stvaranju zemlje i svijeta. Silovanje služi kako bi se žene obeshrabrile i uzdrmale u njihovoj psihičkoj stabilnosti. Počinioci u većini slučajeva nisu psihički poremećeni ili abnormalni. Cilj je oduzeti žrtvi njenu ličnost, time što je se redukuje samo na njen fizički pol. Zbog svega toga, silovanja su za žrtve mnogo teži psihički teret nego neka druga forma agresivnog djelovanja (Modly, 1998).*

Posljedice su veoma često teške povrede, seksualno prenosive bolesti, psihičke posljedice (trauma sa dugoročnim simptomima, stanje straha, potiskivanje, poremećaji sna i ishrane, poteškoće sa koncentracijom, apatija i depresija, seksualne smetnje, nizak osjećaj samopoštovanja, sklonost prema samoubistvu, upotreba droga i alkohola); socijalne posljedice - neželjena trudnoća, povlačenje i socijalna izolacija, poremećaji komunikacije sa porodicom. Socijalne posljedice silovanja mogu se pojavljivati i pratiti čak do treće i četvrte generacije potomaka silovane žene.

Ono što predstavlja posebno opterećenje za žrtvu je život sa silovanjem. U većini zemalja žene ne mogu računati na podršku od strane svoje porodice, poznanika ili prijatelja, obzirom da se često traži dio krivice i kod žrtve silovanja, a počinilac se tendencionalno opravdava.

* Promjenom društvene klime, nailaskom novih znanstvenih spoznaja, liberalizacijom unutar krivičnopravne legislative u području spolnosti i spolnog očitovanja, nužno su se promijenili odnosi prema osobama koje pokazuju spolno nagnoske inverzije. Kako ističe K. Završki - Pospišil (415, 53), nastali su i pomaci u pravnoj zaštiti dobara unutar sfere spolnosti, od ranijeg zaštićivanja spolnog morala na zaštitu slobode spolnog odabira i slobodnog spolnog razvoja. Time su nestali iz literature izrazi i pojmovi poput "seksualnih psihopata" i "seksualnih manijaka". Društvo je sve spremnije za socijalni prihvata onih spolno nagnoskih inverzija koje su dobrovoljne i odigravaju se između punoljetnih osoba (Modly, 1998).

Ovakve pozicije nisu raširene samo unutar stanovništva, već i kod policijskih i sudskih službenika, tako da se silovanjima, ako ih žrtve uopće prijave, poklanja veoma malo pažnje. Ukoliko ipak dođe do suđenja, počinioци mogu biti sigurni da neće dobiti kaznu koju zaslužuju, već mnogo blažu. Sudski proces u pravilu izaziva novu traumu kod žrtve.

Ukoliko, ipak, žena još živi u društvu u kojem nevinost neudate djevojke igra veliku ulogu i posjeduje veliku vrijednost, mora računati sa tim da će pored silovanja biti još i zlostavljana i na kraju vjerovatno ubijena.

Dakle, svako silovanje nedvojbeno mijenja budući život silovane normalne žene. Ona nikada više neće biti "ona prijašnja". Silovanje je teška povreda ženine ličnosti, njene sigurnosti, autonomije, psihofizičkog integriteta, samokontrole i samopoštovanja, koji su ozlijeđeni ili razoreni. U kojoj mjeri, to najviše mogu pokazati podaci o ličnosti žrtve silovanja koji imaju značajnu ulogu u kriminalističkom i krivičnompravnom tretiranju delikta silovanja. Ova silovanja, više nego druga, uništavaju individualnost svake žene, uništavaju njenu ljubavnu sposobnost, doživotno traumatiziraju (Modly, Selimić, Mršić, 2018).

2. TIPOVI SILOVANJA I KLASIFIKACIJA ŽRTVI SILOVANJA

Kako to piše prof. dr. Modly, obzirom na psihološke motive kojima se rukovodi silovatelj, Groth i I. Birnbaum ukazuju na sadistička silovanja, silovanja u bijesu, silovanje radi dominacije i zavođenje koje prerasta u silovanje (Modly, 1998).

Kod sadističkog silovanja se seksualna i agresivna energija fuzioniraju u nasilnu aktivnost. Silovanje se pojavljuje kao pokušaj postizanja zadovoljstva, ne iz seksualnog čina, već iz tjelesnog mučenja i okrutnog ozlijeđivanja.

Kod silovanja u bijesu seksualni napad je obilježen visokim stepenom brutalnosti i pojavljuje se kao sredstvo izražavanja emocija bijesa, mržnje i neadekvatnosti i projekcija vlastitih frustracija, neuspjeha i stresova u životu.

Kod silovanja iz pobuda dominacije osnovni motiv je demonstriranje superiornosti i moći nad žrtvom, odnosno zbog vlastitog neuspjeha u socijalnim i seksualnim komunikacijama, želi se pokazati ženi gdje je njeno "pravo mjesto". Motiv je kompenzatorska ekspresija moći, snage, kontrole, posesivnosti i maskuliniteta.

U slučaju zavođenja koje prerasta u silovanje do napada dolazi iz tzv. "prihvatljive" seksualne situacije u kojoj žrtva odlučuje ili je prethodno odlučila da će se intimnosti zaustaviti prije snošaja.

Danas se kao poseban objekat interesiranja znanstvenika u vezi sa silovanjima pojavljuju teškoće u dokazivanju delikta, osobito u pogledu dometa kriminalističkih i forenzičkih laboratorija, sekundarne i tercijarne

viktimizacije žrtava, zloupotrebe u sferi spolnosti djece, uloge žrtve, opasnosti od manipulacije sudskim procesom, načina i gradacije oblika primjene sile i prijetnje, grupnih i serijskih silovanja, a osobito sadistički motiviranih itd. (Modly, 1998).

Kako je već dijelom u uvodu rečeno, pogled u historiju pokazat će da je krivično pravo dugi niz stoljeća u velikoj mjeri zadiralo u područje spolnog (seksualnog) ponašanja ljudi. Danas je jasno prisutna pojava nemiješanja, ili bolje reći povlačenja krivičnog prava iz oblasti morala, odnosno odnosa među polovima. Primjera radi, za preljubu je u mnogim državama još prije dva stoljeća postojala smrtna kazna (npr. u Švedskoj), da bi se danas u većini zemalja taj čin kao delikt napustio.

Seksualni nagon je u znatnoj mjeri uvjetovan karakterom društva i mijenja se u mnogo čemu, od kulture do kulture. U tom smislu je srednjovjekovno "pravo prve bračne noći" bilo široko prakticirano, pa i moralno za to doba, da bi se danas taj čin smatrao, ne samo nemoralnim, nego i neprihvatljivim u kontekstu ravnopravnosti polova i zaštite ljudskih prava, odnosno izjednačavanja prava žena sa muškarcima.

Dakle, ključni segment pri determiniranju pojma - silovanje - u modernom svijetu se vezuje za slobodu seksualnog izbora i za muškarca i za ženu, a svaki drugi način osim slobodnog pristajanja na seksualne odnose, u pravilu, mogao bi da sadrži elemente prinude, odnosno prisiljavanja na spolni odnos, što današnja moderna zakonodavstva sankcioniraju.

Moderna društva, uključivo i bosanskohercegovačko, kada je u pitanju pojava silovanja, sučavaju se sa slijedećim trendovima:

- silovanja se nalaze u relativnom porastu i tako kako dovršena tako i kao krivična djela u pokušaju;
- ukupan broj seksualnih delikata u većini zemalja ne čini se suviše velikim, jer predstavlja manje od jedan odsto sveukupnog općeg kriminaliteta;
- međutim, taj postotak je nepouzdan iz prostog razloga što se vrlo malo žena odlučuje prijaviti silovanje, naročito u društvima u tranziciji, kakvo je u BiH, gdje je položaj žena još uvijek na nezadovoljavajućem nivou kada su u pitanju njihova prava i slobode;
- seksualna delikvencija postaje posebno društveno opasna kada se sagledaju teška krivična djela seksualne zloupotrebe djece, mlađih i starijih maloljetnika, kada se pri tome radi o traumatskoj primjeni sile, te kada se zloupotrebljavaju odnosi moći - nemoći, zavisnosti - nezavisnosti, počinitelja i žrtve silovanja;
- posebno je važno istaći da u zemljama gdje je žena tradicionalno neravnoprana sa muškarcem, prijeti i opasnost da se manipulira pravosudnim procesom i da žrtve silovanja, umjesto satisfakcije, dožive još veće psihičke traume;

- aktualna istraživanja pokazuju da danas seksualni delikti u pravilu znače nasilje, da je primjetna sve veća primjena sile, zatim izvršavanje silovanja u grupi, te nakon toga prisiljavanje žrtve na šutnju, pa i na prostituciju koja je danas u BiH takvog oblika i obima da se de facto radi o zasnivanju ropskog odnosa za žene koje kontinuirano pod prijetnjama imaju neželjene spolne odnose.

Bez obzira što će pojedini isticati da se cjelokupno spolno (seksualno) u životu čovjeka treba opisati društvenim uvjetima, ipak je upravo devijantnost u oblasti spolnosti (seksualnosti) u znatnoj mjeri kondicionirana psihofizičkim, fiziološkim i biološkim kodom pojedinca. Mentalni poremećaji, narušavanje mentalne i emocionalne ravnoteže u čovjeku modernog doba poprima velike razmjere. Sve čovjekove nesreće potiču od onoga što je proživio u djetinjstvu, rekao je Decartes prije psihoanalitičara. Smatra se da je agresivnost sastavni dio spolnih (seksualnih) odnosa i u tom kontekstu silovanje je posljedica najekstremnijih psihičkih frustracija ili poremećaja.

Žrtve silovanja klasificiraju se na mnogo načina, a u ovom radi opredjelili smo se za slijedeću:

- indiferentna žrtva - koja može biti slučajna i navedana
- predestinirana - ekspanirana i koja izlazi u susret
- pseudožrtva - imaginarna i fingirana (Šeparović, 1998).

Svaka od ovih žrtava je ličnost za sebe i u kontekstu kriminalističkog i krivičnog tretiranja delikta silovanja podaci o ličnosti žrtve silovanja mogu pomoći da se dođe do zaključka da li se radi od indiferentnoj, predestiniranoj ili pseudožrtvi.

3. ŽRTVA SILOVANJA KAO IZVOR PODATAKA O KRIVIČNOM DJELU

Kada je u pitanju kriminalistička praksa, odnosno istraživanje konkretnog krivičnog djela, logično je pretpostaviti da žrtva silovanja zbog neposrednog kontakta sa počiniteljem može pružiti obavijesti o pojedinostima i detaljima koji su poznati samo njoj i počinitelju. Dakle, jedan od primarnih izvora personalnih informacija jeste žrtva silovanja.

Razgovor sa žrtvom silovanja je vrlo važan za objašnjenje djela. Primjera radi, u slučajevima u kojima je identitet počinitelja nepoznat, prisjećanje žrtve u pogledu ličnog opisa počinitelja i sposobnost reproduciranja opaženog - veoma je važno i to je često ključ za rješenje slučaja.

Ovisno o psihofizičkom stanju žrtve u vrijeme obavljanja razgovora, informacije o djelu i počinitelju mogu biti potpune, relativno tačne ili manjkave. Zbog toga se, ovisno o fazi postupka, informacije dobivene od žrtava silovanja tretiraju kao operativno-taktičke informacije (npr. prilikom primanja krivične prijave) ili kao krivičnopravne informacije date tokom istrage ili na glavnoj raspravi.

Kriminalistička psihologija ukazuje da je prvi kontakt žrtve sa policijskim djelatnicima presudan za ishod postupka u otkrivačko-dokaznom smislu. Osnova za efikasno istraživanje silovanja je upravo taj kontakt.

Tom prilikom treba obavezno voditi računa o tome da je žrtva zbog silovanja povrijeđena i psihički i fizički, da je u posebnom emocionalnom stanju u kojem se miješaju osjećaji stida, straha, zbnjenosti, samooptuživanja, zabrinutosti zbog budućeg postupka i neizvjesnosti o tome šta je očekuje.

U kriminalističkoj praksi uočeno je mnogo prepreka koje sprječavaju razboritu i u istražnom smislu uspješnu komunikaciju tokom prvog kontakta sa žrtvom. Te se prepreke pojavljuju i na strani žrtve silovanja i na strani istražitelja (policijskih, odnosno kriminalističkih djelatnika), te u osnovi koče normalnu komunikaciju.

Na strani žrtve silovanja to su najčešće psihička i fizička traumatiziranost, posebno emocionalno stanje, uz ostalo nerijetko praćeno i strahom od stigmatizacije. Istražitelj* koji prima krivičnu prijavu ili koji je preuzeo slučaj, odnosno istragu, tokom razgovora sa žrtvom silovanja mora biti svjestan takvog psihofizičkog stanja žrtve (Modly, 1998).

Dakle, osoba koja obavlja razgovor sa žrtvom silovanja treba se potruditi da se žrtva osjeća što udobnije, kod nje treba stvoriti osjećaj povjerenja, a inače za razgovor sa žrtvom silovanja vrijede sva taktička pravila o razgovoru. Osnovni je cilj da se kroz razgovor dođe do što detaljnijih podataka o krivičnom djelu i počinitelju.

Uloga žrtve kod silovanja može biti različita. Analize mnogih slučajeva silovanja pokazuju veliko prisustvo psiholoških interakcija između počinitelja i žrtve. Pošto je riječ o deliktu odnosa, uloga žrtve je često

* Na strani istražitelja u kontaktu sa žrtvom silovanja mogu se pojaviti neugodnost, indiferentnost, bezosjećajnost do mjere optuživanja žrtve za participiranje u krivičnom djelu, što uzrokuje novo traumatiziranje žrtve, njenu revoltiranost ili malodušnost, a što u krajnjem onemogućava normalnu i u funkciji istrage korisnu verbalnu i neverbalnu komunikaciju. Opasna je i prisutnost psihološkog fenomena poznatog kao "hallo-effect" ili previše službenog stava (ponašanja) i stručnog izražavanja, zbog čega žrtve silovanja obično smatraju da im se ne vjeruje ili da ih se ne sluša. S druge strane, nije poželjno ni previše insistiranja na detaljima koji nisu relevantni za objašnjenje slučaja ili djeluju voajeristički. Zbog psihosomatskog stanja žrtve silovanja i neadekvatnosti uspostavljenog kontakta s ispitivačem, žrtva se može početi povlačiti u sebe (Modly, 1998, str. 465-467).

značajan faktor u konačnom ishodu. Zato su uloga žrtve i njena ličnost, odnosno podaci o ličnosti žrtve silovanja - što je i tema ovog rada, uvijek značajni za objašnjenje postupka silovatelja - počinitelja.

Stoga kroz razgovor, ako je moguće, istražitelj treba prikupiti što potpunije podatke o žrtvi silovanja i to veoma diskretno (tzv. socijalna anamneza) i proučiti ih. Logično, to nije moguće uočiti u vrijeme (za)primanja krivične prijave (osim uvida u operativne evidencije), nego tek kasnije tokom kriminalističke obrade.

Žrtva silovanja može dati niz podataka o sebi, posebno onih vezanih uz tzv. faktor rizika, kao i ličnih podataka biološke i psihološke prirode, te onih situacionog i socijalnog karaktera. Istražitelj mora uvijek imati u vidu da objektivne kvalitete ličnosti (kao što su dob, spol, društveni status i slično, te subjektivne kvalitete kao što su inteligencija, karakter, temperament, moralne osobine i slično) imaju znatnu ulogu u genezi silovanja. S druge strane, unutarnja psihološka svojstva žrtve silovanja teško se potvrđuju bez njihove (žrtvine) participacije.

Tokom razgovora, odnosno procesa prikupljanja podataka od žrtve silovanja, ne može se (u pravilu) obaviti detaljan razgovor o okolnostima slučaja koje su od operativnog interesa. Zato se nerijetko, nakon primanja prijave, nadovezuje razgovor sa žrtvom silovanja ili nakon proteka određenog vremena. Cilj razgovora je dobiti ostale relevantne podatke koji nedostaju u prijavi ili im nije mjesto u prijavi. Riječ je naročito o toku događaja (detaljnog), podacima o žrtvi (prošlost, navike, sklonost, hobiji i slično, kada su ti podaci potrebni). U ovom sekundarnom, naknadnom razgovoru sa žrtvom silovanja (iako bi prvi razgovor trebao biti i posljednji), policijski djelatnik ili istražitelj je dužan prosuditi koliko se može vjerovati iskazu žrtve (koliko je iskaz vjerodostojan), pri čemu se ne smiju potcijeniti različiti izvori mogućih grešaka. Naime, sposobnost prisjećanja može biti pomućena zbog lošeg tjelesnog ili psihičkog stanja žrtve silovanja.

Dakle, može se reći da počinitelj silovanja i njegova žrtva čine dijalektički povezanu cjelinu. Pošto je riječ o relacijskom krivičnom djelu, žrtve nerijetko stvaraju priliku za izvršenje silovanja. One svojim postojanjem i djelovanjem, pa i samom prisutnošću ulaze u delikventov motivacijski proces, odnosno doprinose stvaranju (povećavanju) rizika da postanu žrtve. Drugim riječima, izolirano promatranje počinitelja i sama kriminogeneza ne mogu bez vitimogeneze, dakle, uloge žrtve objasniti (rasvijetliti) krivično djelo silovanja. Pri tome se veoma značajni podaci o ličnosti žrtve silovanja i u tom smislu dokazi o ulozi žrtve u nastanku silovanja moraju se staviti u središte otkrivačke djelatnosti. Samo na osnovu njih može se istinito, utemeljno i potpuno utvrditi stepen i intenzitet društvene opasnosti počinitelja (silovatelja) i pravilno (o)kvalificirati počinjeno djelo.

4. PODACI O ŽRTVI SILOVANJA U KRIMINALISTIČKOM, KRIVIČNO - PROCESNOM I VIKTIMOLOŠKOM SMISLU

U smislu korelacijskog odnosa između potencijalne (pretpostavljene) žrtve silovanja i potencijalnog (pretpostavljenog) počinitelja silovanja, istražitelji (policijski djelatnici) se, po pravilu, susreću prvo sa žrtvom koja se odlučila da prijavi krivično djelo (Korajlić, Muharremi, 2011).

U procesu prikupljanja dokaza veliku ulogu imaju upravo podaci o ličnosti žrtve silovanja, dok u kasnijem procesu preveliraju podaci o osumnjičenom počiniocu krivičnog djela (u slučaju kriznih situacija pogledati Korajlić, Kešetović, Toth, 2013).

Kada je u pitanju žrtva silovanja, logično i prirodno, utvrđuje se njen dotadašnji način života (moralan, nemoralan, pravno dopušten ili nedopušten, neutralan i slično), zatim priroda i sadržaj žrtvinog ponašanja i to kako prije, u vrijeme i poslije izvršenja silovanja, trajanje i intenzitet, motivi i ciljevi žrtvinog načina ponašanja u životu, žrtvina svojstva, naročito ona koja je čine podobnom da postane žrtva silovanja (slaba inteligencija, neukost, nemar, agresivnost, razdražljivost, nametljivost i slično).

Sugerira se i da posebnu pažnju treba obratiti na objektivne uvjete koji su omogućili ili doprinijeli da žrtvina viktimnost dođe do izražaja. Isto tako epizodama iz života žrtve koje bacaju svjetlo na njenu viktimnost, a naročito sklonosti ka socijalno-patološkim ponašanjima (Korajlić, 2012).

Među podacima o ličnosti žrtve silovanja, posebno su važne objektivne i subjektivne pretpostavke žrtvinog suprotstavljanja počinitelju, primjera radi, dozivanje u pomoć, branjenje ili pasivno prepuštanje i slično. Važna su i zbivanja i ponašanja žrtve post delictum, odnosno zašto nije odmah prijavila silovanje kako bi bilo omogućeno slijeđenje svježih tragova ili zašto je podnijela lažnu prijavu. Žrtvu treba upitati i kako ona sama prosuđuje svoje ponašanje u vezi sa navodnim ili stvarnim silovanjem.

Naročito su važni podaci o moralnoj, psihičkoj i imovinskoj šteti, također i o tjelesnim štetama u vidu ozljeda, zaraze spolnom bolešću i slično*, te kako je žrtva te štete doživjela i doživljava (Korajlić, 2012).

* *Mogućnost i domet kriminalističko-medicinske ekspertize silovanja, prikupljenih i uzetih uzoraka sa žrtve i napadača, kao i sa lica mjesta silovanja, više nego su vjerodostojan dokaz u rasvjetljavanju ovog teškog seksualnog zločina. Mogući su slijedeći rezultati, kao apodiktički i neoborivi dokazi: vještačenjem brisa iz vagine i sumnjivih tragova sa tijela, moguće je utvrditi prisustvo sperme, spermatozoida, živih ili mrtvih, ili kristala spermatozoida. Spermatozoidi žive u rodnici do 72 sata nakon snošaja, u lešu kraće. Ali se zato mogu identifikovati mrtvi spermatozoidi ili karakteristični njihovi kristali; u spermi iz rodnice žrtve, moguće je specijalnom serološkom metodom utvrditi i pripadnost krvnoj grupi izvršitelja seksualnog delikta (sekretor ili neksekretor odgovarajuće krvne grupe); tragovi krvi na žrtvi mogu pripadati izvršiocu, ali i od povreda žrtve. Međutim, daleko je značajniji nalaz tragova krvi od povreda silovane osobe na napadaču, zato što se mnogo češće nalaze;*

Informacije o ličnosti žrtve, koje treba kako je već rečeno prikupljati vrlo diskretno, ako je to uopće moguće, obuhvaćaju njena socijalna, demografska i moralno-psihološka obilježja, te biografiju. Žrtva silovanja ne bi se smjela istraživati i proučavati izolirano izvan njenog socijalnog užeg i šireg okruženja i međupersonalnih odnosa (porodica, rodbina, susjedstvo, radna sredina, škola, fakultet, prijatelji, poznanici, istomišljenici i slično). U kriminalističko-taktičkom smislu interesantno je i zanimanje žrtve, eventualni hobi, druženje, način života, motivacijske dispozicije, stavovi i pogledi na svijet, moralni sklop i njegova čvrstoća, devijacije (sklonost alkoholu, drogi, razvratu, skitnji, stalnom neradu, neurednom načinu življenja, seksualnim perverzijama i drugim nastranostima i slično) (Korajlić, Selimić, 2015).

Dakle, kriminalista je dužan istražiti individualnu psihologiju žrtve silovanja u svjetlu viktimogeneze, odnosno prikupiti podatke o ličnosti žrtve silovanja koji će omogućiti saznanja u pogledu njenog karaktera, temperamenta, inteligencije, emocionalnosti, sklonostima, interesima, a sve to u funkciji razriješenja korelacionog odnosa žrtva silovanja - počinitelj silovanja i klasificiranja i dokumentiranja osnova sumnje o postojanju tog krivičnog djela (Korajlić, Selimić, 2015).

5. PODACI O LIČNOSTI ŽRTVE I NJIHOVA REAKCIJA NA SILOVANJE

Kako to ističe prof. dr. Modly, dosadašnja istraživanja i policijska iskustva pokazuju da ne postoje relacije između verbalnog i tjelesnog otpora i broja ozljeda nanesenih žrtvama silovanja. Kod žrtava koje su pružale tjelesni otpor dolazilo je do povećanja silovateljevog seksualnog zadovoljstva i trajanja silovanja. Nerijetko su žrtve prisiljavane i na druge seksualne čini, kao što su oralni seks i analni snošaj, te penetracija stranih predmeta u vaginu. Šta više, pojedini silovatelji ljube žrtvu ili ih čak maze. Danas je u svijetu evidentan porast upražnjavanja oralnog seksa pri silovanju, jer istraživanja ukazuju na sve manju potenciju muškaraca (Modly, 1998).

dlačice sa glave ili stidnog predjela napadača u šakama žrtve su izuzetno dragocjen nalaz, pa i presudan u isljeđivanju silovanja. Stidne dlake se mogu naći na odjeći i žrtve i napadača, njihovom tijelu, zatim na mjestima delikta, itd.; tragovi alkalne i kisele fosfataze upućuju na prisustvo sperme (potječu od sluzi i sekreta prostate), indirektno potvrđuju postojanje seksualnog delikta; tragovi biljaka, njihovih cvjetova i polena sa mjesta silovanja (ako je izvršeno na livadi, cvjetnoj bašti), na obući i odjeći žrtve i izvršitelja, zatim tragovi zemlje na obući i odjeći, koja potječe sa lica mjesta, moguće je spektrografskom analizom dokazati njen geološki sastav i komparirati ga sa nespornim uzorcima sa lica mjesta (Ramljak, 1999, str. 385-390).

Sve ovo ukazuje na specifičnost mjera koje kriminalisti (policijski službenici) moraju poduzeti da bi rasvijetlili jedan slučaj silovanja, odnosno da bi došli do vjerodostojnih podataka o ličnosti žrtve silovanja u funkciji sagledavanja korelacijskog odnosa sa počiniteljem silovanja. Ovdje se mora reći da ne postoji neki standard za postupanje kriminalista (policijskih djelatnika), nego svaki slučaj predstavlja specifikum, odnosno slučaj za sebe. Zato se od kriminaliste (policijskog djelatnika) zahtijeva visok nivo profesionalnosti u poduzimanju mjera i radnji i posjedovanje osnovnih znanja iz različitih nauka (Korajlić, Selimić, 2015).

Prvi kontakt žrtve sa policijom nerijetko predstavlja sekundarnu viktimizaciju. Ovaj prvi kontakt odlučujući je za stav žrtve o tome da li je pravilno postupila što je odlučila prijaviti krivično djelo silovanja i može li očekivati adekvatnu zaštitu svojih prava i interesa. Pravilan kontakt sa žrtvom silovanja je temelj za uspješno istraživanje silovanja. Potrebno je uspostaviti prijateljski odnos, kriminalisti (policajcu) ne bi trebalo biti neugodno, i ovdje dolazi do izražaja njegovo znanje, iskustvo i sposobnost. Svaka osoba, a posebno žrtva silovanja, specifična je sama po sebi i treba znati procijeniti na koji joj način prići, jer što je za jednu osobu pozitivno, za drugu može biti krajnje negativno. Također su jako opasna verbalna i neverbalna optuživanja žrtve (Korajlić, Selimić, 2015).

Na kakve reakcije žrtve silovanja nailazi kriminalista (policajac)?

Prilikom prvog kontakta žrtve silovanja i kriminaliste (policajca), odnosno prilikom vođenja razgovora (intervjua), treba imati na umu da žrtva prolazi kroz tri faze:

1. faza akutne reakcije
2. faza vanjskog prilagođavanja, negiranja i potiskivanja i
3. faza prilagođavanja (Ostojić, 2003).

Kada je u pitanju faza akutne reakcije, javljaju se dvije vrste ponašanja - žrtva se može ponašati ekspresivno (otvoreno pokazuje osjećanja straha, bijesa, očajanja, uznemirena je i potresena) ili pokazivati pojačano kontrolirano, racionalno, do neprimjerenosti mirno ponašanje. Ova dva tipa reakcije mogu se smjenjivati u toku prvih sati, pa i sedmica nakon silovanja.

U ovoj fazi su prisutni svi simptomi karakteristični za preživljavanje traumatskog događaja (posttraumatski stresni poremećaj žrtve silovanja, o čemu će biti više riječi u slijedećoj tački rada): pojačana pobuđenost i često proživljavanje traumatskog događaja.

Na planu emocija pojavljuju se: stid, bijes, strah, nevjerica, osjećaj krivnje i samooptuživanje, bespomoćnost, želja za osvetom, panični napadi, osjećaj uprljanosti. Zatim tu je i stanje šoka.

Na fizičkom planu pojavljuju se: povraćanje, glavobolja, gušenje i pritisak u grudima, lupanje srca, nesanice, noćne more, uz fizičke ozljede koje su posljedica silovanja.

Na planu ponašanja pojavljuju se akcije žrtve silovanja usmjerene na to da pokuša povećati svoju sigurnost promjenom adrese, telefonskog broja, a u ovo spadaju i pokušaji skrivanja i simptomi opsesivnog pranja (kupanja).

Faza vanjskog prilagođavanja, negiranja i potiskivanja žrtve silovanja obilježana je njenim pokušajima da negira i potiskuje događaj i posljedice silovanja, da ustvari nastoji uspostaviti normalnost u svom životu, što izvana često djeluje kao poboljšanje općeg stanja žrtve silovanja. Međutim, tu ustvari dolazi do prekomponiranja, odnosno pomjeranja emocija, naročito ljutnje na sebe ili najbližu okolinu, što za posljedicu kod žrtve silovanja ima sve veći raskorak između zahtjeva svakodnevnice i njenih sposobnosti da im adekvatno (normalno, bez stresa) odgovori.

Ovu fazu na emocionalnom planu karakteriziraju otežana kontrola emocija, izljevi ljutnje ili depresivna stanja. Na planu ponašanja pojavljuje se autodestruktivnost do pokušaja samoubistva (suicida), izmijenjeno ili otežano seksualno ponašanje, izbjegavajuće ponašanje (kao postraumatski sindrom) ljudi, mjesta, situacija koje podsjećaju na traumatski događaj (silovanje). Na planu navika dolazi do poremećaja u hranjenju (pretjerano uzimanje ili odbijanje hrane), na kognitivnom planu pojavljuju se otežana koncentracija, zaboravnost i otežano pamćenje i učenje. Što se tiče neurotskih reakcija pojavljuju se psihosomatske smetnje i niz tjelesnih simptoma za koje se ne može naći organski uzrok. Tu su i problemi u odnosima koji se oglašuju u otežanom održavanju i ostvarivanju odnosa, nepovjerenju i povećanju konfliktnosti. U suštini žrtva silovanja pokušava da se vrati svakodnevnici i na sve moguće načine pokušava da pokaže da je sve u redu, mada to nije slučaj.

Faza prilagođavanja traje i po nekoliko godina, i u njoj se i nakon toliko vremena od silovanja kod žrtve mogu pojaviti misli i osjećanja vezana za traumatski događaj pod uticajem nekog ili nečega koji (koje) djeluje kao "traumatski okidač". Budući da vjeruje da je sve "zaboravila", žrtva nema razumijevanja za ovo svoje stanje i za sebe. Javlja se strah da će poludjeti ili očaj zbog spoznaje "da to nikad ne prolazi". Ovo može biti izvor brojnih poteškoća za žrtvu silovanja, ali može biti i motivacija da potraži pomoć i počne (terapijski) raditi na prevladavanju preživljene traume silovanja. Vrlo često se u ovoj fazi kod žrtve javlja potreba da govori o silovanju.

Imajući sve ovo na umu kriminalisti (policijski djelatnosti) se trebaju na adekvatan način postaviti prema žrtvi silovanja, u čemu im najviše mogu pomoći kvalitetni podaci o njenoj ličnosti, na osnovu kojih će moći kod nje uspostaviti osjećaj povjerenja, suosjećanja i sigurnosti (Korajlić, Selimić, 2015).

6. POSTTRAUMATSKI STRESNI POREMEĆAJ ŽRTVE SILOVANJA

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) psihički je poremećaj koji se javlja od početka civilizacije, ali je kao takav definiran tek prije nešto više od dvadeset godina. Odavno je prihvaćena činjenica da teške katastrofe ili lična tragična iskustva (kao što je silovanje) mogu prouzrokovati mučne psihičke simptome koji kasnije tokom cijelog života muče pojedinca koji ih je proživio.

Jednim od prvih stručnih opisa PTSP-a može se smatrati Freudova studija o ratnoj neurozi iz 1921. god. u kojoj on opisuje dva stepena neuroze: 1. neposredni (kao reakcija na stres u borbi) 2. odgođeni (koji bi mogao odgovarati PTSP-u).

Sistematsko i obuhvatno istraživanje dugoročnih psihičkih posljedica borbe poduzeto je nakon Vijetnamskog rata. Poticaj za proučavanje potekao je iz organiziranih napora vojnika koji su bili protiv ratovanja. Veterani - protivnici rata organizirali su, kako su ih sami nazvali - "pričaonice". Na tim sastancima ljudi s jednakim iskustvima prepričavali su i ponovno proživljavali traumatične ratne doživljaje. Sredinom osamdestih godina prošlog stoljeća organizirane su stotine neformalnih pričaonica. Krajem desetljeća, politički je pritisak veteranskih organizacija urodio zakonskom obavezom da se organizira psihološka pomoć. Studija o ostavštini Vijetnama ocrkala je sindrom posttraumatskog stresnog poremećaja ne ostavljajući nikakav prostor za sumnju u njegovu direktnu povezanost s izloženošću borbi.

Godine 1980. karakteristični sindrom psihičke traume prvi je put usvojen kao "prava" dijagnoza. Te je godine Američko psihijatrijsko udruženje u svoj službeni priručnik duševnih poremećaja uvrstilo novu kategoriju nazvanu "posttraumatski stresni poremećaj".

Svjetska zdravstvena organizacija je uvrstila PTSP u svoju desetu Klasifikaciju bolesti i ozljeda MKB-10. "Poremećaj nastaje kao odgođeni i/ili produženi odgovor na stresni događaj ili situaciju (bili kratkotrajnu, bilo dugotrajnu) izuzetno opasne ili kobne prirode, što bi vjerojatno izazvalo duboku tjeskobu gotovo kod svakog (npr. prirodne ili neprirodne katastrofe, borba, teška nesreća, prisustvovanje nasilnom umorstvu, stradanje kao žrtva mučenja, terorizma, silovanja ili drugog kažnjivog dijela). Ukoliko su prisutni predisponirajući faktori, poput crta ličnosti (npr. kompulzivne, astetične) ili prethodna historija neurotične bolesti, oni mogu spustiti prag za razvijanje poremećaja ili pogoršati njegov tok, međutim nisu ni dovoljni da bi se objasnila pojava poremećaja (Kezić, 2003).

Iako se u prijašnjim definicijama stresnog događaja insistiralo na činjenici da stres mora biti "izvan uobičajenog ljudskog iskustva" studije u

općoj populaciji pokazuju da su takva iskustva zapravo relativno česta. Smatra se da je učestalost PTSP-a u općoj populaciji manja od 1 odsto. Smatra se da će u današnje doba otprilike 1/3 opće populacije tokom svog života barem jednom biti izložena stresnom događaju bilo kao žrtva / svjedok agresije ili ozbiljne povrede; da će joj biti zapriječeno smrću, silovanjem ili da će pak biti upletena u prirodnu katastrofu.

Kada je u pitanju silovanje osnovna karakteristika PTSP-a je stalno ponovno proživljavanje traume. Trauma (stresni događaj praćen snažnim emocijama najčešće straha) se ponovno proživljava kroz traumatska sjećanja i u javi i u snu ili se osoba ponaša i osjeća kao da ponovno proživljava događaj. Događaju se u obliku naglih, živih sjećanja praćenih bolnim osjećajima i potpuno obuzimaju pažnju osobe. Sjećanje može biti toliko jako da osoba misli kako upravo ponovno proživljava traumu ili je vidi kako se događa pred njenim očima.

Kod osoba koje obole od PTSP-a javljaju se i simptomi koji se nazivaju - simptomi izbjegavanja. Osoba stalno izbjegava poticaje vezane za traumu - nastoji izbjeći misli, osjećaje ili razgovore, mjesta i osobe koje podsjećaju na traumu, ima zamjetno smanjen interes i smanjeno sudjelovanje u važnim aktivnostima, ima osjećaj odvojenosti ili otuđenja od drugih osoba.

Simptomi pojačane pobuđenosti su smetnje sna, prekomjerna napetost i preosjetljivost, smetnje koncentracije, reakcije pretjeranog straha. Osobe s PTSP-om mogu često postati naglo razdražljive i eksplozivne s nekontroliranim i prenatlaženim ispadima ljutnje. Imaju otežano usnivanje ili održavanje sna, teško se koncentriraju i na neznatne vanjske podražaje mogu nastati prenatlažene reakcije uzbuđenja praćene sa strahom i uznemirenošću.

Često se mogu javiti napadi panike kod svih navedenih grupa simptoma. Simptomi PTSP-a praćeni su sa sveukupnim padom psihofizičke kondicije, može se pojaviti veća zaokupljenost oboljelog fizičkim tegobama i posljedicama na planu socijalno-radnog funkcioniranja. Smanjuje se kvaliteta života jer se smanjuje raspoloživi kapacitet osobe; psihološki, tjelesni, društveni i materijalni. Kada se s vremenom povuku ili ublaže simptomi PTSP-a mogu zaostati različiti simptomi bolesti koji se mogu različito dijagnosticirati, Kada traumatski događaj nije uspješno prevladan i kada su se razvili i komorbidni poremećaji govori se o hroničnim (dugotrajnim) posljedicama traume koje zahvaćaju različite nivoe funkcioniranja osobe.

Zbog toga je krivično djelo silovanja i silovanje u ratu kao zločin protiv čovječnosti izuzetno društveno opasno, a posttraumatski stresni sindrom pokazuje koliko je značajno postupanje sa žrtvama silovanja u procesu istrage i procesuiranja ovog krivičnog djela.

7. ULOGA PODATAKA O LIČNOSTI ŽRTVE SILOVANJA U RATNIM OKOLNOSTIMA

Silovanja u ratu se specifikum za sebe. Već stoljećima su ratovi povezani sa masovnim silovanjima. Njemački vojnici su za vrijeme Drugog svjetskog rata silovali sovjetske žene, sovjetski vojnici njemačke žene. Japanski vojnici su za vrijeme kolonijalizma i Pacifičkog rata prisiljavali koreanske, kineske i tajvanske žene na prostituciju (tzv. "žene za utjehu", "comfort women"). Za vrijeme devetomjesečnog bengalsko-pakistanskog rata 1971. godine pakistanski vojnici su prema nekim procjenama silovali između 200.000 i 400.000 bengalskih žena. Silovanja i seksualna mučenja odigravala su se, i to u velikoj mjeri, za vrijeme vijetnamskog rata i ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Sigurno je da u svakom momentu konfliktne oblasti sa oružanim sukobima podrazumijevaju i silovanja (Istočni Timor, Kašmir, Haiti, Džibuti itd.).

Veoma je teško ocijeniti mjeru silovanja za vrijeme oružanih sukoba, s jedne strane zato što se jako teško dolazi do informacija iz konfliktnih područja, a sa druge strane, žene zbog traume ili straha da će u društvu ili porodici biti osuđivane i obilježene, uglavnom šute. Ako su i prisutni konkretni brojevi, treba sumnjati u njihovu ispravnost jer se uglavnom koriste kao propaganda, na ovoj ili onoj strani.

Danas važi kao već dokazano da do silovanja u ratu ne dolazi zbog nedostatka redovne seksualne aktivnosti: silovanja se dešavaju čak i kada počiniocima na raspolaganju stoje žene koje su voljne upražnjavati seksualnu aktivnost ili prostitutke. Silovanje u ratu je, prije svega, u službi socijalnih potreba silovatelja, samodokazivanja moći i muškosti. Obzirom da su vojnici u ratu izloženi stalnom osjećaju straha od gubitka života, silovanja služe kako bi se vratilo samopouzdanje i odagnao osjećaj straha. U vojskama širom svijeta njeguje se arhaistični ideal muškarca koji je povezan sa nasiljem i dominantnošću, dok se ženstvenost i "ženske" osobine kao strah i empatija preziru. Vojnici treba da se identifikuju sa ovim idealom muškarca; na taj način i silovanje dokazuje "muškost" vojnika.

Silovanja u ratu se ne mogu objasniti bez latentno prisutnog nepoštovanja žene koje je prisutno u svakom društvu. Pravila, koja u stanju mira sprečavaju ispade ovakvih osjećaja, stavljaju se van snage u ratno doba. Masovna silovanja služe i kao faktor demoralizacije protivnika, kojem se tako odašilje signal da nije u stanju zaštititi svoju porodicu, što je opet direktni udar na njegov (muški) identitet. Zbog toga, sasvim svjesno, silovanje se uvriježilo kao dio ratne strategije, silovanje se ohrabruje, a počinioci ne dobivaju kazne.

Psihičke i socijalne posljedice silovanja u rat slične su onima koje sa sobom nosi silovanje počinjeno u mirno doba. Doduše ovdje je trauma samo

jedan dio psihičkog tereta koje žrtva mora da nosi sa sobom zbog drugih posljedica rata. Veoma teške posljedice žene nose onda ako je nakon silovanja došlo do neželjene trudnoće. Žene koje su u braku često bivaju napuštene od strane njihovih muževa, neke počine samoubistvo ili pobjegnu u inostranstvo, odakle se nikada ne vrate. Time je koncept silovanja ne samo dio demoralizacije protivnika, već i njegovo socijalno uništenje.

Kada su u pitanju masovna silovanja u ratu, Bosna i Hercegovina je i tu specifikum. Naime, masovna silovanja u ratu i logori za provođenje masovnih silovanja kao najnehumaniji i najsuvremeniji oblik diskriminacije i ponižavanja žena, kao takvi nastali su u posljednjoj deceniji 20. stoljeća, odnosno od 1992. godine sustavno su ih osnivale srbijanske vlasti na prostoru okupiranih dijelova Bosne i Hercegovine (BiH) (Čekić, 2004).*

U logore su zatvarane isključivo ženske osobe nesrpske nacionalnosti koje su uglavnom bile u fertilnoj ili još mlađoj dobi, te su nad njima izvršavana sustavna masovna silovanja. Kada su silovane žene došle u visoku dob trudnoće, koja je bila veoma rizična za pobačaj, puštane su na slobodu. Svrha osnivanja logora za provođenje masovnih silovanja predstavljala je višefunkcionalni dio strategije za provođenje plana o osvajanju i etničkom čišćenju područja Bosne i Hercegovine, te njihovom uklapanju u projekt stvaranja Velike Srbije (Čekić, 2012).

Osim direktnih progona, likvidacija i masakriranja koje su agresorske srbijanske vlasti sistematski provodile na teritoriju BiH kako bi zastrašile i potakle na bijeg (posredni progon) ostalo nesrpsko stanovništvo, logori za provođenje masovnih silovanja također su bili u toj funkciji (Čekić, 2012).

Međutim, masovna silovanja imala su i daleko dublji i dugoročniji značaj u projektu Velike Srbije, jer su silovane žene predstavljale dio prognaničke populacije koja je - radi psiholoških, moralnih, vjerskih, običajnih i drugih razloga - bila daleko najsnažnije motivirana na ostanak u izbjeglištvu i trajno nastanjivanje u dijelovima svijeta koji su bili što udaljeniji od mjesta na kojem su postale žrtve zločina. Na taj je način izvršeno ne samo etničko čišćenje postojećeg stanovništva, nego je višestruko osigurana i etnička čistoća prostora u budućnosti (Čekić, 2012, više u Čekić, 1995).

* Još 1992. godine srpske agresorske snage počele su formirati posebne ženske koncentracione logore (seksualna mučilišta) u kojima su držale zarobljene djevojčice (čak mlađe od deset godina), djevojke i mlađe žene. Bilo je i tzv. pokretnih logora, koji su pratili kretanje agresorskih snaga. Nesumnjivi dokazi svjedoče o postojanju takvih strašnih mučilišta u Brčkom, Bijeljini, Prijedoru, Sanskom Mostu, Banjoj Luci, Vogošći, Ilidži, Grbavici, Rogatici, Višegradu, Foči, Kalinoviku, Doboju, Šekovićima, Bosanskoj Gradišci, Kozarcu, Kotor Varoši, Velagićima i drugdje, te u Srbiji Crnoj Gori. Znatan broj njih, međutim, nije bio otkriven (Omerdić, 1999, str. 391-398).

Naime, i u slučaju povratka znatnog dijela ostalog prognanog stanovništva, što je ipak realno očekivati, ostvarivanjem trajnog progona velikog broja žena u fertilnoj dobi, što je također realno očekivati, napravljena je demografska, reproduktivna pukotina kod nesrpskih naroda na prostoru BiH i u budućnosti. (Čekić, 2012).

Isto tako, nakon svih dotada nezamislivih zločina koje su počinile srbijanske vlasti tokom agresije na Hrvatsku i BiH, ne treba zanemariti ni mogućnost buduće zloupotrebe činjenice što je veći broj silovanih žena odlučio roditi djecu zločinaca. Tako se primjerice može očekivati - ukoliko se određeni broj silovanih žena s djecom vrati u domovinu - da će u dogledno vrijeme započeti sistemsko djelovanje koje će tu djecu odgajati i predstavljati kao "srpsku djecu". Ovo očekivanje može izgledati nerearno ukoliko se nema uvida u sistem okrutnosti koju je provodila srbijanska agresija, te ukoliko se zanemari podatak da je u srbijanskim logorima u BiH silovano više desetaka hiljada žena (najviše Bošnjakinja) (Čekić, 2012).

Šta se u svijetu čini protiv masovnih silovanja u ratu? Od 1949. godine silovanje u ratu važi kao zločin protiv čovječnosti. "Žene su zaštićene od napada na njihovu čast, tačnije od silovanja, seksualnog zlostavljanja i svake nedostojne radnje" (4. Ženevska konferencija). Ovaj pasus dodat u tekst Ženevske konferencije do sada ništa nije promijenio u praksi. Tek nakon izrečene osude počinioćima (u den Hagu u međunarodnom sudu za ratne zločine) silovanje se posmatra kao ratni zločin sa svim posljedicama. Ostaje da se vidi da li će sudski postupci i kazne koje se izriču u den Hagu djelovati kao mjera zastrašivanja na strane u budućim oružanim konfliktima.

U tom kontekstu može se reći da je znakovito što su srbijanski logori za provođenje masovnih silovanja veoma brzo prestali biti predmet zanimanja institucija međunarodne zajednice, te ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri tome doprinijela njihova naslijeđena inertnost iz sličnih situacija u 20. stoljeću, a u kojoj se mjeri bježi od suočenja s logorima za masovna silovanja zbog korištenja tih logora i od strane pojedinih pripadnika mirovnih formacija međunarodne zajednice u BiH, uključujući i najviše oficire (Čekić, 2012).

U svakom slučaju, iako je više od dvadeset godina od njihove pojave, logori za provođenje masovnih silovanja su ostali bez međunarodnopravne kodifikacije, slično kao i sabirni (koncentracijski) logori u vrijeme njihova najpogubnijeg djelovanja.

Uz pominjanje ovih logora u ovom radu još je potrebno naglasiti kako su silovanja žena bila redovna i brojna pojava kroz historiju ratova i logora, ali do kraja 20. stoljeća nije zabilježeno provođenje organiziranih i sistematskih silovanja ni u logorima ni van njih.

Masovna silovanja kao jedan od oblika genocida je vrlo teško razumjeti i objasniti. Jedno je sigurno, u prikupljanju činjenica o tome veliku

ulogu imaju i podaci o ličnosti žrtve silovanja jer oni možda najviše razotkrivaju suštinu i smisao ovog zločina.

Najopširniji izvještaj koji je Državna komisija Bosne i Hercegovine za istraživanje ratnih zločina u BiH dostavila Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu upravo je onaj o silovanjima Bošnjakinja. U tom se izvještaju, naime, navodi preko dvije hiljade izjava žrtava i svjedoka toga strašnog zločina (Čekić, 2012). Iz njega i iz izjava žrtava silovanja (sa podacima o njihovoj ličnosti) posve je vidljivo da su masovna silovanja vršena organizirano i ciljano. Iz njih se, također, vidi da su vršena i masovna ubistva silovanih žrtava, kako bi se izvršiocima osigurali od odgovornosti (Abazović, 2002).

Prikupljanje podataka o ovim zločinima, a u okviru njih i podataka o ličnosti žrtve zločina, imaju ne samo viktimološki i kriminalistički, nego multidisciplinarni značaj u funkciji međunarodnog sankcioniranja ovog zla i generalnog osuđivanja svega onog što se o pogledu ratnog zločina i genocida dešavalo na prostorima bivše Jugoslavije.

U suštini može se reći da je kod ratnih masovnih silovanja žena (međunarodno)pravni aspekt problema veoma naglašen. Ne radi se o običnom krivičnom djelu silovanja, već o zločinu iz reda ratnih zločina protiv civilnog stanovništva koje je i sada kriminalizirano. Međutim, bit će potrebno unijeti u međunarodno humanitarno pravo nove inkriminacije, što je prije nekoliko godina i predloženo na okruglom stolu u Međunarodnom institutu za humanitarno pravo u San Remu (Italija). Osim etničkog čišćenja kao posebnog oblika genocida, masovna silovanja zbog etničkih pobuda trebaju postati novim specifičnim oblikom ratnog zločina protiv stanovništva (zločini koji ne zastarjevaju) (Šeparović, 1998). I u dokumentiranju tih i takvih zločina svojoj ulogu će imati podaci o ličnosti žrtve silovanja.

8. PODACI O LIČNOSTI ŽRTVE SILOVANJA I ZAKONODAVSTVO BIH - F BiH

Kada je u pitanju tematika koja se tretira u ovom radu - uloga podataka o ličnosti žrtve silovanja - može se reći da se u zakonodavstvu silovanje kao krivično djelo određuje i sankcionira dvojako:

- u Krivičnom zakonu Federacije BiH kao "krivična djela protiv spolne slobode i morala" i
- u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine kao krivično djelo - "zločin protiv čovječnosti", što je direktna posljedica pojave masovnih silovanja u ratnim okolnostima.

Krivični zakon F BiH u glavi 19. pod nazivom "Krivična djela protiv spolne slobode i morala, u članu 203., na slijedeći način determinira silovanje:

- (1) Ko drugu osobu upotrebom sile ili prijetnje da će izravno napasti na njen život ili tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe prisili na spolni odnošaj ili s njim izjednačenu spolnu radnju, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.
- (2) Ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini na naročito okrutan ili naročito ponižavajući način, ili ako je istom prilikom prema istoj žrtvi učinjeno više spolnih odnošaja ili s njim izjednačenih spolnih radnji od više učinitelja, kaznit će se kaznom zatvora od tri do petnaest godina.
- (3) Ako je krivičnim djelom iz stava 1. ovog člana prouzrokovana smrt silovane osobe, ili je ona teško tjelesno ozlijeđena, ili joj je teško narušeno zdravlje, ili je silovana ženska osoba ostala trudna, učinitelj će se kazniti kaznom zatvora najmanje tri godine.
- (4) Kaznom iz stava 2. ovog člana kaznit će se ko učini krivično djelo iz stava 1. ovog člana zbog etničke, narodnosne, rasne, vjerske ili jezičke netrpeljivosti prema žrtvi.
- (5) Ko krivično djelo iz stava 1. ovog člana učini prema maloljetniku, kaznit će se kaznom zatvora najmanje tri godine.
- (6) Ko krivično djelo iz st. 2., 3. i 4. ovog člana učini prema maloljetniku, kaznit će se kaznom zatvora najmanje pet godina.
- (7) Ako su krivičnim djelom iz stava 2. ovog člana prouzrokovane posljedice iz stava 3. ovog člana, učinitelj će se kazniti kaznom zatvora najmanje pet godina.

Pored toga, Krivični zakon FBiH sankcionira i spolni odnos s nemoćnom osobom, zatim spolni odnos zloupotrebom položaja, prinudu na spolni odnos, spolni odnos s djetetom, bludne radnje, zadovoljenje pohote pred djetetom ili maloljetnikom, navođenje na prostituciju, iskorišćavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije, upoznavanje djeteta s pornografijom i rodoskvrnuće (vidjeti više u Modly, Selimić, Mršić, 2018).

Krivični Zakon Bosne i Hercegovine silovanje tretira u članovima 172. i 173. U članu 172. u stavu (1)g o krivičnom djelu silovanja kao zločinu protiv čovječnosti se navodi: (1) Ko, kao dio širokog ili sistematičnog napada usmjerenog bilo protiv kojeg civilnog stanovništva, znajući za takav napad, učini koje od ovih djela: ... g) prisiljavanje druge osobe upotrebom sile ili prijetnje direktnim napadom na njezin život ili tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe, na seksualni odnos ili s njim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), seksualno ropstvo, prisilnu prostituciju, prisilnu trudnoću, prisilnu sterilizaciju ili bilo koji drugi oblik teškog seksualnog nasilja; k) druga nečovječna djela slične prirode, učinjena u namjeri nanošenja velike

patnje ili ozbiljne fizičke ili psihičke povrede ili narušenja zdravlja, kaznit će se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora.

U smislu stava 1. ovog člana zakonodava navodi i slijedeće: f) Prisilna trudnoća jest nezakonito zatočeništvo žene kojoj je prisilno prouzrokovana trudnoća, s namjerom da se utiče na etnički sastav bilo kojeg stanovništva ili da se učine druge teške povrede međunarodnog prava.

U članu 173. Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine determiniran je i ratni zločin protiv civilnog stanovništva. U stavu (1)e se navodi: (1) Ko kršeći pravila međunarodnog prava za vrijeme rata, oružanog sukoba ili okupacije naredi ili učini koje od ovih djela: ... e) prisiljavanje druge osobe upotrebom sile ili prijetnje direktnim napadom na njezin život ili tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe, na seksualni odnos ili s njim izjednačenu seksualnu radnju (silovanje), prisiljavanje na prostituciju, primjenjivanje mjera zastrašivanja i terora, uzimanje talaca, kolektivno kažnjavanje, protupravno odvođenje u koncentracione logore i druga protuzakonita zatvaranja, oduzimanje prava na pravično i nepristrano suđenje, prisiljavanje na službu u neprijateljskim oružanim snagama ili u neprijateljskoj obavještajnoj službi ili upravi; ... kaznit će se kaznom zatvora najmanje deset godina ili kaznom dugotrajnog zatvora.

Na kraju za temu ovog rada relevantan je i Zakon o krivičnom postupku BiH koji je u članu 264. regulirao posebna pravila o dokazima u slučajevima seksualnih delikata:

- (1) U postupku se ne mogu koristiti kao dokazi činjenice koje se odnose na ranije seksualno ponašanje oštećene strane i njene seksualne predispozicije.
- (2) Izuzetno od stava 1. ovog člana može se u postupku koristiti dokaz da sperma, medicinska dokumentacija o povredama ili drugi materijalni dokazi potiču od druge osobe, a ne od optuženog.
- (3) U slučajevima učinjenja krivičnih djela protiv čovječnosti i vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom, pristanak žrtve se ne može upotrijebiti u prilog odbrane optuženog.
- (4) Prije prihvatanja dokaza u skladu sa ovim članom, obaviti će se odgovarajuće saslušanje, s koga je isključena javnost.
- (5) Zahtjev, prateća dokumentacija, i zapisnik sa saslušanja čuvaju se zapečaćeni u posebnoj omotu, osim ako sud ne odredi drugačije.

9. ZAKLJUČAK

Može se zaključiti da je u krivičnopravnom smislu silovanje društveno opasno krivično djelo koje ostavlja posljedice i na žrtvu silovanja i na društvo, odnosno sredinu u kojoj ona živi. Silovanje proizvodi psihološke stresove koji se ubrajaju među najstrašnija i najsnažnija negativna postojeća ljudska iskustva.

Da bi savladale ove stresove, žrtve silovanja se spuštaju na nisko, dječije stanje mentalnog funkcioniranja u kojem privremeno prestaju logičke (mentalne) sposobnosti odraslog normalnog čovjeka i cjelokupno je ponašanje usmjereno isključivo na preživljavanje.

Zbog toga je ponašanje žrtvi silovanja teško razumjeti bez stručnog tumačenja, tim više jer ovakvi stresovi oštećuju psihi i uzrokuju kvantitativne idejne i bihevioralne promjene karakteristične za žrtve silovanja.

Kriminalista ili policijski istražitelj koji poznaje problematiku o kojoj je riječ u ovom radu i zna kako je savladati, te poznaje reakcije posttraumatskog stresa žrtava silovanja, bit će učinkovitiji u sakupljanju dokaza koji se mogu upotrijebiti da potkrijepe tvrdnje o primjeni sile ili ozbiljne prijetnje. Isto tako, stručni kriminalisti, brigom za osjećaje i reakciju žrtve, smanjuju dio trauma koje prati istražni postupak i ohrabruju žrtvu silovanja na potpuniju saradnju u postupku koji nakon toga slijedi.

Drugim riječima i istražitelj i žrtva silovanja su u svojevrsnom korelacijskom odnosu u kojem značajnu ulogu ima i prikupljanje podataka o ličnosti žrtve silovanja koja je de facto pod posebnom društvenom zaštitom i u preventivnom i u represivnom smislu. Dakle, cilj je da se oštrom krivičnopravnom zakonodavnom praksom potencijalni silovatelji preventivno odvrćaju od izvršenja krivičnog djela zaprječivanjem strogih sankcija (kazni), a ako je već silovanje učinjeno da se represijom učine odgovornim za počinjeno krivično djelo s ciljem njihovog socijaliziranja i odvrćanja od recidivizma (silovanje u povratu, ponovljeno).

Šta se čini protiv silovanja? Silovanje i seksualno zlostavljanje žena kažnjivo je u praktično svim državama svijeta. Ipak, silovanje se još uvijek ne posmatra kao napad na tjelesni integritet i pravo na samoodređenje jedne žene, već kao napad na običaje i moral. Posljedica toga je da se u mnogo većoj mjeri pažnja obraća na reputaciju žrtve, nego na stvarno krivično djelo počinioaca.

U većini zemalja pod silovanjem se podrazumijeva prisilan vaginalni seksualni odnos, a druga vrsta seksualnog odnosa ili čak korištenje predmeta pri istom spadaju u daleko blaža krivična djela "seksualnog zadovoljenja", iako se žrtva osjeća ako ne isto, onda čak i jače povrijeđenom i obeščašćenom.

Osim toga, žrtve imaju problema sa dokazivnjem silovanja ukoliko im počinitelj nije nanio teže fizičke povrede ili ukoliko su poznavale počinioca. U Pakistanu žene moraju imati čak četiri muška svjedoka koji će potvrditi silovanje, inače im prijete kazna zbog prevare u braku.

Reforme bi trebale doprinijeti tome da je ženama lakše prijaviti slučaj silovanja. U nekim zemljama uspostavljene su posebne policijske stanice ili odjeli policijskih stanica u kojima radi samo žensko osoblje. U Kanadi, Australiji, Maleziji, te u mnogim saveznom državama SAD-a, uvođenje seksualne prošlosti žrtve u sudski dokazni proces dozvoljeno je samo u iznimnim slučajevima. U Indiji se kod grupnih silovanja ili silovanja uopće postavlja izvrnuti sudski postupak: počinje se od pretpostavke da je došlo do nasilnog seksualnog odnosa, a počinitelj mora predložiti dokaze da to nije tako. U Velikoj Britaniji tendencija da se počiniocima izriču niske kazne pokušava se pobiti zakonskim procesima po kojima počinitelj ne smije dobiti kaznu manju od pet godina.

Na kraju može se zaključiti da i segmentu zaštite žene i sankcioniranja silovanja Bosna i Hercegovina polako ispunjava standarde kakvi se u ovoj i svim drugim oblastima traže od nje da bi mogla pristupiti u članstvo Evropske unije. U tom smislu, kako se vidi iz zakonodavnih rješenja prezentiranih u ovom radu, Bosna i Hercegovina je već prešla dobar dio puta jer silovanje tretira kao napad na tjelesni integritet i pravo na samoodređenje jedne žene, a ne kao napad na običaje i moral jednog patrijahalnog društva u kojem je žena već u startu duboko obespravljena.

LITERATURA

1. Abazović, D. M., 2002. Državna bezbjednost. Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Sarajevo.
2. Brammertz, S., Jarvis, M., 2017. Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Oxford University Press.
3. Čekić, S., 1995. Uzroci, ciljevi i razmjere agresije na BiH 1991.-1995. Vijeće kongresa Bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
4. Čekić, S., 2004. Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima. Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
5. Čekić, S., 2012. Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini. Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
6. Ostojić, E., 2003. Priručnik za pomagače i pomagačice koji rade sa žrtvama i preživjelim nasilja. Medica Infoteka, Zenica.
7. Kezić, S., 2003. Utjecaj rane traume na kliničku sliku posttraumatskog stresnog poremećaja. Magistarski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
8. Korajlić, N., Kešetović, Ž. Toth, I., 2013. Krizni menadžment, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Univerzitet u Velikoj Gorici.
9. Korajlić, N., 2012. Istraživanje krivičnih djela. Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu.
10. Korajlić, N., Muharremi, D., 2011. Heuristička kriminalistika. Pravni fakultet Univerziteta u Travniku.
11. Korajlić, N., Selimić, M., 2015. Kriminalistička taktika. Kiseljak: "CEPS - Centar za poslovne studije".
12. Modly, D., 1998. Metodika istraživanja - Ubojstvo - samoubojstvo - Nesretni slučaj - Silovanje. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka.
13. Modly, D., Selimić, M., Mršić, G., 2018. Metodika istraživanja silovanja. Kiseljak: "CEPS – Centar za poslovne studije".
14. Omerdić, M., 1999. Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.). Sarajevo.
15. Ramljak, A. A., 1999. Medicinska kriminalistika, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo.
16. Šeparović, 1998. Viktimologija - studije o žrtvama, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

**PODRŠKA ŽRTVAMA KRIVIČNOG DJELA NASILJA U PORODICI
KROZ KRIVIČNI POSTUPAK I KAŽNJAVANJE POČINILACA
NASILJA**

**SUPPORT TO THE VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSE OF
DOMESTIC VIOLENCE THROUGH THE CRIMINAL PROCEEDINGS
AND PUNISHMENTS OF CRIMINAL OFFENDERS**

Stručni članak

*Tutić Selma**

Sažetak

Pod porodičnim nasiljem podrazumijeva se svaki oblik nasilja ili napad bilo koje vrste: verbalni, fizički, emocionalni, seksualni, kao i aktivnu i pasivnu nebrigu koju nad članom porodice ispoljava jedna ili više osoba, bilo da su u bračnoj ili rodbinskoj vezi, žive zajedno ili odvojeno, ili su razvedene.

Nasilje u porodici je veliki društveni problem kojem se ne posvećuje dovoljno pažnje.

Najveći problem nasilja u BiH je uslijed loše kaznene politike i uvjetnih osuda počinitelaca, te je u cilju dokazivanja navedenog izvršen uvid u priručnike za sudije i tužioce kojima su date upute raznim projektima da se kroz krivičnu odgovornost počinitelaca smanji stopa nasilja u porodici u BiH. U cilju dokazivanja preblage kaznene politike i neadekvatnog kažnjavanja počinitelaca nasilja, izvršena je analiza izrečenih kazni za počinitelce u nekoliko sudova u FBiH.

Odgovorom pravosuđa BiH na slučajeve nasilja u porodici, te adekvatnijim kažnjavanjem počinitelaca, bi se stopa nasilja u porodici znatno smanjila.

Ključne riječi: žrtva, nasilje, nasilnik, krivično djelo

Abstract

Domestic violence implies any kind of violence or attack of any kind: verbal, physical, emotional, sexual as well as active or passive indifference that is being manifested over a family member by one or more persons

** Sudska policija Federacije Bosne i Hercegovine, e-mail: tutic.selma84@gmail.com*

whether they are in marital or family relationship, who live together or separated or who are divorced.

Domestic violence is a huge social problem that society doesn't pay enough attention to.

The biggest problem of violence in B&H is the poor punishment policy and suspended sentences of offenders. Therefore, in order to prove the above, an insight into the manuals for judges and prosecutors has been carried out, to whom the directions are given by various projects to reduce the rate of domestic violence in B&H through the criminal responsibility of criminal offenders. For the purpose of proving the mild punishment policy and inadequate punishment of criminal offenders, the analyses of sentences for criminal offenders in few FB&H courts, has been carried out.

The respond of the judiciary of B&H to the cases of domestic violence, and more adequate punishment of offenders, the rate of domestic violence would be significantly reduced.

Keywords: victim, violence, bully, criminal offense.

1. UVOD

Nasilje u porodici ima posljedice na sve članove porodice, ali i na cjelokupno društvo (porast kriminala, veliki troškovi za policijske, pravosudne, medicinske i druge intervencije...), ali najviše na samu žrtvu koja se suočava sa razarajućim emocionalnim, fizičkim, ekonomskim i socijalnim učincima. Te razorne posljedice mogu biti vidljive oznake poput tjelesnih ozljeda (hematoma, lomova, iščašenja), ali mogu biti i nevidljive. To su različite psihičke posljedice poput: poremećaja spavanja i/ili prehrane, zloupotrebe alkohola i/ili opojnih sredstava, osjećaj srama i krivnje, gubitka samopouzdanja, samozanemarivanja, depresivnosti, pokušaja suicida... Mogu se javiti i hronični zdravstveni problemi poput: boli u mišićima, anemije, čestih glavobolja i migrena, respiratornih problema, nesаницe...

2. NASILJE U PORODICI

Nasilje u porodici donedavno je smatrano uobičajenim, društveno prihvatljivim načinom ponašanja, tako da je ovaj oblik nasilja ostajao pravno neregulisan i nije pružao adekvatnu zaštitu žrtvama ovog oblika nasilja, odnosno oštećenim, a to su, najčešće, bračni drugovi, djeca, ali i ostali članovi porodice. Tek u novije vrijeme nasilje u porodici postaje predmetom interesovanja kako šire javnosti, tako i krivičnog pravosuđa.

Nasilje u porodici je teško otkriti jer se dešava u privatnosti doma i bračnog života, koja je, također, pravno zaštićena. I kada se nasilje otkrije, a protiv počinioca pokrene krivični postupak, nerijetko se takvi postupci ne završe osudama. Brojne su teškoće u prikupljanju dokaza protiv počinioca nasilja. Mali je broj neposrednih dokaza i često su to, jedino, iskazi samih žrtava nasilja. Treba imati u vidu i strah žrtava nasilja od osvete nasilnika zbog svjedočenja, naročito kada su u pitanju majke koje se plaše da će svjedočenjem protiv nasilnika se dovesti u još teži položaj, ne samo sebe, već i svoju djecu. Zbog svega toga često nisu spremne istinito i potpuno svjedočiti o nasilju koje trpe u kući od nasilnog muža. Žrtve nasilja u porodici često opovrgavaju svoje svjedočenje nakon proteka izvjesnog vremena, pošto im nasilnik obeća da se nasilje više neće ponoviti. S druge strane, oni koji vrše nasilje prema ženi, djeci ili drugim članovima porodice, nastoje na sve načine očuvati brak i porodicu jer u njima ostvaruju svoju destruktivnu moć. Počinioci nasilja u porodici najčešće nisu skloni drugim vidovima kriminala, i u spoljnoj sredini ne odaju utisak nasilnika. Društvo ih najčešće ne prepoznaje kao nasilnike, što dodatno otežava prikupljanje dokaza.

Žrtve nasilja, još uvijek, u velikom broju slučajeva, ispoljavaju nepovjerenje prema organima zaštite, što svoje uporište ima u mnogim neuspjesima policije, socijalnih radnika, tužilaštava ili sudova da žrtvama nasilja u porodici pruže potrebnu zaštitu. BiH je duboko tradicionalno i patrijarhalno društvo. Tradicionalne predrasude održavaju mišljenje da je ovaj oblik nasilja privatna stvar porodice u što se niko ne treba miješati. Često se čuje da je ostanak u nasilnoj vezi potreban radi “dobrobiti” djece. Tako se dešava da, umjesto da se nasilje javno osuđuje i ne prihvata te da se pruži pomoć i podrška žrtvi, okolina često opravdava nasilje tražeći razloge u ponašanju ili karakteru žrtve. Kada društvo nije spremno da bezrezervno osudi nasilje te adekvatno i brzo reagira na slučajeve nasilja, ono, u suštini, štiti nasilnika. Nasilnik je taj kome odgovara šutnja žrtve. Negiranje počinjenog nasilja i dovođenje u sumnju onoga što se žrtvi dogodilo doprinosi nekažnjavanju počinioca. Kako bi se ovakvo stanje promijenilo ključno je da, prije svega, samo društvo iskaže jasan stav da je nasilje u porodici neprihvatljivo i da se svaki počinitelj nasilja treba adekvatno kazniti.

3. PRAVNI STANDARDI U FBIH U VEZI NASILJA U PORODICI

Bosna i Hercegovina je napravila krupan korak u osiguravanju zaštite za žrtve nasilja u porodici time što je nasilje u porodici definirano kao krivično djelo u entitetskim krivičnim zakonima, s izuzetkom da je u Republici Srpskoj dvojako definirano: kao krivično djelo i kao prekršajno djelo, u zavisnosti od manifestacije djela nasilja. Također, usvajanje

entitetskih Zakona o zaštiti od nasilja u porodici čiji je cilj osigurati zaštitu za žrtve nasilja u porodici po hitnom postupku i bez komplicirane procedure, dalo je ogroman doprinos zaštiti žrtava nasilja u porodici.

Ustav FBiH garantuje primjenu najvišeg nivoa međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda, a prava i slobode zagarantovane Evropskom konvencijom o osnovnim pravima i slobodama i njenim protokolima direktno se primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ustav sadrži katalog prava i sloboda te garantuje uživanje prava i sloboda bez diskriminacije po bilo kom osnovu.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH („Sl. Novine Bosne i Hercegovine“, broj 16/03 i 102/09) definiše nasilje na osnovu spola kao „bilo koje djelo koje nanosi fizičku, mentalnu, seksualnu ili ekonomsku štetu, ili patnju kao i prijetnje takvim djelima koje ozbiljno sputavaju lica da uživaju u svojim pravima i slobodama na principu ravnopravnosti spolova u javnoj i privatnoj sferi života, uključujući i trgovinu ljudima radi prisilnog rada, te ograničenje ili proizvoljno lišenje slobode“.

Zakon nasilje na osnovu spola tretira kao krivično djelo i propisuje kaznu zatvora u trajanju od 6 mjeseci do 5 godina (član 29. Zakona).

Krivični zakon FBiH u članu 222. definira nasilje u porodici: ko nasiljem, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava mir, tjelesnu cjelovitost ili psihičko zdravlje svoje porodice, kaznit će se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do jedne godine. U ovom članu Zakona propisano je da ko usmrti člana kojeg je prethodno zlostavljao kaznit će se kaznom zatvora najmanje dest godina ili kaznom dugotrajnog zatvora.

4. NASILNIK I NASILNO PONAŠANJE

Klinički psiholozi su zapazili da se, po prirodi nasilni ljudi, zbog snažnih agresivnih impulsa, a slabih inhibitornih mehanizama, ne uspijevaju da stabiliziraju i uravnoteže. Dubljom psihoanalizom ovih osoba, gotovo, redovito se otkriva da su im prve godine života bile pune bola, tegobno i tužno djetinjstvo, a kao odrasli ljudi okruženi su pustošem, hladnoćom i nedostatkom ljubavi. Živeći u takvom miljeu, bez iskre svjetlosti u njihovoj duši da će se nešto desiti nabolje, kod takvih osoba rezervoari gorčine stalno se pune, a samopoštovanje i samosavlđivanje su im inhibirani. Tako se stvaraju preosjetljive i eksplozivne individue koje nisu sposobne da obuzdaju svoj bijes.

Naučne spoznaje su potvrdile nepobitnu istinu „da su svi ljudi rezervoari krvave destruktivnosti“. U intenziviranju i violentnijem ispoljavanju agresivnosti i nasilja pobrinula se današnja surova civilizacija, zapravo, njena tehnička dostignuća i savršenstva sa ubilačkim sredstvima. Agresivnost je redovita pojava prisutna kod svih zločinaca, ali se izdvaja

zaseban kriminalni tip biološki markiran povišenom afektivnom razdražljivošću sa tendencijom motornog pražnjenja. Usto se radi o duševnom siromaštvu, što uvjetuje nedostatak inhibitornih socijalnih osjećanja sa neminovnom sklonošću napada na ljude u okolini u kojoj žive. Takve osobe su u stalnom stanju napetosti i razdražljivosti. Sindrom maltretiranja je ujedno i uzrok i rezultat stereotipnih uloga i nejednakih odnosa moći između muškaraca i žena. Ni jedna socijalna klasa nije od ovog izuzetka. Zlostavljanje žena se dešava i u bogatim i u siromašnim zajednicama - u porodicama srednje klase, kao i u radničkim porodicama. Dugi niz godina zlostavljanje tolerišu oni koji upravljaju zajednicom, sudovima, medicinom, psihijatrijom, policijom, školama i crkvom.

5. POJAVNI OBLICI NASILJA U PORODICI

Skupnim pojmom nasilja obuhvaćene su različite vrste nasilja. Unutar svake vrste možemo prepoznati različite mehanizme (metode) čije djelovanje na osobu, koja je izložena toj vrsti nasilja, izaziva određene efekte u vidu posljedica preživljavanja nasilja. Mehanizmi nasilja se ispoljavaju u različitim oblicima nasilnog ponašanja. U literaturi su definirane sljedeće vrste nasilja:

- fizičko,
- seksualno nasilje,
- emocionalno,
- ekonomsko nasilje,
- zanemarivanje.

Primjer iz sudske prakse:

„KRIV JE što je dana 08.07.2012. godine, oko 23:00 sati, na području općine Zenica, u mjestu xxx, u kući u kojoj je živio sa svojom nevjenčanom suprugom A. M. i mlđb. sinom Č. A. vršio nasilje nad nevjenčanom suprugom, tako što je po povratku kući iz ribolova, u alkoholisanom stanju, nakon kraće svađe i prepirke, otvorenim dlanom desne ruke udario A. u lijevi obraz, a kada ga je ona upitala zašto je udario ponovo je zamahnuo rukom da je udari, ali se A. izmakla tako da je udario njihovog mlđb. sina koji se nalazio na sećiji, nakon čega joj je prišao i gurnuo na dječiji krevetić kojom prilikom je ona udarila glavom o krevet, a on je rukama i nogama počeo udarati po cijelom tijelu, ali je A. uspjela ustati i odgurnuti ga od sebe, te u strahu za svoj život, uzela mlđb. sina u naručje, istrčala iz kuće i uputila se do svoje komšinice Č. Z. Kada joj je Z. otvorila vrata, rekla joj da će je S. ubiti, te se sa djetetom uputila na cestu kada je zaustavila vozilo u koje je ušla i odvezla se u PS Crkvice, te je slučaj prijavila ovlaštenim službenim licima. Č. S je ovakvim drskim i bezobzirnim ponašanjem ugrozio mir,

psihičko zdravlje i tjelesnu cjelovitost svoje vanbračne supruge čime je počinio krivično djelo Nasilje u porodici iz člana 222. st. 2. KZ FBiH, pa se na osnovu člana 353. stav 2. ZKP-a FBiH izdaje KAZNENI NALOG u skladu sa članom 222. stav 2. KZ FBiH i uz primjenu odredbi člana 62. KZ FBiH izriče USLOVNA OSUDA i utvrđuje kazna u trajanju od 6 mjeseci a koja se neće izvršiti ako optuženi Č. S. u roku od dvije godine od dana pravomoćnosti presude ne učini novo krivično djelo. (Presuda Općinskog suda u Zenici broj 43 0 K xxx).

6. MEĐUNARODNI STANDARDI O IZRICANJU KRIVIČNOPRAVNIH SANKCIJA

Međunarodne smjernice o nasilju u porodici i nasilju nad ženama posebnu pažnju posvećuju kažnjavanju, kao ključnoj aktivnosti države, i donošenju politika, kako bi se takva djela spriječila. Ovo se posebno odnosi na neophodnost donošenja i provođenja rodne perspektive u sve politike i programe koji se odnose na pravosuđe, uvažavajući i druge društvene probleme. U tom smislu, državama se preporučuje da izvrše kritički osvrt i analiziraju svoje krivične zakone, procedure i politike kako bi utvrdile jesu li oni zaista adekvatni za borbu protiv nasilja u porodici i nasilja nad ženama.

Ključne preporuke koje treba razmotriti obuhvataju potrebu da izrečena kazna bude srazmjerna težini počinjenog djela. Ovo je imperativ od kojeg treba poći, ukoliko se uzme u obzir da krivični zakoni i politike trebaju biti polazište u poticanju društvenog i institucionalnog prepoznavanja nasilja kao ozbiljnog krivičnog djela koje zahtijeva odgovarajuću krivičnopravnu sankciju. Ovo je posebno relevantno za nasilje u porodici; Vijeće Evrope poziva države članice da „preispitaju i/ili pooštre kazne, gdje je to potrebno, za namjerni nasilni napad počinjen u porodici“ Osim toga, treba izraditi smjernice koje će biti orijentir u odmjeravanju i izricanju krivičnopравниh sankcija, kako bi se osigurala dosljedna primjena zakona u vezi s ovim krivičnim djelom.

Strožije kažnjavanje treba primjenjivati kada su u pitanju počinioci koji ponavljaju krivično djelo, ili oni koji više puta prekrše zaštitne mjere. Ukoliko bi se na ovakav način primjenjivale ove smjernice, to bi rezultiralo većim poštivanjem vladavine prava, kako na društvenom, tako i na institucionalnom nivou. Osim toga, njihova primjena povećala bi nivo povjerenja javnosti u pravosudni sistem, posebno među žrtvama nasilja, koje često oklijevaju u pokušaju da ostvare pristup pravdi.

Osim toga, novčanom kažnjavanju ne bi trebalo pribjegavati ukoliko bi ono uzrokovalo pogoršanje imovinskog stanja žrtve i/ili djece, posebno u odnosu na potencijalne posljedice koje bi ono moglo imati na plaćanje izdržavanja djeteta.

Treba razmotriti liječenje i rehabilitaciju počinioca, zajedno sa krivičnopravnim sankcijama. Ovo se uklapa u opću obavezu država da „kroz zakone, sudovima stave na raspolaganje cijeli niz krivičnopravnih sankcija, kako bi se žrtva, druge pogođene osobe i društvo, zaštitili od daljnjeg nasilja.“

7. STANDARD POSTUPANJA U PREDMETIMA NASILJA U PORODICI U FBIH

Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici – Istanbulska konvencija, koja je obavezujuća za Bosnu i Hercegovinu, kao obavezujući standard postupanja tužilaštava u predmetima nasilja u porodici nalaže postupanje bez neopravdanog odgađanja. Primjena ovog standarda dovodi do brže progresije predmeta kroz krivičnopravni sistem, te shodno tome i bržeg ishoda krivičnog postupka - čime se neposredno doprinosi poboljšanju položaja oštećene u postupku jer se utiče na mogućnost bržeg postizanja zaštite i satisfakcije žrtve (kao svrhe kažnjavanja). S druge strane, neažurno postupanje krivičnopravnih subjekata u predmetima nasilja u porodici, koje dovodi do brojnih odlaganja i odugovlačenja postupka, može proizvesti efekte daljnje viktimizacije žrtava nasilja u porodici, obzirom na njihovu uzastopnu izloženost kompleksnostima krivičnog postupka i jačanje sumnje i nesigurnosti u dobijanje zaštite i satisfakcije.

Rezultati istraživanja prijavljenih slučajeva nasilja u porodici i kazni, koje su izrečene za krivično djelo nasilje u porodici, pokazuju zabrinjavajuće podatke. Ukoliko pravosudni sistem FBiH ne poduzme drugačiju praksu i ne počne primjenjivati strožije kazne za počinioce ovog krivičnog djela, ne možemo se nadati da će se stopa nasilja u porodici u skorije vrijeme smanjiti. Žrtve zbog izricanja najčešćih uvjetnih osuda za počinioce gube povjerenje u pravosudni sistem i sve manje se odlučuju na prijavljivanje nasilja.

U istraživanju provedenom na području Zenice prikupljeni su podaci Općinskog suda Zenica na osnovu Rješenja o pristupu informacijama broj 043-0-Su-Spi-18-000 013 od 27.06.2018. godine iz kojih je vidljivo sljedeće:

U periodu od 01.01.2013. godine do 31.12.2017. godine evidentirano je 20 (dvadeset) pravosnažno završenih krivičnih predmeta zbog izvršenog krivičnog djela Nasilje u porodici iz člana 222. Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH broj 36/03 i 46/16). Izrečeno je ukupno 17 (sedamnaest) uvjetnih osuda.

U periodu od 01.01.2017. godine do 31.12.2017. godine evidentirana su 122 (stotinu dvadeset i dva) prekršajna predmeta u kojima je vođen postupak na osnovu Zakona o zaštiti od nasilja u porodici (Službene novine F BiH broj 20/13) i da je u navedenom periodu podneseno 54 (pedeset i

četiri) zahtjeva za izricanje zaštitnih mjera od čega je izrečeno 5 (pet) zaštitnih mjera „Udaljavanje iz stana kuće ili nekog drugog stambenog prostora i zabrana vraćanja u stan kuću ili neki drugi stambeni prostor“, 48 (četrdeset i osam) mjera „Zabrane približavanja žrtvi nasilja“, 51 (pedeset i jedna) zaštitna mjera „Obaveznog psihosocijalnog tretmana“ i 1 (jedna) zaštitna mjera „Obaveznog liječenja od ovisnosti“. Žrtve u ovim predmetima su 7 (sedam) odraslih osoba muškog spola, 2 (dvije) maloljetne osobe muškog spola, 48 (četrdeset i osam) osoba ženskog spola i 5 (pet) maloljetnih osoba ženskog spola.

U istraživanju provedenom u Travniku, a na osnovu Rješenja o pristupu informacijama Općinskog suda Travnik broj: 51 0 Su 141423 18 Spi od 09.07.2018. godine u Općinskom sudu Travnik je u periodu od januara 2017. godine do 30.06.2018. godine doneseno 36 odluka vezanih za kazneno djelo Nasilje u porodici. Izrečene su 32 uvjetne osude.

U istraživanju provedenom u Mostaru, a na osnovu Rješenja broj 058-0-Su-1245/18 od 20.06.2018. godine vidljivo je da je u Općinskom sudu Mostar u periodu od 01.01.2017. godine do 31.12.2017. godine zbog krivičnog djela Nasilje u porodici izrečeno 5 uvjetnih osuda.

U izvještaju Kantonalnog Ministarstva unutarjih poslova SBK kantona Travnik u periodu od 01.01.2016. godine do 31.12.2017. godine je zaprimljeno ukupno 186 prijava iz oblasti nasilja u porodici.

U izvještaju o radu MUP-a kantona Sarajevo je vidljivo da je od 2016. do 31.03.2018. godine na području Kantona Sarajevo registrovano 542 slučaja nasilja u porodici.

U gore navedenim podacima koji su dobijeni od Općinskih sudova je vidljivo da je nasilje u porodici široko rasprostranjeno, te je zabrinjavajući podatak da se stopa nasilja u porodici u odnosu na prethodne godine ne smanjuje. Ista je u porastu, a jedan od ključnih problema i razloga zbog porasta stope nasilja u porodici u BiH je blaga kaznena politika i uslovno kažnjavanje počinitelaca. U podacima Općinskih sudova je vidljivo da je većina kazni za počiniocima uvjetna osuda, što ne ulijeva povjerenje žrtvama i iste se zbog navedene kaznene politike ne odlučuju da krivično djelo nasilje u porodici prijave, već nasilje trpe, i o istom šute. Uvidom u presude navedenih sudova uočljivo je da procesi traju dugo, često se odgađaju, te od dana prijavljivanja do kažnjavanja počinioca prolazi nekoliko godina. U tom periodu žrtve često ponovo trpe nasilje ali se isto ne prijavljuju.

Počiniocima se ovakvim podacima i ovakvom kaznenom politikom ne daje poruka da će za činjenje krivičnog djela nasilja u porodici odgovarati, isti navedeno djelo čine pod pretpostavkom da neće krivično odgovarati, ili da će u krajnjem slučaju to biti uvjetna osuda, i takvom praksom stopa nasilja u porodici se u dalekoj budućnosti ne može umanjiti niti dovesti na nultu stopu.

Iz podataka MUP-a Kantona Sarajevo kao i MUP-a SBK je vidljivo da je stopa nasilja u porodici u porastu u odnosu na prethodnu godinu, dok podaci Općinskih sudova govore da samo mali broja prijave nasilja u porodici ima sudski epilog.

U anketi provedenoj na području grada Zenice većina anketiranih je odgovorila da je problem nasilja u porodici u neadekvatnom kažnjavju počinilaca, tj. opomena ili uvjetna osuda.

Na pitanje iz ankete: „Da li Vam je poznato koja je najčešće izrečena mjera suda za krivično djelo nasilje u porodici?“, 97% anketiranih je odgovorilo: „Uvjetna osuda“, a samo 3% je dalo odgovor da je to „Novčana kazna“.

100% anketiranih smatra da je nasilje u porodici veliki problem u BiH, te da se isti može smanjiti samo pooštavanjem kaznene politike.

8. POMOĆ ŽRTVI KROZ DOKAZIVANJE KRIVIČNOG DJELA I ADEKVATNO ODMJERAVANJE KAZNE ZA POČINIOCA

Na osnovu provedenih analiza identifikuju se sljedeća tri ključna pitanja koja izazivaju zabrinutostu vezi s izricanjem krivičnihopravnih sankcija u predmetima nasilja u porodici:

- Izricanje krivičnihopravnih sankcija, odnosno kazni, na donjoj granici ili ispod granice posebnog minimuma propisanog zakonom; preveliko oslanjanje na institut uvjetne osude, što je često posljedica korištenja formi skraćenog postupka;
- Blaža kvalifikacija krivičnog djela i nespremnost da se nasilje u porodici procesuiru u sticaju sa drugim krivičnim djelima;
- Propust da se opozove uvjetna osuda zbog počinjenja novog djela u toku vremena provjeravanja.

Prema žrtvama krivičnog djela, prilikom saslušanja, treba postupati obazrivo, sa saosjećanjem i uz poštovanje njihovog dostojanstva. Obazrivo postupanje svakako podrazumijeva postupanje koje ima u vidu dob žrtve, stepen njene duševne razvijenosti, emocionalne i socijalne zrelosti, obrazovni nivo, prilike i sredinu u kojoj živi.

Procesna pravila moraju zabranjivati postavljanje nepotrebnih i ponižavajućih pitanja žrtvama ili svjedocima nasilja s obzirom na traumu koju su proživjeli i kako bi se izbjeglo njihovo daljnje traumatiziranje. Ispitivanje svjedoka – žrtve može biti veoma zahtjevno i može dovesti do toga da se osjete povrijeđenima i ranjivima, naročito kada sudije ne intervenišu kako bi spriječile uznemiravanje u toku krivičnog postupka.

Posebno u slučajevima koji se tiču seksualnih krivičnih djela može imati traumatičan učinak za žrtve – svjedoka, pa sudija treba razmotriti primjenu i drugih tehnika svjedočenja.

U slučajevima ispitivanje djece posebno je problematično jer može izazvati dodatni stres i traumu kod djece.

Ženama žrtvama nasilja u porodici treba omogućiti da ih, ukoliko to žele, ispituju žene i stoga treba povećati broj žena zaposlenih u policiji i tužilaštvu. Ovo se odnosi i na žene žrtve seksualnih krivičnih djela.

8.1. Korištenje usluga psihologa, odnosno odjeljenja za podršku svjedocima u tužilaštvu prilikom saslušanja žrtve nasilja u porodici kao svjedoka

U najvećem broju predmeta nasilja u porodici presudan faktor za uspješno procesuiranje optužnice i dokazivanje krivice optuženog predstavljat će svjedočenje oštećene kao svjedoka. Važno je da tužilaštvo oštećenoj, od momenta uspostavljanja prvog kontakta, pruži sve bitne informacije o krivičnom postupku kako bi oštećena imala potpunije razumijevanje svoje uloge u postupku, toka i mogućih ishoda postupka. Značajan broj tužilaštava u Bosni i Hercegovini ima uspostavljena odjeljenja za podršku svjedocima u kojima rade psiholozi, posvećeni radu sa svjedocima i pružanju psihološke podrške svjedocima. Ukoliko ova odjeljenja nisu formirana u tužilaštvu – kao alternativan pristup – tužiocima mogu zatražiti usluge psihologa iz drugih institucija (npr. sud, centar za socijalni rad) koji su posvećeni svom poslu i voljni pružiti stručnu podršku svjedocima u slučaju potrebe. Ovakva psihološka podrška je posebno značajna za svjedoka oštećenog u predmetu nasilja u porodici.

Prilikom saslušanja oštećene žrtve nasilja u porodici kao svjedoka u prostorijama tužilaštva, potrebno je osigurati prisustvo psihologa (odnosno koristiti resurse Odjeljenja za podršku svjedocima) radi pružanja psihološke podrške žrtvi, ali i dobijanja kvalitetnijeg iskaza i pripreme svjedoka za svjedočenje na glavnom pretresu.

9. ZAKLJUČAK

Ono po čemu se razlikuju osobe koje se bore protiv nasilja od mnogih drugih, koje i dalje trpe nasilje, je u tome što su uspjeli skupiti hrabrosti da napuste svoje nasilne partnere i prijave nasilje. Uspjeli su savladati strah od vlastitog partnera te strah od neizvjesne budućnosti. Nasilje u intimnom odnosu može započeti u svim fazama – već na samim počecima veze, ali i kasnije, nakon nekoliko godina braka. Primijećeno je kako nasilje često započinje velikim promjenama u intimnom odnosu kao što su vjenčanje ili

rođenje djeteta. Kod većine osoba nasilje je bilo više manje kontinuirano i progresivno te se razdoblje mira sve više skraćivalo. Za razliku od uobičajene pretpostavke, u zadnje vrijeme se pokazalo kako nasilje u porodici i konzumacija alkohola nisu povezani. Iako konzumacijom alkohola partneri postaju agresivniji, zlostavljanje se uglavnom odvijalo nevezano za zloupotrebu alkohola. Unatoč tome što su fizički mnogo slabije, dvije trećine naših žena se u nekom razdoblju pokušalo suprotstaviti svome partneru. U to su ponekad uključivale i policiju, no to se događalo samo ukoliko je nasilje bilo veoma teško, primjerice teško fizičko ozljeđivanje ili prijetnje ubistvom. Zabrinjavajuće činjenice su da se žrtve nasilja sve rjeđe odlučuju na pozivanje policije. Glavni razlog za nepozivanje policije je nepovjerenje u njihov rad. Zapravo, one smatraju, dato što će policija odvesti nasilnika na par sati i to što će on dobiti neku novčanu kaznu, neće nimalo smanjiti nasilje koje ona trpi te ga, čak, može i povećati ukoliko se partner razbjesci zbog njene prijave.

U cilju prevencije i minimalizacije porodičnog nasilja trebalo bi djelovati na tri nivoa:

Podizanje svijesti o ovom problemu može preventirati nasilje, na prvom mjestu jačajući stav zajednice da pravo na život bez nasilja izlazi iz okvira privatne sfere. Ženama koje žive u nasilnoj vezi treba obezbijediti solidarnost, a ne kriticizam.

Drugo, profesionalcima koji imaju kontakte sa žrtvama nasilja u porodici trebalo bi obezbijediti edukaciju o tome kako prepoznati znakove nasilja, a i kako reagovati odnosno postupati sa žrtvama nasilja u porodici.

I jedan od ključnih, i više puta spomenutih, problema je kaznena politika, odnosno pravosudne institucije bi trebale da slučajeve nasilja u porodici rade po hitnom postupku, kao i da pooštre kaznenu politiku i uvjetne osude izriču samo kada je to nužno.

Problem savremenog društva je taj što se mire sa nasiljem općenito, pa tako i s nasiljem u porodici, prihvaćajući ga kao dio svakodnevice. Zatim se naziru propusti i u policijskom postupanju. Ovi propusti se uglavnom odnose na neadekvatno osposobljene policijskih službenika za nasilje. Od prve faze nasilja u porodici pa do procesa kriminalističkog istraživanja traži se sudjelovanje stručnih osoba, ali problemi koji se pojavljuju u ovom segmentu jesu da stručnih osoba ili nema, ili je iste nemoguće finansirati. Nakon odlaska žrtve od nasilnog partnera potrebno je osigurati efikasan tretman koji će joj pomoći da se ponovno osamostali i integriira u društvo. To se može učiniti na više načina: jedan je da joj se omogući zaposlenje, a paralelno s tim potrebno je raditi na otklanjanju negativne slike o samoj sebi, koju je njezin partner dugi niz godina gradio.

Time će ih se osnažiti te će one povratiti vjeru u sebe i svoje sposobnost. U skladu s njegovanjem nulte stope tolerancije na nasilje u

porodici, nosioci pravosudnih funkcija bi, prilikom predlaganja ili odmjeravanja kazne, trebali razmotriti kakav utjecaj izricanje blaže krivične sankcije ili uvjetne osude može proizvesti na buduće ponašanje počinioca nasilja, i na uvjerenje žrtava nasilja da su im zagwarantirani pristup pravdi i zaštita od nasilja u porodici. Svi javni radnici počevši od policije, zdravstva, školstva, porodice bi trebali preuzeti odgovornost u kreiranju nulte stope tolerancije protiv nasilja u porodici u svom društvenom okruženju. Uključujući poznate javne ličnosti u kampanje protiv nasilja u porodici ostavlja se veliki utisak na javnost, a posebno na mlađe muškarce. Nasilje u porodici treba tretirati kao kriminalnu radnju, a ne kao privatnu stvar!

Poštovanjem Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH, na način što će žene biti zastupljene u svim sferama i imati svoju aktivnu ulogu u društvu, ruše se stereotipi, žena ima konkretnu ulogu u porodici, oslobađa se ekonomske zavisnosti od partnera, te se žena smatra produktivnom što bitno utiče na njeno samopouzdanje. U BiH žene su slabo zastupljene u politici, na rukovodećim pozicijama, u policiji, te su većinom ekonomski zavisne od muškaraca. Pitanjem ravnopravnosti žena moraju se pozabaviti najviši vrhovi vlasti i institucija. Zajedničkim djelovanjem, a uz pomoć raznih kampanja i reklama, u kojima bi se probudila svijest građana i promijenili stavovi o nasilju, bi se moglo pristupiti rješavanju ovog, u BiH, nažalost, velikog i svakodnevno zastupljenog problema, odnosno svakodnevne pojave nasilja u porodici. Efikasan je onaj sistem u kojem, kada se žrtve nasilja odluče prijaviti nasilje, nadležne institucije pokrenu odgovarajuće postupke, zaštite žrtvu i adekvatno kazne počinioca. Samo na ovakav način se nasilnicima stavlja do znanja da nasilje u porodici nije dozvoljeno, da se kažnjava i da društvo neće tolerisati nasilje.

Žena treba da bude svjesna svoje uloge i vrijednosti u društvu, a ne da trpi nasilje i nasilnog partnera!

LITERATURA

1. Abazović, M., 2002. Državna bezbjednost, Uvod i temeljni pojmovi, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo,
2. Adler, A., 1977. O nervoznom karakteru, Prosveta Beograd,
3. Buljan-Flander, G., 2003. Zlostavljanje i zanemarivanje djece, Zagreb,
4. Dautbegović, A., 2011. Ostvarivanje Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava u ustavnopravnom sistemu Bosne i Hercegovine, Zenica,
5. Drugi pogled 2, (Ne) živjeti s nasiljem, Izvještaj o nasilju nad ženama, 1999. Zenica,
6. Filipović, Lj., 2009. „Neka pitanja u vezi sa položajem svjedoka u krivičnom postupku i zasnivanjem presude na iskazu svjedoka“, Materijal za obuku sudija i tužilaca u okviru Centra za edukaciju sudija i tužilaca Federacije Bosne i Hercegovine, na temu Svjedok i oštećeni, Sarajevo,
7. Jevtić, M., 2006. Krivično djelo nasilja u porodici, Pravni život, 10/2006.,
8. JOY Magezis ženske studije, 2001. Sarajevo,
9. Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici,
10. Krivični zakon FBiH,
11. Mladenović, M., 1963. Porodica i porodični odnosi, Izdavačko preduzeće „RAD“ Beograd,
12. Modly, D., Selimić, M., Mršić, G., 2018. Metodika istraživanja silovanja. Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“ Kiseljak,
13. Pravni priručnik - Centar za pravnu pomoć ženama, 2016. Zenica,
14. Priručnik - Sudska razmatranja slučajeva nasilja u porodici u BiH, 2014. Sarajevo,
15. Priručnik za tužioce za procesuiranje predmeta nasilja u porodici, DCAF/Atlantska inicijativa, 2017. Sarajevo,
16. Ramljak, A., Halilović, H., 2004. Viktimologija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo,
17. Strategija za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici (2013-2017), 2012. Sarajevo,
18. Vodič za borbu protiv nasilja u porodici - Kako pomoći žrtvama nasilja u porodici - osnovne informacije, Prava za sve, 2010. Sarajevo
19. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH („Službene novine Bosne i Hercegovine“, broj 16/03 i 102/09),

20. Zakon o zaštiti od nasilja u porodici, („Službene novine Federacije BiH“, broj 20/13 od 13.03.2013. godine),
21. Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka, („Službene novine FBiH, broj 36/03).

KORUPCIJA, STANJE I MJERE

THE STATE OF CORRUPTION, MEASURES

Stručni članak

Dr. sc. Dinarević Mirza*

Sažetak

Cilj ovog rada je da čitaocu na jednostavan i razumljiv način, koji je formiran i podkrijepljen istraživanjem, približi fundamente fenomen korupcije. Predočava se korupcija kroz analizu osnovnih aspekata iste od onih koju uslovljavaju njenu pojavu, bazičnih, preko odjeka i posljedica koje korupcija ima do konkretnih mjera protiv korupcije, od najnižeg nivoa planiranja i primjene do supranacionalnog. Kako korupcija zapravo i nema ikakav vid ograničenja, ni u pojavnom a ni u razvojnom kontekstu, analize su vršene na regionalnom i globalnom nivou. Kao najspecifičniji i složeniji primjeri korupcije ukratko je dat osvrt i analizirano stanje u Afganistanu i na Kosovu. U konačnici, na osnovu istraživanja i konkretnih mjera preduzetih od strane nadležnih tijela, organizacija i država, daje se uvid u najefektnije aktuelne mjere protiv korupcije koje su korištene u prethodnom periodu u nadi da se iste konkretno odnosno praktično mogu primjeniti u Bosni i Hercegovini čim se konačno uspostavi pravni okvir unutar kojeg bi anti koruptivnim mjerama bilo faktički i stvarno dozvoljeno da djeluju.

Ključne riječi: Korupcija, anti koruptivne mjere, Bosna i Hercegovina, Afganistan, Kosovo.

Abstract

The aim of this paper is to comprehensively edge the fundamentals of the phenomenon of corruption closer to the reader in a simple and understandable way, which was formed and is substantiated by research. Corruption is presented through an analysis of it's basic aspects, foremost it's percipitating factors via the echoes and consequences of corruption through to concrete anti-corruption measures, spanning from the lowest levels of planning and application to supranational levels. As corruption does not have any kind of constraint, per se, neither in appearance nor in a

* BH Telecom dd Sarajevo, e-mail: mdinarevic@gmail.com

developmental context, corruption at regional and global levels was analyzed. The most specific and more complex examples of intricately immersed corruption are reviewed and analyzed through examples in Afghanistan and Kosovo. Ultimately, based on research and concrete measures undertaken by competent authorities, organizations and the state, an insight is given into the most important current anti-corruption measures that were used in the previous period, in the hope that they can be applied practically in Bosnia and Herzegovina, as soon as a legal framework within which anti-corruption measures would really be allowed to flourish is in place and functioning.

Keywords: Corruption, anti corruption measures, Bosnia and Herzegovina, Afghanistan, Kosovo.

1. UVOD

Korupcija je veoma složen fenomen. Korijeni korupcije leže duboko u birokratskim i političkim institucijama, a njen uticaj na razvoj varira od specifičnih uslova u državi. Iako, kada je riječ o ekonomskim aspektima, rashodi mogu varirati te sistemski korupcija može koegzistirati uporedo sa jakim ekonomskim performansama, iskustvo ukazuje da je korupcija loša za razvoj. Korupcija navodi vlade da "intervenišu" gdje nije potrebno, što uzročno posljedično potkopava njihovu sposobnost donošenja i primjene legislative u oblastima u kojim je potreba za intervencijom vlade očigledna, bilo da se radi o uređenju oblasti životne sredine, uređenju zdravstva i sigurnosti, mreža društvene sigurnosti, makroekonomskoj stabilizaciji ili izvršenju ugovora. Dalje će se razmatrati kompleksna priroda korupcije, njeni uzroci i efekti na razvoj.

Postoje mnoge definicije korupcije, mnoge oprečne, za nas je možda najkorisnija ona Ibrahima Shihatae (The World Bank Group, 1997):

„Korupcija se dešava kada radnja, bila službena ili privatna, zahtijeva dodjelu beneficija i/ili pružanje usluga i/ili davanje sredstava, u svim slučajevima, povjerenje se eksploatiše radi ostvarivanja privatnih interesa izvan okvira u kojim je ukazano. Pokušaji da se utiče na osobu na položaju putem darivanja mita ili trgovine koristi i/ili uslugama kako bi se stekla posebna dobit ili interes koji nije redovno dostupan drugima također predstavlja oblik korupcije, čak i ako konkretna dobit nije nezakonita prema važećim zakonima. Nepostojanje pravila olakšava proces u istoj mjeri koliko i prisustvo glomaznih ili prekomjernih pravila. Korupcija u ovom smislu nije ograničena na javni sektor, a u istom ni na administrativnu birokratiju. Nije ograničena na davanje i uzimanje mita. Korupcija se pojavljuje u raznim

oblicima i praktikuje se na svim nivoima vlasti, uključujući i u dobro uspostavljenim demokratijama. Može se naći u zakonodavnoj, sudskoj i izvršnoj vlasti, kao i u svim porama privatnog sektora. Nije isključivo povezana sa bilo kojom etničkom, rasnom ili vjerskom grupom. Međutim, stepen, opseg i uticaj korupcije varira u velikoj mjeri od države do države i također može da varira, barem neko vreme, unutar iste države i to od jednog mjesta do drugog. Dok se korupcija jednog ili drugog oblika može pojaviti u svakoj zajednici, sistem upravljanja ima veliki uticaj na njen stepen i opseg. Sistemi mogu korumpirati ljude onoliko koliko, ako ne i više, su ljudi sposobni da korumpiraju sisteme.“

Većina definicija povezuje korupciju sa ponašanjem državnog službenika, koji može biti subjekat ili objekat korupcije. Tako da korupcija predstavlja "nezakonitu isplatu državnom službeniku radi sticanja određenih beneficija koje mogu ali ne moraju biti zaslužene u odsustvu isplate" (prema Rose-Ackerman) ili "prodaju državne imovine od strane državnih službenika radi lične dobiti" (Shleifer, 1993). Beneficije ne moraju biti finansijske ili neposredne, državni službenik može biti imenovan ili izabran, a mito se može nuditi ili iznuđivati. Za OECD-ovu (Organisation for Economic Co-operation and Development - Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj) radnu grupu za podmićivanje u međunarodnim poslovnim transakcijama fokus je na podmićivanju: "obećanje i/ili plaćanje dodatnih neprimjerenih iznosa ili drugih beneficija bilo direktno ili putem posrednika u korist državnog službenika da utiče na tog službenika da djeluje ili da se uzdrži od djelovanja pri obavljanju svojih službenih dužnosti radi dobijanja ili zadržavanja posla." Smjernice za nabavku Svjetske banke imaju funkcionalnu perspektivu, definišući korumpiranu praksu kao "nuđenje, davanje, primanje ili traženje bilo čega od vrijednosti kako bi se uticalo na rad državnog službenika u postupku nabavke ili pri izvršenju ugovora".

Većina definicija podrazumijeva dva voljna aktera (dok prevara zahtijeva samo jednog) obično, ali ne uvijek, uključuju državnog službenika. Prema tome, odnosno EBRD-u "koruptivna praksa podrazumijeva podmićivanje državnih službenika ili drugih lica radi sticanja nepropisne komercijalne prednosti".

Međutim, prema Vijeću Evrope "nema precizne definicije koja je primjenjiva na sve oblike, vrste i nivoe korupcije, ili koja bi bila univerzalno prihvatljiva kako bi obuhvatila sve elemente koji se smatraju u svakoj jurisdikciji kao doprinos korupciji". Definicija koju je usvojila Svjetska Banka nije izvorna, odabrana je zato što je koncizna, ali i dovoljno široka da obuhvati većinu oblika korupcije, kao i u većini drugih definicija, javni sektor se stavlja u centar fenomena.

2. RAZUMIJEVANJE KORUPCIJE

Termin "korupcija" se odnosi na zloupotrebu sredstava ili moći za ličnu dobit. Transparency International definiše korupciju kao "zloupotrebu povjerene vlasti za ličnu dobit" (Kolstad i dr., 2008 [S; OR]).

Zanimljivo je istaći da Konvencija UN protiv korupcije (UNCAC) ne propisuje singularnu definiciju korupcije.

Korupcija poprima razne oblike. Tabela 1. prikazuje najčešće kategorije korupcije (Johnsøn, 2014) i (World Bank, 2011)

Kategorije korupcije	Opis korupcije
Podmićivanje	Čin nepoštenog ubjeđivanja nekoga da djeluje u nečiju korist putem plaćanja ili drugim podsticajem. Podsticaji se mogu pojaviti u vidu poklona, zajmova, naknada, nagrada ili drugih olakšica (nameta, usluge, donacije, itd.). Podmićivanje može dovesti do dogovaranja (npr. inspektori izmjene izvještaj u zamjenu za mito) i/ili iznuđivanja (npr. izvlačenje mita pod prijetnjom lošeg izvještaja).
Pronevjera	Krađa, pogrešno usmjeravanje ili zloupotreba sredstava i/ili dobara povjerenih nekom ili pod nečijim nadzorom. Sa pravnog stanovišta, pronevjera ne mora nužno uključivati korupciju.
Isplate olakšanja za	Manja isplata, čestog naziva "brza isplata" ili "podmazivanje", sa ciljem da se obezbijedi ili ubrza obavljanje redovne ili neophodne radnje, na tu radnju lice koje vrši isplatu ima pravno uporište ili neko drugo pravo.
Prevara	Čin namjernog i neiskrenog obmanjivanja nekoga da bi se postigla nepravedna ili nezakonita prednost (finansijska, politička ili druga).
Dogovaranje	Dogovor između dvije ili više strana osmišljen sa ciljem ostvarivanja neprilične svrhe, uključuje i neprilično uticanje na radnje drugih.
Iznuđivanje	Čin oštećivanja ili nanošenja štete ili prijetnje oštećivanjem ili nanošenjem štete, direktno ili indirektno, bilo kojem licu ili imovini lica sa ciljem nepriličnog uticanja na postupke istog.
Pokroviteljstvo, klijentelizam i nepotizam	Pokroviteljstvo u svojoj srži predstavlja podršku koju pruža pokrovitelj. U javnoj upravi/državnim institucijama/javnim preduzećima odnosi se na praksu direktnog imenovanja lica.

Korisno je napraviti distinkciju između političke korupcije i birokratske korupcije. *Politička korupcija* se odvija na najvišim nivoima političke vlasti (Andvig i dr., 2011) obuhvata političare, ministre u vladi, više državne službenike i druge izabrane, nominirane ili imenovane nosioce viših javnih funkcija.

Politička korupcija predstavlja zloupotrebu položaja od strane onih koji odlučuju o zakonima i propisima koji uređuju osnovnu alokaciju resursa u društvu (oni koji određuju "pravila igre"). Politička korupcija može uključivati prilagođavanje zakona i propisa u korist subjekata iz privatnog sektora u zamjenu za mito, dodijeljivanje velikih javnih ugovora određenim

firmama ili pronevjeru sredstava iz trezora. Termin "velika korupcija" se često koristi za opisivanje ovakvih djela, a odražava razmjor korupcije kao i značajna sredstva koja su u igri.

Birokratska korupcija se javlja tokom provođenja javnih propisa. Ona obuhvata imenovane birokrate i osoblje javne uprave na centralnom ili lokalnom nivou. Podrazumijeva koruptivne radnje od strane odgovornih za primjenu pravila koja su dizajnirali ili uveli najviši zvaničnici. Birokratska korupcija može uključivati transakcije između birokrata i privatnih subjekata (npr. pružaoca ugovorenih usluga). Ti subjekti mogu zahtijevati dodatne isplate za pružanje usluga; "brze isplate" za ubrzanje birokratskih procedura ili davanje mita da bi se dozvolile radnje koje krše pravila i propise. Korupcija također uključuje određene interakcije u javnoj birokratiji, kao što su davanje ili uzimanje mita ili podmirivanje radi dobijanja radnih mjesta ili obezbjeđivanje napredovanja ili međusobna razmjena usluga. Ovakav vid korupcije se često naziva "sitna korupcija", jer odražava manje iznose koji su uključeni, iako u ukupnom iznosu oni mogu biti veliki.

Politička korupcija i birokratska korupcija su povezane. Postoje dokazi da korupcija na vrhu birokratije povećava korupciju na nižim nivoima (Chand, 1999). Međutim, borba protiv ovih vrsta korupcije zahtijeva različite pristupe, čak i ako oni koju su uložili najviše napora u istu nisu to naglasili (Kolstad i dr., 2008).

Korupcija je usko povezana sa generisanjem ekonomskih renti i potraživanjem renti. Ovo se odnosi na aktore koji od imovine ostvaruju povrat iznad normale, ali ne povećanjem vrijednosti imovine kroz investicije, već kroz manipulaciju društvenog i političkog okruženja, uspostavljanje monopola je klasičan primjer. Imovina postaje inherentno vrijednija. Potraživanje renti podrazumijeva vid korupcije pri čemu je davanje mita neophodno za manipulaciju okolinom kako bi se ostvarila određena korist.

Postoje određeni izazovi koji se odnose na mjerenje korupcije, prevashodno radi same prirode korupcije koja je tajna i oslanjanja antikoruptivnih mjera na podatke zasnovane na percepciji, koji su sami određeni razumijevanjem korupcije koje varira od države do države odnosno od društva do društva.

3. FAKTORI KOJI USLOVLJAVAJU KORUPCIJU

Glavni pokretači/faktori koji uslovljavaju korupciju su identificirani kao: ekonomski (obuhvata nivoe razvoja, obrasce akumulacije bogatstva, plate, strukturu privrede i otvorenost prema trgovini, izvore prihoda, nezakonite finansijske tokove, "paradoks izobilja", itd.), politički (obuhvata različite vrste političkih sistema npr. različite vrste političkih sistema i državno društvenu dinamiku, borbu za moć i autoritet na različitim nivoima,

odnos odgovornosti u smislu meritokratije naspram patronata) i sociološko/antropološki (obuhvata sociokulturnu logiku, darivanje poklona i mreže solidarnosti).

Ovo naglašava kolektivnu, a ne samo individualnu, prirodu korupcije. Korupcija prevazilazi težnju za sticanjem samo ličnog dobra. Oni koji se bave koruptivnim djelovanjem pokušavaju da prošire svoje interese i beneficije (npr. na porodicu, određenu zajednicu, političku partiju itd.). Kao takvu, korisno je konceptualizirati korupciju ne samo kao problem između pojedinaca, već i kao izazov kolektivne akcije. Ključno je djelovanje različitih ekonomskih, političkih i društvenih institucija (formalno i neformalno) u (ponovnom) stvaranju korupcije, kao i podsticaja/ograničenja koje oni generišu.

Korupcija nije pojava kontekstualne varijable. Ona je simptom šire dinamike upravljanja i krupnijih pitanja vezanih za kvalitet institucija. Korupcija buja u uslovima gdje je odgovornost manja, a akterima je dozvoljeno previše diskrecije.

Neki od faktora koji omogućavaju sistemsku korupciju: slabo razdvajanje javne i privatne sfere, što rezultira širokom rasprostranjenošću nezakonitog sticanja javnih sredstava, primat vertikalne konstalacije odnosa (npr. zaštitnik-štićenik) i odnosa baziranih na identitetu (npr. srodstvo, etnička pripadnost, religija) u odnosu na horizontalnu konstalaciju odnosa i odnosa zasnovanih na jednakim pravima, prisvajanje ili sindrom "velikog čoveka", reflektuju se sa odnosa zaštitnik-štićenik na cijelo društvo.

No, kako analize pokazuju, vrijedno je napomenuti da demokratija, sama po sebi, inherentno ne dovodi do smanjenja korupcije. Zapravo, korupcija ima tendenciju da preovladava u državama koje prolaze kroz procese političke i ekonomske tranzicije (zbog borbe oko izvora akumulacije kapitala, raspodjele pristupa, troškova kupovine legitimiteta itd.). U okruženjima u kojim se demokratija pojavljuje, procesi demokratizacije, a naročito izborna konkurencija, mogu stvarno pomoći u stvaranju dinamike, a ne uslovljavati korupciju.

4. AFGANISTAN - KORUPCIJA I PRIMAT ANTI-TERORIZMA

Nakon rušenja talibanske vlade od strane SAD i saveznih lokalnih snaga krajem 2001. godine, i mirovne konferencije u Bonu, međunarodna zajednica je imala dva preklapajuća, ali ponekad i konkurentna, prioriteta u Afganistanu. Prvi je kampanja protiv terorizma odnosno Al-Kaide koja se sve više pretvarala u kampanju protiv pobunjenika talibana. Ova kampanja direktno je vođena od strane američkih i saveznih snaga i uključivala je podršku, finansijsku i vojnu, od niza lokalnih vojski koje su kontrolisane ili povezane sa lokalnim moćnicima. Drugi je bio napor da se (ponovo) izgrade

legitimne formalne državne institucije sposobne da pruže sigurnosti i javne usluge. Ovaj napor je uključivao podršku na izradi ustava, uspostavljanje i jačanje formalnih državnih institucija (uključujući i pravosuđe) na svim nivoima, podršku civilnom društvu i održavanje izbora.

Veliki broj država je uložio značajne resurse u podršku Afganistanu pri stvaranju države koja je neprihvatljiva za terorističke organizacije sa transnacionalnim aspiracijama i sposobnostima. Afganistan je od 2009. godine primio preko 6 milijardi dolara godišnje samo u vidu sredstava ODA-a* čime je postao najveći primaoc sredstava ODA-e u proteklih nekoliko godina (OECD, 2013). Troškovi Međunarodnih sigurnosnih snaga (ISAF) koje predvodi NATO, su na vrhuncu brojale preko 110.000 vojnika, i bili su višestruko veći od pomoći ODA-e.

Rezultati, kako u pogledu napora protiv pobunjenika i izgradnje države, variraju. Iako su koncentrisani na jugu, talibani i druge pobunjeničke snage su sposobne da izvrše napade u skoro svakom dijelu države. Kapaciteti afganistanske države, kao i njena sposobnost i da pruži sigurnost i uspostavi vladavinu zakona i dalje su izuzetno ograničene. Svjetski pokazatelji upravljanja za Afganistan pokazuju da država izuzetno nisko kotira u ključnim kategorijama, uprkos značajnim međunarodnim investicijama, malo je poboljšanja u rezultatima.

Jedan od glavnih izazova izgradnje efikasne i legitimne države, Afganistana, kao i smanjenja javne podrške pobunjenicima, bila je sve prisutna korupcija, što je nesumnjivo dodatno pogoršano proizvodnjom i trgovinom opijuma, ogromnim finansijskim tokovima ubrizganim u državu u vidu međunarodne pomoći kao i troškova sigurnosnih struktura u državi. Korupcija je neraskidivo povezana sa višestrukim bezbjednosnim i upravljačkim izazovima u Afganistanu.

Korupcija u Afganistanu

Korupcija prožima praktično svaku sferu javnog i privatnog života u Afganistanu. Prema istraživanju UN-a iz 2009. godine, građani Afganistana morali su dati 2,5 milijardi dolara mita samo u toj godini, što je ekvivalentno otprilike četvrtini BDP-a te države u 2010. godini (UNODC, 2012). Kako istraživanja koja su finansirale međunarodne organizacije ukazuju na svakodnevnu korupciju, naknade za administrativne postupke, spriječavanje uništavanja kanala za navodnjavanje, podmićivanje policije na kontrolnim punktovima itd., dio su svakodnevnog života većine afganistanaca, a percepcija građana da je korupcija problem na svim nivoima vlasti stalno se povećavala tokom godina (Asia Foundation, 2012).

* *Official development assistance termin koji koristi DAC - Development Assistance Committee, pri OECD -Organisation for Economic Cooperation and Development*

Najopasnija manifestacija korupcije je, međutim, bila kroz porast i dominaciju onoga što je američka vojska opisala kao mreže kriminalnog pokroviteljstva (izvorno na engleskom jeziku CPN). To su grupe pojedinaca, poslovnih subjekata ili drugih subjekata angažovanih u sistematskoj korupciji "unutar i izvan vlasti i preko javnog i privatnog sektora u Afganistanu" (Shafafiyat, 2011). Mnoge od ovih CPN-a su povezane sa lokalnim moćnicima i bivšim vojnim strukturama koje su konsolidovale svoju vlast nakon rata. Često se povezuju sa trgovinom narkotika, a ove mreže se također bave nezakonitim preduzetništvom. Mnogi lokalni moćnici koji su povezani sa CPN-ovima također su bili važni za napore međunarodne zajednice u borbi protiv pobunjenika, te su na taj način ponekad primali direktnu pomoć od dijelova međunarodne zajednice ili su u najmanju ruku uživali u prešutnom međunarodnom prihvatanju svojih kriminalnih aktivnosti s ciljem osiguranja njihove kontinuirane saradnje u naporima protiv pobunjenika.

Oslanjanje međunarodne zajednice na vojne i lokalne moćnike za obezbjeđivanje obavještajnih podataka o pobunjenicima značilo je da su ovi ponekad zloglasni akteri predstavljali nezaobilazno bogatstvo informacija. Djelom kao rezultat ovog upitnog odnosa i inheretnog oslanjanja, lokalna percepcija među Afganistancima je da Zapad podupire korumpirane zvaničnike koji imaju neograničenu moć na većini nivoa vlasti. Međutim, kako su i same Međunarodne sigurnosne sile (ISAF) pod vodstvom NATO-a eksplicitno prepoznale, vremenom su njihovi postupci "oslabili vlast, otežali ekonomski razvoj i narušili vladavinu prava".*

CPN se povezuju sa formalnim državnim institucijama na složen način. Iako se neke otvoreno protive, druge su usko povezane sa vladajućom elitom te mogu koristiti svoju moć kako bi podržali određene državne funkcije, kao što je npr. održavanje stabilnosti, uporedo koristeći svoje veze sa državom da nekažnjeno unaprijede svoje privatne ekonomske interese (Mukhopadhyay, 2009). Kroz pristup i kontrolu strateških državnih sredstava i institucija, mogu generisati razne rente kroz prakse kao što je preusmjeravanje carinskih prihoda, kontrolu nad regionalnim i lokalnim tržištima (npr. nafta), zauzimanje državnog zemljišta ili manipulisanje javnih i privatnih finansijskih institucija za ličnu dobit. Korupcija CPN-ova ne samo da lišava državu sposobnosti da pruža osnovna javna dobra svom stanovništvu, već što je još važnije lišava državu sposobnosti da zaštiti Afganistanace od posljedica djelovanja ovih kriminalizovanih elita.

S obzirom na dvojnu, političku i kriminalnu, ulogu CPN-a u Afganistanu, kao i političku ulogu korupcije, razumijevanje uticaja korupcije na političku i sigurnosnu dinamiku je ključno za bilo kakve napore

* *Ibid.*

u borbi protiv korupcije u državi. Izvršene su brojne analize političke ekonomije Afganistana, koje obuhvataju i ulogu korupcije, koju su sproveli i finansirali raznovrsni donatori i snage ISAF-a, kao i nezavisni analitičari. Međutim, manje je jasno u kojoj mjeri su takve analize uticale na politiku i praksu međunarodnih političkih i sigurnosnih aktera. Ono što je očigledno je da su posljednjih godina međunarodni narativ o ključnim izazovima u Afganistanu, a samim tim i međunarodna pažnja, usmjereni na korupciju. Postojalo je kumulativno razumijevanje među analitičarima na terenu u Afganistanu da međunarodna pomoć podstiče i finansira pobunjenike. Jedna od najznačajnijih manifestacija ovakvog razumijevanja je vjerovatno Izveštaj "Warlord Inc." sačinjen od strane Komiteta za nadzor i državne reforme SAD-a (Tierney, 2010). Međutim, istovremeno je postojalo priznanje da su određeni korumpirani odnosi nekih CPN-a sa vladajućom elitom pomogli u smanjivanju sukoba, jer su bili vezani za postojeće političko rješenje (Chaudhuri i Mukhopadhyay, 2010).

Rezime stanja u Afganistanu

Pozitivno je da Međunarodne snage bezbjednosti i međunarodna zajednica sve više prepoznaje razarajući uticaj korupcije na Afganistan i da su finansirane analize političke ekonomije. Komitet za nadgledanje i izbore i Generalni inspektorat za rekonstrukciju Afganistana su primjeri dobre prakse koji bi mogli, ako se prilagode specifičnim lokalnim kontekstima, biti replicirani u drugim post konfliktnim okruženjima. Ipak, u svjetlu povlačenja snaga 2014. godine, potrebno je osigurati da je napredak koji je ostvaren zaštićen i da se korupcija ne zanemaruje. Posebnu pažnju treba posvetiti kontinuiranoj ulozi mreža kriminalnog pokroviteljstva, kao i ugovaranju pomoći i obezbjeđenju sigurnosti u naporima koji se nastavljaju nakon 2014. godine.

5. MJERE MEĐUNARODNE ZAJEDNICE PROTIV KORUPCIJE NA KOSOVU

Međunarodno prisustvo na Kosovu duboko je uključeno u borbu protiv korupcije kao i uspostavljanje i jačanje državnih antikorupcijskih institucija, također i kroz istrage i krivično gonjenje optužbi za korupciju. Ovi napori su rukovođeni od strane UNMIK*-a do 2008. godine, a od tada od strane EULEX*-a. Snage KFOR-a* pod vodstvom NATO-a su imale skroman angažman u borbi protiv korupcije. Za razliku od Afganistana, čini se da nije

* *United Nations mission to Kosovo*

* *European Union rule of law mission in Kosovo*

* *Kosovo Force*

bilo nikakvih analiza o tome da li su vojne nabavke podstakle korupciju kao što je to slučaj u Afganistanu.

Angažman UNMIK-a u borbi protiv korupcije započeo je dvije godine nakon rata, sa propisima o organizovanom kriminalu 2001. godine, prvim te vrste koji su eksplicitno povezani sa korupcijom, dok su prve institucije koje se bave korupcijom osnovane 2003. godine. Tada, UNMIK je stvoren kao istražna operativna grupa (izvorno ITF) da istraži optužbe za korupciju protiv međunarodnih i nacionalnih zvaničnika. Također, usvojen je Zakon o javnim nabavkama i Zakon o javnim finansijama. U 2004. godini proglašena je Uredba o pranju novca i osnovan je finansijski informacioni centar u okviru UNMIK-ovog stuba za vladavinu prava*. UNMIK je 2005.godine zvanično objavio Zakon o suzbijanju korupcije, kojim je osnovana Komisija za borbu protiv korupcije Kosova (ACC) 2006. godine. Iako Kosovo shodno ima sve veći broj institucija posvećenih borbi protiv korupcije*, njihova funkcija je, međutim, potkopana ograničenom političkom podrškom.

Iako su različita tijela UNMIK-a, poput ITF-a, istražile čitav niz optužbi za korupciju, politička volja unutar UNMIK-a i kosovskih državnih institucija da se djeluje i preduzmu konkretne radnje, posebno prema višim službenicima, ostala je vrlo ograničena tokom perioda administracije UN-a. Dok su UN identifikovale korupciju i organizovani kriminal kao glavne prijetnje stabilnosti i razvoju Kosova, uočena je potreba da se održi određen stepen kontinuiteta političkog sloja kako su pregovori o budućem statusu Kosova u toku, te se na ovaj način vjerovatno ograničava spremnost da se djeluje protiv korupcije na visokim nivoima.

Kada je EULEX preuzeo vodeću ulogu u reformi vladavine prava nakon proglašenja nezavisnosti, zauzet je snažan stav prema borbi protiv korupcije. Svakako je mandat Savjeta Evrope eksplicitno obuhvatao i zadatak da istražuje i pravno goni slučajeve korupcije i podržava jačanje lokalnih antikorupcijskih napora, borba protiv korupcije je dio izvršnih aktivnosti ali i aktivnosti monitoringa, mentorstva i savjetovanja (izvorno MMA). U ovim aktivnostima uživao je značajnu podršku kosovskog naroda. Što se tiče oba dijela mandata, rezultati su prilično ograničeni. Od šest projekata MMA (od ukupno 36) u cilju jačanja borbe protiv korupcije i borbe protiv organizovanog kriminala, samo tri su završena (Gippert, 2013).

Od skoro 310 predmeta koje su sudije EULEX-a saslušale od 2008. do 2012. godine, 50 ih se ticalo optužbi za korupciju, iako se broj hapšenja, uključujući visoko pozicionirane političare i zvaničnike, povećao tokom

* UNMIK-ova legislativa 2004/2 od 5. Februara 2004. godine, Finansijski informacioni centar je kasnije postao Finansijsko obavještajna jedinica Kosova.

* sa najnovijim dodatkom Predsjedničkog Savjeta za borbu protiv korupcije

2011. i 2012. godine, šira istraga o sakupljanju organa i trgovini ljudima, u kojoj su navodno umješane i najviše političke ličnosti se nastavlja.

6. MJERE PROTIV KORUPCIJE (UMJESTO ZAKLJUČKA)

Tokom prethodne dvije decenije korupcija se pojavila kao značajna oblast u angažmanu odnosno dijelu ukupnih napora donatora za promovisanje "dobrog upravljanja". Iz perspektive donatora, borba protiv korupcije je također podstaknuta normativnim razmatranjima, kao i percepcijom potrebe da se stanovništvu pokaže oštar stav prema korupciji.

Centralna poruka koja proističe iz kontinuiranog rada u borbi protiv korupcije je da nisu sve vrste korupcije iste te da su potrebni višestruki, različiti odgovori zasnovani na kontekstu, uključenim stranama i specifičnoj prirodi koruptivnog djelovanja. Shodno analizama razmotrit će se ključne vrste intervencija, upravljanje javnim finansijama, vrhovne revizorske institucije, direktne antikoruptivne intervencije i inicijative društvene odgovornosti.

Upravljanje javnim finansijama (UJF)

Što se tiče UJF-a, reforme obuhvataju decentralizaciju, praćenje javnih troškova i prihoda, planiranje i upravljanje nabavkama i centralnim budžetom. Sve u svemu, postoje dokazi da su reforme upravljanja javnim finansijama efikasne u smanjivanju korupcije, mada se dokazi razlikuju shodno dimenzijama upravljanja javnim finansijama. Što se tiče decentralizacije, rezultati istraživanja variraju. Decentralizacija sama po sebi nema značajan uticaj na korupciju. Što se tiče prihoda i carina, broj studija/istraživanja je mali, tako da se ti dokazi ne mogu smatrati konačnim.

S druge strane, dokazi o praćenju javnih troškova, planiranju i upravljanju javnim nabavkama i centralnim budžetom sugerišu da ove intervencije pozitivno utiču u borbi protiv korupcije. Od navedenih, baze dokaza o praćenju javnih rashoda je možda najbogatija i metodološki najraznovrsnija, dok postoji malo tijelo (uglavnom opservativnih) istraživanja o planiranju centralnog budžeta, dok su globalni dokazi o nabavkama izuzetno oskudni.

Raspoloživi dokazi sugerišu da su sljedeći faktori važni za efektivnost reformi UJF-a:

- Reforme preduzete u okruženju koje je imalo ključnu podršku političkog rukovodstva.
- Inicijative UJF-a su dio integrisanijeg pristupa u borbi protiv korupcije.
- Reforme su eksplicitno imale fokus na implementaciji i resursima.

Vrhovne revizorske institucije (VRI)

VRI imaju važnu nadzornu ulogu, posebno u vezi sa korištenjem javnih sredstava. Dokazi u ovoj oblasti ukazuju na to da, dok VRI mogu biti efikasni u borbi protiv korupcije, njihova efikasnost zavisi od šireg institucionalnog konteksta, uključujući dinamiku moći između različitih državnih organa kao i kvaliteta mehanizama kontrola i upravljanja koji ih povezuju (npr. Zakonodavni nadzor, izvršni diskrecioni autoritet itd.). Dosljedno je dokazano je da je efikasno kombinovati posebne revizije sa shodnim djelovanjem sankcionisanja korumpiranih.

Direktne antikoruptivne intervencije

Direktne antikoruptivne intervencije, koje su posebno bile istaknute tokom devedesetih i dvadesetih godina, uključuju napore preko ACA-a*, NACS-a* i nacionalne antikoruptivne legislative. Sve u svemu, utvrđeno je da su ove vrste intervencija neefikasne u borbi protiv korupcije. Dokazi ukazuju da ACA-i nisu rješenje za smanjenje korupcije, posebno u okruženjima sa lošim upravljanjem. Politički uticaj, institucionalna slabost i neujednačena finansijska podrška su identifikovani kao faktori koji ometaju njihovu efikasnost. Mala baza dokaza je pokazala da NACS-e ne mogu dodati vrijednost veću od konstitutivnih reformi i inicijativa koje za cilj ima da sinhronizuju i koordiniraju.

Društvena odgovornost

Uobičajena je pretpostavka da društvo ima svoju ulogu u borbi protiv korupcije, držeći javne institucije odgovornim i zalaganjem za antikoruptivne reforme. U okviru ove oblasti sve više se fokusira na jačanje mehanizama društvene odgovornosti i povećanje transparentnosti. Mehanizmi društvene odgovornosti uključuju širok spektar mehanizama: učešće u finansiranju, PETS*, nadgledanje pružanja usluga od strane građana, pristup informacija kao i mehanizmi javnih pritužbi, između ostalih.

Postoji veliki broj dokaza koji u cjelini ukazuju da mehanizmi društvene odgovornosti mogu uticati na nivo korupcije. Ovo je visoko uslovljeno kontekstom u kojem se oni implementiraju. Kritični uslovi uključuju fokus na pitanja koja su relevantna za ciljanu populaciju. Ciljanje relativno homogenih populacija, populacije koje su osnažene i imaju kapacitet da drže institucije odgovornim te da izdrže napade vladajuće elite, sinergije i koalicije između različitih aktera, usklađivanje između društvene

* Antikoruptivnih autoriteta/tijela/organa

* Nacionalnih antikoruptivnih strategija

* Ankete o praćenju javnih rashoda

odgovornosti i drugih reformi i mehanizama praćenja odgovornosti, kredibilne sankcije i funkcionalne i odgovorne državne institucije.

Postoji tijelo dokaza srednje veličine koje pokazuje da su transparentnost i pristup informacijama važni za efikasnost šireg raspona mehanizama društvene odgovornosti, dok se direktni uticaj na korupciju osporava. Transparentnost i pristup informacijama, međutim, nisu dovoljni, osim ako informacije nisu značajne korisnicima, ako ne postoje interesne grupe koje su dovoljno osnažene da iskoriste informacije i ako ne postoje vjerodostojne sankcije kada se pojave dokazi o korupciji. Postoji malo tijelo dokaza koje ukazuju na to da mediji imaju ključnu ulogu u smanjenju korupcije i da oni igraju važnu ulogu u efikasnosti drugih mehanizama društvene odgovornosti.

Postoji tijelo dokaza srednje veličine o ulozi organizovanog civilnog društva. Postoji opšti konsenzus da organizovana civilna društva igraju ulogu u smanjenju korupcije putem jačanja sistema odgovornosti i uključivanjem građana, ali njihova efikasnost je moderirana nizom različitih kontekstualnih faktora. Uslovi za uspjeh uključuju kapacitet da utiču na pružaoce usluga, nezavisni i slobodni mediji, kombinacija široke mobilizacije zajednice sa profesionalizovanom organizacijom civilnog društva te angažovanje aktera države i civilnog društva.

Ostale antikoruptivne intervencije

Također, će se razmotriti dokazi o određenim intervencijama, a nakon što je Jesper Stenberg Johnson 2012. godine, objavio/mapirao dokaze o donatorskim antikoruptivnim intervencijama: reforma državne službe, multilateralni sporazumi (uključujući EITI, nelegalne finansijske tokove i UNCAC) i reforma policije.

U sklopu reforme državne službe, povećanje plata je vjerovatno neefikasan alat za rješavanje korupcije. Inicijative e-uprave se pojavljuju kao oblast potencijalnog interesa za borbu protiv korupcije. Iako je baza dokaza i dalje mala, postoji saglasnost stručnjaka da su kvalitet telekomunikacijske infrastrukture i naponi za povećanje usvajanja interneta od ključnog značaja za uspjeh inicijativa e-upravljanja.

Što se tiče multilateralnih sporazuma, baza dokaza za efikasnost Konvencije UN-a protiv korupcije (UNCAC) ostaje mala, nema dokaza da članstvo UNCAC-a utiče na nivo korupcije. Postoji sve više, ali još uvijek malo, literature o Inicijativi za transparentnost ekstraktivne industrije (EITI), iako su dokazi o tome koliko je ova inicijativa efikasna u rješavanju korupcije nedosljedni.

Postoji sve više dokaza o nezakonitim finansijskim tokovima (NFF), iako samo mali broj studija ispituje efikasnost reformi u cilju rješavanja NFF-a. Sve u svemu, baza dokaza multilateralnih sporazuma je previše

ograničena kako bi se mogli donijeti generalizovani sveobuhvatni zaključci o njihovom uticaju na korupciju, a malo se radi na analizi uloge konteksta u tome da li su inicijative uspješne ili ne.

Samo jedna studija se pojavila od 2012. godine, koja ispituje efekat reforme policije. Interesantan nalaz koji proizilazi iz ove studije je da je način na koji režim (demokratski ili autoritarni) dođe na vlast podjednako toliko važan koliko i sama vrsta režima u borbi sa korupcijom policije, s tim da revolucionarne promjene režima često pružaju veći prostor za drastičnije reforme.

LITERATURA

1. Andvig, J. C., Fjeldstad, O. H., Amundsen, I., Sissener, T., Soreide, T., 2011. Research on Corruption: A Policy-Oriented Survey. Report. No. R2001:7. Bergen: CMI. [online]. <https://www.cmi.no/publications/861-corruption-a-review-of-contemporary-research>.
2. Asia Foundation, 2012. A Survey of the Afghan People. [online]. <https://asiafoundation.org/resources/pdfs/Surveybook2012web1.pdf>.
3. Chand, S. K., Moene, K.O., 1999. Controlling Fiscal Corruption. *World Development*, 27 (7).
4. Chaudhuri, S., Mukhopadhyay, U., 2010. Revisiting the Informal Sector. New York: Springer-Verlag.
5. Gippert, B.J., 2013. How to Legitimize a Peacebuilding Mission? The Importance of Output Legitimacy, draft paper, September.
6. Johnson, J., 2016. Anti-Corruption Strategies in Fragile States Theory and Practice in Aid Agencies. [online]. <https://www.e-elgar.com/shop/anti-corruption-strategies-in-fragile-states>.
7. Kolstad i dr. (2008 [S; OR])” označava da je studija zasnovana na sekundarnim podacima i predstavlja „pregled“.
8. Mukhopadhyay, D., 2009. Disguised Warlordism and combatanhood in Balkh: the persistence of informal power in the formal Afghan state. *Conflict, Security, and Development*, 9(4).
9. Shafafiyat, C., 2011. SIGAR Information Paper. [online]. Dostupno na: <http://info.publicintelligence.net/ISAF-CJIATF.pdf>.
10. Shleifer, A., Vishny, R.W., 1993. Corruption. *Quarterly Journal of Economics*, 108 (3).
11. The World Bank Group, 1997. Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. [online]. <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm#note19>.
12. Tierney, J.F., 2010. Report of the Majority Staf. fonline]. https://www.cbsnews.com/htdocs/pdf/HNT_Report.pdf.
13. UNODC, 2012. Anti-Corruption Measures in Afghanistan. [online]. https://www.unodc.org/documents/afghanistan/conceptnotes/Microsoft_Word_-_2010_11_April_01_Concept_Note_Anti-Corruption.pdf.
14. World Bank, 2011. World Development Report: Conflict, Security and Development. Washington. [online]. https://siteresources.worldbank.org/INTWDRS/Resources/WDR2011_Full_Text.pdf.

15. OECD, 2013. Resource flows and trends in a shifting world. [online].
<https://www.oecd.org/dac/conflict-fragility-resilience/docs/FragileStates2013.pdf>.

SPOLNA AKTIVNOST I KONTRACENCIJA MEĐU ADOLESCENTIMA

SEX ACTIVITY AND CONTRACEPTION BETWEEN ADOLESCENTS

Stručni članak

*Doc. dr. sc. Zrinka Puharić**

Flavija Kušenić, bacc. med. techn.

Dr. sc. Ina Stašević, v. pred.

Sažetak

Cilj ovog rada bilo je ispitati razlike u korištenju kontracepcije među učenicima završnog razreda srednjih škola godine 2000 i 2010. Sudjelovalo 330 odnosno 386 učenika iste životne dobi. Prosječna dob ispitanika bila je 18,2 godina. Učenici su ispunjavali anonimnu anketu koja je istovjetna u oba anketiranja. Udio mladih koji su u dobi od 18 godina imali spolne odnose je nepromijenjen: 56%, odnosno 60,5%. Prvi spolni odnos bio je s 15,5 godina. Mladići su 2000. imali tri partnera, a 2010 četiri, dok su djevojke imale jedan odnosno dva partnera. Nema značajniju razlike kod korištenja kontracepcije. Statistički značajna razlika se vidi u razlici kontracepcijskih metoda. Prije deset godina mladi su u mnogo manjoj mjeri koristili prezervative, a u većoj mjeri tablete i prekinuti snošaj kao metodu. Broj mladih koji su stupili u spolne odnose, kao i početak stupanja u spolne odnose, nije pokazao nikakve razlike. Međutim, povećao se broj spolnih partnera, kao i visok udio mladih koji nikada ne koriste kontracepciju. Edukacijski sustav treba planirati veći broj aktivnosti za učenike srednjih škola, pa čak i završnih razreda osnovne škole. Aktivno sudjelovanje mladih u edukacijskim i preventivnim programima pridonosi razvoju njihovog samopoštovanja i odgovornog spolnog ponašanja.

Ključne riječi: adolescencija, kontracepcija, rizično spolno ponašanje.

Abstract

The aim of this paper was to examine the differences in the use of contraception among secondary school students of the year 2000 and 2010. The study involved 330 and 386 students of the same age group. The average age of respondents was 18.2 years. The students completed an anonymous

** Veleučilište u Bjelovaru, Republika Hrvatska, e-mail: zpuharic@vub.hr*

survey that was identical in both surveys. The share of young people who had sex at the age of 18 was unchanged: 56% and 60.5% respectively. The first sex ratio was 15.5 years. In 2000, the young men had three partners, while 2010 was four, while the girls had one or two partners. There is no significant difference in the use of contraception. A statistically significant difference is seen in the variety of contraceptive methods. Ten years ago young people used to a much lesser extent condoms, and to a greater extent the tablets and interruption of intercourse as a method. The number of young people who had become sexually active, as well as the beginning of sexual intercourse, showed no difference. However, the number of sex partners increased as well as the high share of young people who never use contraception. The education system needs to plan for a larger number of activities for secondary school students and even elementary school students. Active participation of young people in educational and preventive programs contributes to the development of their self-esteem and responsible sexual behaviour.

Keywords: adolescence, contraception, risky sexual behavior.

1. UVOD

Dvadeseto stoljeće je bilo vrijeme velikih promjena u odnosu na shvaćanje spolnosti i spolni odgoj. Seksualna revolucija 60 – ih godina dovela je do praktičkih promjena u spolnom ponašanju. Mladi sve ranije stupaju u prvi spolni kontakt, što je istovremeno povezano s većim brojem seksualnih partnera, a samim time i povećanim rizikom od dobivanja spolno prenosivih bolesti (Dabo i sur., 2008). Suvremeno doba obilježeno je novim javnozdravstvenim problemima mladih povezano uz ranije spolno sazrijevanje, rizična ponašanja i nezdrave stilove života (Dabo i sur., 2010)

Proučavanje spolnosti u adolescenata u Hrvatskoj započelo je sedamdestih godina prošlog stoljeća i to u okviru medicine, u prvom redu socijalne i školske medicine i ginekologije. Najviše istraživanja se odnosi na pitanja reproduktivnog zdravlja, spolno prenosivih bolesti i AIDS, te na način i učestalost korištenja kontracepcije (Ajduković i sur., 1991; Hiršl – Hećej, 2001).

Dosadašnja iskustva u radu s mladima pokazuju da im je znanje o vlastitoj spolnosti i plodnosti dostupno najčešće iz nepouzdanih i neprovjerenih izvora kao što su televizija, Internet, časopisi – najčešće upitne vrijednosti, usmena predaja vršnjaka i starijih adolescenata, a rijeđe iz informacija dobivenih redovitim školovanjem, verificiranim programima nevladinih organizacija ili određenih institucija (Jureša i sur., 2004;

Janković, 2005). Informacije ili poduke u obitelji su vrlo štire i nedovoljne kao i programi koji se provode u školama. Mladi se zbog neugode rijetko obraćaju zdravstvenom osoblju i traže savjete o spolnom odgoju i zaštiti spolnog zdravlja. Prvi spolni odnos rijetko planiraju, pa zbog toga ne koriste kontracepciju ili brigu o tome prepuštaju partneru. Obzirom da je ponašanje adolescenata kompleksno događa se da se i pored točne i dobre obaviještenosti ponašaju nedosljedno u korištenju kontracepcije kao zaštiti od začeća i zaštiti spolnog zdravlja (Kuzman i sur., 2007).

2. SPOLNO I REPRODUKTIVNO ZDRAVLJE

Pravo na reproduktivno zdravlje predstavlja važan dio ljudskih prava, a uključuje slobodno i svjesno odlučivanje o najpovoljnijem vremenu za planiranje obitelji, za rađanje željenog broja djece, te o razmaku između poroda (Randić i Andolšek, 1984). Također uključuje dostupnost informacija i sredstava za kontracepciju, te pravo na visoke standade zaštite seksualnog i reproduktivnog zdravlja (Džepina i Prebeg, 1991).

Adolescencija je razdoblje intenzivnog tjelesnog, psihičkog i socijalnog sazrijevanja. Fizička i spolna zrelost postižu se u sve mlađoj dobi, a socijalna sve kasnije zbog dugotrajnog školovanja i obrazovanja. Ta promjena utječe na spolnost adolescenata odnosno na raniji početak spolne aktivnosti (Juhović – Markus i sur, 2003; Kuzman i sur., 2007). Prihvatanje spolnog identiteta i odgovornog spolnog ponašanja je najosjetljivije područje adolescentnog ponašanja. Neodgovorno ponašanje u toj dobi može imati neposredne i dugoročne posljedice. Neposredne posljedice su najčešće neželjena (maljoljetnička) trudnoća i spolno prenosive infekcije, a dugoročne posljedice su djelovanje na reproduktivno zdravlje pa i na trajanje života uključujući kronične upalne bolesti, teškoće začeća te zloćudne i za život opasne bolesti (Kuzman, 2009).

Sredinom adolescencije, a osobito krajem tog razdoblja, sve više mladih se upušta u spolne odnose i za većinu njih to je ključan trenutak u tom razdoblju. Podaci variraju, ali sva istraživanja pokazuju da se u spolne odnose stupa u ranijoj dobi nego prije (Marston i King, 2006; Wellings, 2006).

Prema dosadašnjim istraživanjima prosječna dob stupanja u spolni odnos u Hrvatskoj je oko 17 godina za oba spola a za dječake oko godinu dana ranije. Neka istraživanja pokazuju da određeni postotak mladih u Hrvatskoj stupa u prvi spolni odnos već u dobi od 15 godina. Premda se ti podaci zadnjih desetljeća mijenjaju još uvijek Hrvatsku svrstavaju na 26. mjesto od 36 zemalja što upućuje na činjenicu da mladi ne postaju spolno aktivni ranije negoli u nekim europskim zemljama (Grenland, Danska, Bugarska, Škotska). Ipak, prvi spolni odnos događa se sve ranije pa stoga

treba prilagoditi i organizirati sve raniju edukaciju mladih (Kleinert, 2007; Kuzman, 2009).

3. RIZIČNI ČIMBENICI RANIH SPOLNIH ODNOSA

Kakvo će biti spolno ponašanje mladih nije određeno samo osobnim značajkama mladih, nego i utjecajima okoline u kojoj mladi žive (roditelji, vršnjaci, školsko okruženje). Kada će započeti spolne aktivnosti najčešće ovisi o društvenom, odnosno o vršnjačkom okruženju, koje ima važnu ulogu u kreiranju normi ponašanja. Mladi koji ranije stupaju u spolne odnose popularniji su među vršnjacima, pa samim tim određuju norme ponašanja (White, 1992).

Rano sazrijevanje je važan razvojni čimbenik koji može biti povezan sa ranim i rizičnim spolnim odnosima, jer se kod mladih više ističe nesrazmjer između tjelesne, psihičke, emocionalne i socijalne zrelosti pa ih to čini ranjivijim i podložnijim nepotrebnom samodokazivanju i većoj vjerojatnost za ranije započinjanje spolnog života (Štulhofer, 1999; Štulhofer i sur., 2000).

Broj spolnih partnera je također jedan od rizičnih čimbenika koji može dovesti do povećanog broja oboljevanja od spolno prenosivih bolesti kao i psihičkih poremećaja mladih, jer je takvo ponašanje često posljedica nekih drugih rizičnih ponašanja (alkohol, droga).

Nadalje, važan rizični čimbenik je neupotreba kontracepcije uopće što dovodi do oboljevanja od spolno prenosivih bolesti, kao i do neželjenih trudnoća koje za posljedicu ostavljaju mnoge zdravstvene i psihološke probleme kod nedovoljno zrelih adolescenata (Marston i King, 2006).

4. KONTRACENCIJA

Kontracepcija ili sprečavanje začeca je najsvrhovitiji način kontrole plodnosti, kao i zaštita od spolnih infekcija. Obuhvaća sva sredstva i metode kojima se u određenom trenutku sprečava oplodnja i začecje. Idealno kontracepcijsko sredstvo trebalo bi biti učinkovito, neškodljivo za korisnike i njihovo potomstvo, estetsko, za sve lako prihvatljivo, reverzibilno, jeftino i neovisno o snošaju (Randić i Andolšek, 1984). Neki zapisi o kontracepciji su stari čak pet tisuća godina, ali ni do danas nije još pronađeno idealno sredstvo kontracepcije, pa zbog toga mora postojati više kontracepcijskih sredstava i metoda kako bi svatko za sebe našao najprihvatljivije rješenje.

Današnja kontracepcijska sredstava i metode su: prirodne ili biheviorističke metode kontracepcije, mehanička kontracepcija, kemijska kontracepcija, hormonska kontracepcija, intrauterina kontracepcija, poskoitalna kontracepcija i sterilizacija (Habek, 2009).

5. CILJ RADA

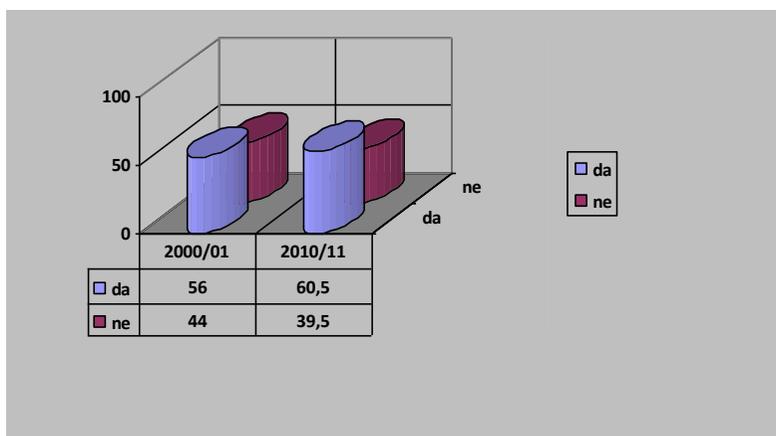
Spolno i reproduktivno zdravlje jedno je od najosjetljivijih temeljnih područja adolescentnog razvoja kao i prihvaćanje spolnog identiteta i odgovornog spolnog ponašanja. Stoga je cilj ovog rada ispitati razlike u spolnom ponašanju i korištenju kontracepcije među maturantima u deset godišnjem razdoblju, njihovo prvo stupanje u spolni odnos, kao i broj partnera koje su imali do tad, te ukazati na važnost prevencije spolnog i reproduktivnog zdravlja mladih koje postaje javnozdravstveni problem.

Istraživanje je provedeno u završnim razredima srednjih škola 2000/2001. i 2010/2011. godine, a vezano upravo uz spolnost adolescenata i njihovu zaštitu.

Ispitanici i metode

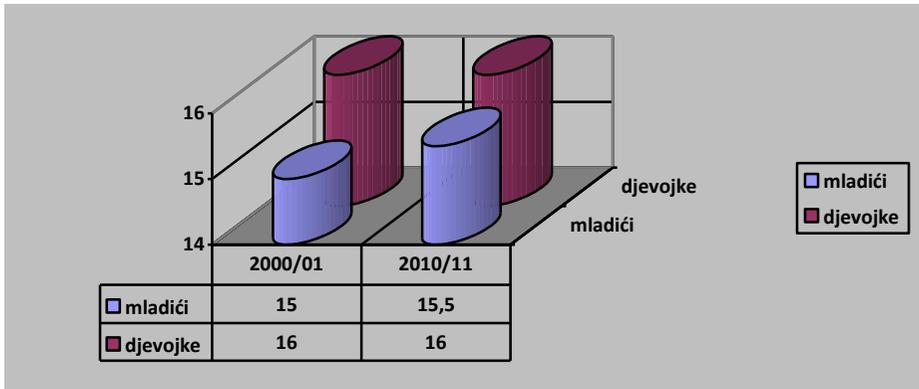
Godine 2000. u ispitivanju je sudjelovalo 330 ispitanika, učenika završnih razreda gimnazije, ekonomske i tehničke škole, dok je 2010. godine sudjelovalo 386 učenika iste životne dobi iz istih škola. Učenici su ispunjavali anonimnu anketu koja je istovjetna kod oba anketiranja. Istraživanje je provedeno retrospektivno, a u radu su korišteni podaci dobiveni iz anketa koje je proveo Zavod za javno zdravstvo Bjelovarsko – bilogorske županije. Provođenju ankete prethodili su roditeljski sastanci na kojima je dobivena suglasnost za provođenje, jer nisu svi ispitanici bili punoljetni u vrijeme provođenja ankete. Roditeljima i učenicima je objašnjen značaj ankete i edukacije u stjecanju znanja za promjenu stavova i usvajanja odgovornog spolnog ponašanja. Statistička obrada podataka je obavljena pomoću MS Excela.

Rezultati

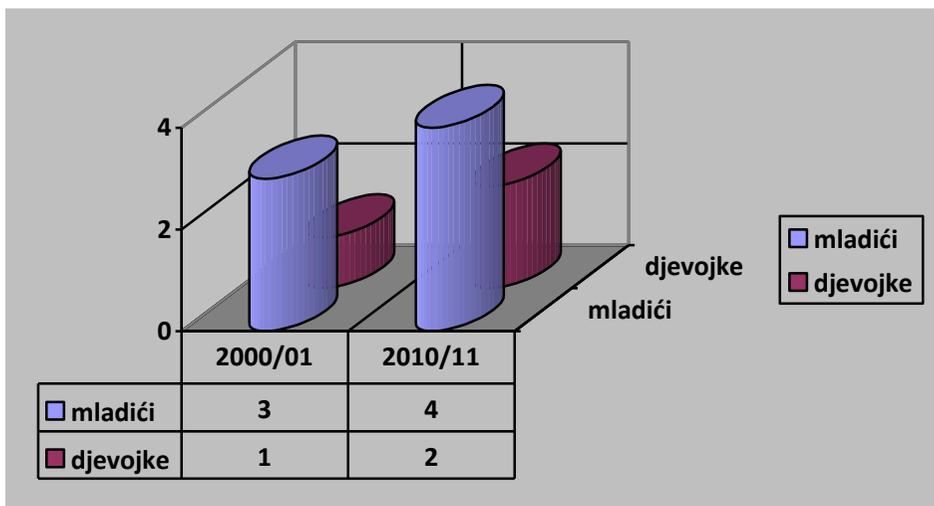
Slika 1. Jesi li imao/la spolne odnose?

Prosječna dob ispitanika u oba anketiranja bila je 18,2 godina. Slika 1. prikazuje da je kod prvog anketiranja 56% ispitanika imalo spolne odnose, dok kod drugog taj udio raste na 60,5% ispitanika. Ova razlika nije statistički značajna ($\chi^2 = 1,525$; $df = 1$; $p = 0,217$)

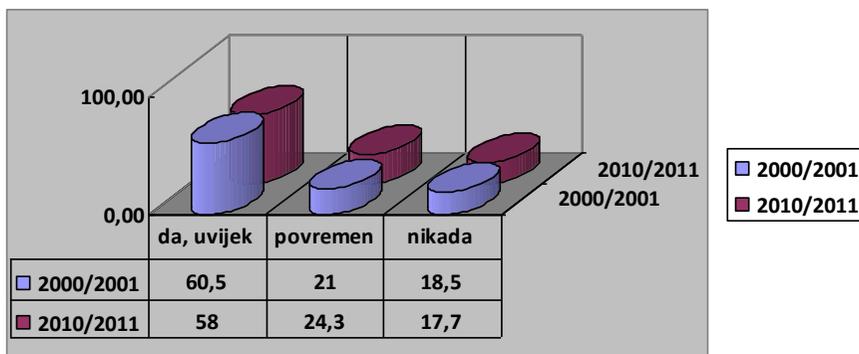
Slika 2. S koliko si godina imao/la prvi spolni odnos ?

Što se tiče prvog spolnog odnosa ne postoje značajne razlike u desetogodišnjem razdoblju, niti kod mladića niti kod djevojaka, premda djevojke stupaju u prvi spolni odnos u nešto kasnijoj životnoj dobi (16 g.).

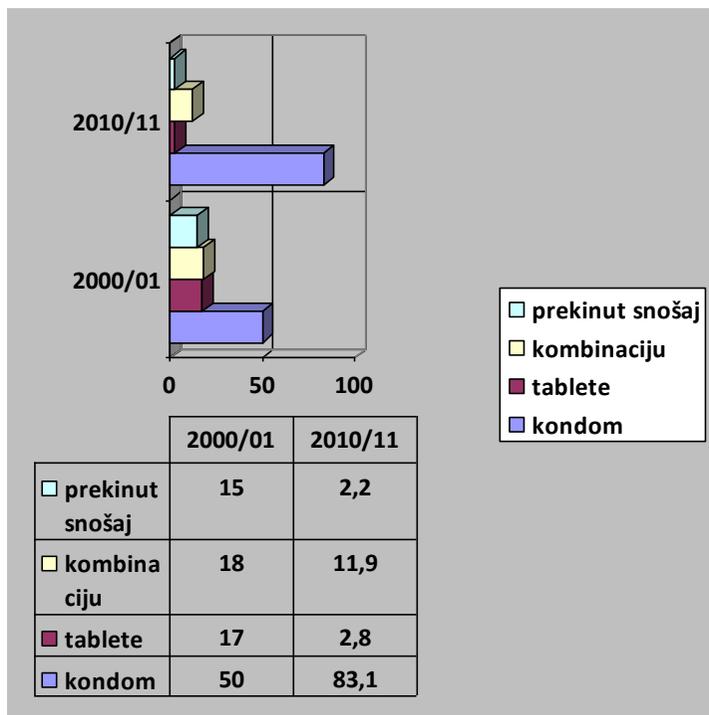
Slika 3. Koliko si do sada imao/la partnera?

Na pitanje o broju spolnih partnera dobivene su razlike za oba spola, premda ova razlika nije statistički značajna ($\chi^2 = 0,079$; $df = 1$; $p = 0,778$). Kod muških ispitanika taj je broj porastao s tri na četiri, a kod djevojaka s dva na tri partnera.

Slika 4. Koristiš li kontracepciju?

U vezi s redovitošću korištenja kontracepcije u oba anketiranja dobiveni su približno isti odgovori. Uvijek koristi kontracepciju 60,5%, odnosno 58%; povremeno 21%, odnosno 24,3%, a nikada čak 18,5%, odnosno 17,7% ispitanika.

Slika 5. Koje kontraceptivne metode koristiš?

Na pitanje o metodama korištenja kontracepcije kod drugog anketiranja dobiveni su značajno različiti odgovori. Uporaba kondoma kao

metode kontracepcije porasla je s 50% (2000/01.) na 83,1% (2010/11.), što je statistički značajno ($\chi^2 = 50,675$; $df = 1$; $p < 0,001$). Primjena drugih metoda kontracepcije u znatnom je padu. Prekinuti spolni odnos s 15% na 2,2%, a kontracepcijske tablete sa 17% na 2,8%. Što se tiče kombinacije kao metode kontracepcije zamjećen je manji pad u odnosu na ranije anketiranje (s 18% na 11,9%).

Rasprava

Prema dobivenim rezultatima evidentno je da su adolescenti nedovoljno informirani o mogućim posljedicama ranog stupanja u spolne odnose te o metodama kontracepcije. Očito da bi na tome trebalo posebno poraditi te ih dodatno educirati o prednostima i nedostacima pojedinih metoda kontracepcije. Ispitanici su u promatranom razdoblju češće počeli koristiti kondome kao metodu kontracepcije, što je dobro za zaštitu od spolno prenosivih bolesti. Istovremeno adolescentice rjeđe koriste kontracepcijske tablete, što upućuje na potrebnu edukaciju o učincima hormonskih tableta na njihovo reproduktivno zdravlje. Ovdje se postavlja i pitanje sistematskog praćenja adolescentica od strane ginekologa u cilju snižavanja rizika od neželjene maloljetničke trudnoće do širenja spolno prenosivih bolesti i njihovih posljedica.

Mnogobrojna svjetska, a i naša istraživanja ukazuju da na zdravlje adolescenata uz genetske čimbenike znatan utjecaj imaju i čimbenici kao što su škola, obitelj, vršnjaci odnosno društveno okruženje ili socio-ekonomski čimbenici (McKinney, 1989; Small 1994). Većina autora ukazuje na velik utjecaj vršnjaka na početak spolne aktivnosti, kreiranje normi ponašanja i na poticanje razmišljanja o seksu, te o realizaciji takvog odnosa (White, 1992; Dabo, 2010). Adolescenti svoje spolno ponašanje vide kao stvar osobnog izbora, ali ono je ipak pod utjecajem roditelja, vršnjaka, medija, očekivanja i raznih stereotipa (Blinn-Pike, 1999; Dickson, 1988). Bez obzira na to što su fizički potpuno razvijeni i spremni za spolni život nisu emocionalno zreli za donošenje odluka s čijim bi se posljedicama mogli odgovorno nositi (Patton, 2007).

Stoga prevencija u području reproduktivnog zdravlja ne smije biti usmjerna samo na stjecanje znanja i sprečavanje spolno prenosivih bolesti i neželjene trudnoće, nego na promjenu stavova i usvajanja odgovornog spolnog ponašanja (Jureša i sur., 2009). U tom smislu važno je mladima pružiti sve informacije o spolnom i reproduktivnom zdravlju prilagođene njihovoj dobi, predznanju i interesu. Ta informacija mora biti pravovremena, točna, pružena od stručnog osoblja uz istovremenu pomoć roditelja i svih ustanova koje sudjeluju u odgoju mladih. Takve edukacije trebaju biti kontinuirane i provođene sustavno u vidu znanstveno utemeljenog

zdravstvenog odgoja, savjetodavnog rada, te redovnih preventivnih i ginekoloških pregleda (WHO, 2005).

Zdravstvena edukacija koja se trenutno provodi u školama značajna je, ali nedovoljna, te je potreban veći broj aktivnosti koje bi trebalo organizirati da bi se poboljšala edukacija mladih i osposobila ih za odgovorno i samostalno donošenje ispravnih odluka vezanih za svoju seksualnost i spolno i reproduktivno zdravlje (Malović Bolf i sur, 2007).

6. ZAKLJUČAK

Odrastanje tijekom adolescencije proces je u kojem usprkos rizicima većina mladih ljudi odrasta bez većih potresa i neželjenih događaja. Bez obzira na to potreban je kontinuiran rad s mladima kroz razne edukacije, radionice, radionice i slično. Iz rezultata ovog istraživanja evidentno da je udio mladih koji su stupili u spolne odnose u blagom porastu, a da se početak stupanja u spolne odnose nije bitno promijenio. Također se povećao broj spolnih partnera što je zabrinjavajuće, kao i visok postotak mladih koji nikada ne koriste kontracepciju.

Prikazani rezultati upućuju na zaključak da u postojećem edukacijskom sustavu potrebe mladih nisu u potpunosti zadovoljene, te da je potrebno planirati veći broj aktivnosti koje bi se provodile s učenicima ne samo srednjih škola, već i učenicima završnih razreda osnovnih škola. Također je potrebno oformiti više polivalentnih centara za mlade, jer aktivno sudjelovanje mladih u preventivnim programima pridonosi razvoju njihovog samopoštovanja i odgovornog spolnog ponašanja

LITERATURA

1. Ajduković, D., Ajduković, M., Prišlin, R., 1991. AIDS i mladi. Zagreb: Medicinska knjiga.
2. Blinn-Pike, L., 1999. Why Abstinent Adolescents Report They Have Not Had Sex: Understanding Sexually Resilient Youth. *Family Relations*, 48, str. 295-302.
3. Dickson, N., Paul, CH., Herbison, P., Silva, P., 1998. First sexual intercourse: age, correction, and later regrets reported by a birth cohort. *BMJ*, 316, str. 29-33.
4. Džepina, M., Prebeg, Ž., 1991. Zaštita reproduktivnog zdravlja adolescenata. *Liječ.vjes*, 113, str. 136-139.
5. Hiršl-Hećej, V., Štulhofer, A., 2001. Adolescents and sexual risk. *Collegium antropologicum*, 25, str. 195-212.
6. Janković, S., 2005. Potrebe i očekivanja adolescenata u stjecanju znanja i promicanju reproduktivnog zdravlja. Magistarski rad. Sveučilište u Zagrebu: Medicinski fakultet.
7. Juhović – Markus, V., Koder – Krištof, I., Jureša, V., 2003. The knowledge about sexuality and sexual behavior of the Zagreb high-schoolers. U: *Proceedings.XII Congress of European Union for School and University Health and Medicine*. Ljubljana, str. 51.
8. Jureša, V., Mamula, M., Štulhofer, A., Petrović, D., 2004. Povezanost znanja, stavova, ponašanja i reproduktivno zdravlje adolescenata. U: *Knjiga sažetaka: 6. simpozij o spolno prenosivim bolestima i urgentnim infekcijama*. Opatija, str. 21.
9. Jureša, V., Posavec, M., Musil, V., Petrović, D., 2009. Borba protiv neznanja i predrasuda o spolno prenosivim bolestima; znanje i stavovi učenika i profesora srednjih škola o HIV/AIDS-u. *Medicus*, 18(1), str. 89-93.
10. Kleinert, S., 2007. Adolescent health: an opportunity not to be missed. *Lancet*, 369, str. 1057-1058.
11. Kuzman, M., Pejnović-Franelić, I., Pavić Šimetin, I., 2007. Spolno ponašanje adolescenata u Hrvatskoj i edukacija o zaštiti protiv HPV-a. *Medix*, 72/73, str. 79-83.
12. Kuzman, M., Šimetin-Pavić, I., Pejnović-Franelić, I., 2007. Early sexual intercourse and risk factors in Croatian adolescents. *Coll Antropol*, 31 (Supl 2), str. 121-130.
13. Malović-Bolf, M., Kosanović, V., Dabo, J., Vlah, N., 2007. Značaj „edukacije vršnjaka“ u prevenciji rizičnog spolnog ponašanja mladih. U: *Abstracts of the 9 Symposium on sexually transmitted diseases and urogenital infections with international participation*. Opatija, str. 67-68.

14. Marston, C., King, E., 2006. Factors that shape young people sexual behaviour a systematic review. *Lancet*, 368, str. 1581-1586.
15. McKinney, K., Sprecher, S., 1989. *Human sexuality: The societal and interpersonal context*. Norwood, NJ: Ablex.
16. Patton, GC., Viner, R., 2007. Pubertal transition in health. *Lancet*, 369, str. 1130-1139.
17. Randić, Lj., Andolšek, L., 1984. Regulacija plodnosti. U: Randić, LJ., Andolšek, L., ur. *Planiranje obitelji*. Rijeka: Otokar Keršovani, str. 91-202.
18. Small, SA., Luster, T., 1994. Adolescent sexual activity: An ecological, risk-factor approach. *Journal of Marriage and the family*, 56, str. 181-192.
19. Štulhofer, A., 1999. Terra incognita? Adolescentska spolnost i rizično ponašanje. *Društvena istraživanja*, 8(2-3), str. 40-41.
20. Štulhofer, A., Jureša, V., Mamula, M., 2000. Problematični užici: rizično seksualno ponašanje u kasnoj adolescenciji. *Društvena istraživanja*, 9(6), str. 867-893.
21. Wellings, K., Collumbien, M., Slaymaker, E., Singh, S., Hodges, Z., Patel, D., Bajos, N., 2006. Sexual behaviour in context a global perceptive. *Lancet*, 368, str. 1706 -1728.
22. White, SD., DeBlassie, RR., 1992. Adolescent sexual behaviour. *Adolescence*, 27(105), str. 183-191.
23. WHO., 2005. *Strategy for Child and Adolescent Health and Development*. WHO, Regional Office for Europe.

**ANALIZA VITALNOSTATISTIČKIH I DEMOGRAFSKIH
POKAZATELJA U REPUBLICI HRVATSKOJ**

**ANALYSIS OF VITAL STATISTICAL AND DEMOGRAPHIC
INDICATORS IN THE REPUBLIC OF CROATIA**

Stručni članak

*Dr. sc. Ina Stašević, v. pred.**

Goranka Rafaj, pred.

*Prof. dr. sc. Darko Ropac**

Sažetak

Zdravstvena i socijalna zaštita majčinstva i djece spada u prioritetne mjere populacijske politike u Hrvatskoj. Cilj rada je stjecanje uvida u vitalno statističke i demografske promjene te neke pokazatelje reprodukcijskog zdravlja žena kao i zdravlja novorođenčadi kroz analizu dostupnih podataka. Osim ukupnog broja stanovnika prema popisima prikazani su i drugi relevantni pokazatelji i to dobna struktura stanovništva, kretanje stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, vitalni indeks, stopa perinatalnog mortaliteta, stopa općeg fertiliteta te udio fertilnog kontingenta žena. Izvor podataka su godišnja izvješća Državnog zavoda za statistiku. Populaciju Hrvatske karakteriziraju procesi starenja. Stopa mortaliteta u dvadeset godišnjem razdoblju u blagom je porastu, s 11,4 na 11,8, dok je istovremeno stopa nataliteta u znatnijem padu, s 10,8 na 9,8. To je dovelo do pada u prirodnom prirastu stanovništva s -0,6 na -2,2. U Hrvatskoj je perinatalni mortalitet u stalnom padu i kreće se od 9,8 u 2001. do 6,8 u 2010. godini, što također ukazuje na visoku razinu perinatalne zaštite zdravlja žena. Opća stopa fertiliteta u 2010. godini bila je 42,2 što predstavlja znatan pad u zadnjih dvadeset godina. U zadnjem popisu stanovništva udio fertilnog kontingenta žena pao je na 43,8%, što je u odnosu na popis iz 1971. godine pad od 7,5%. Prikazani pokazatelji ukazuju na dobru zdravstvenu zaštitu žena i novorođenčadi u Hrvatskoj, uz istovremeno negativne demografske trendove uvjetovane brojnim društvenim faktorima.

Ključne riječi: vitalna statistika, demografski pokazatelji, Hrvatska.

** Veleučilište u Bjelovaru., Republika Hrvatska, e-mail: istasevic@vub.hr*

** Hrvatsko katoličko sveučilište, Studij sestrinstva, Zagreb*

Abstract

The health and social protection of motherhood and children is one of the priority measures of population policy in Croatia. The aim of the paper is to gain insight into vital statistical and demographic changes and some indicators of reproductive health of women as well as newborn health through analysis of available data. In addition to the total number of inhabitants according to the censuses, other relevant indicators have been presented, including population age, birth rate, mortality and natural change, vital index, perinatal mortality rate, general fertility rate, and share of fertile contingent of women. Data source is the annual report of the Central Bureau of Statistics. The population of Croatia is characterized by aging processes. Mortality rate in the twenty-year period in a slight increase, from 11.4 to 11.8, while at the same time the birth rate in a significant decline, from 10.8 to 9.8. This has led to a decline in the natural population growth of -0.6 to -2.2. In Croatia, perinatal mortality is steadily decreasing, ranging from 9.8 in 2001 to 6.8 in 2010, which also indicates a high level of perinatal health protection for women. The overall fertility rate in 2010 was 42.2, which represents a significant drop in the last twenty years. In the last population census, the share of the fertile contingent of women dropped to 43.8%, which, compared to the 1971 census, fell by 7.5%. The presented indicators point to good health care for women and newborns in Croatia, while negatively affecting demographic trends driven by numerous social factors.

Keywords: vital statistics, demographic indicators, Croatia.

1. UVOD

Kako bi se stekao uvid u demografske promjene nužno je prikupljanje podataka vitalne statistike, te broja rođenih i broja umrlih u populaciji svake godine. Osim toga svakih deset godina provodi se popis stanovništva. Kroz popise se dobiva uvid u strukturu stanovništva ali i druge značajne demografske i socioekonomske karakteristike. Među javnozdravstvenim pokazateljima koji su neposredno povezani s reprodukcijom zdravljem žene ističu se stopa nataliteta, stopa fertiliteta, stopa dojenačkog mortaliteta i stopa neonatalnog mortaliteta (Stišević i sur., 2015). O značaju ovih pokazatelja u procjeni reprodukcijom zdravlja žena pišu i drugi autori (McFarlane, 2015; Tremellen i Pearce, 2014). Isti ovi parametri u procjeni reprodukcijom zdravlja žena i utjecaja na populacijske trendove mjere se i u drugim zemljama u okruženju (Azemi i sur., 2012), kao i na razini cijele

EU (Eurostat, 2014), a kao obvezni parametri praćenja zaštite reprodukcijskog zdravlja žena i zdravlja djece do pete godine života deklarirani su u Milenijskim razvojnim ciljevima Ujedinjenih naroda (United Nations, 2013). U većini zemalja zdravstvene vlasti svjesne su činjenice da je za zdravlje populacije nužna briga za reprodukcijsko zdravlje žena i zdravlje novorođenčadi pa se u tom smislu ulažu napori društva i neprekidno prate relevantni parametri (Akin i Köseli, 1997).

Zdravstvena i socijalna zaštita majčinstva i djece spada u prioritetne mjere populacijske politike u Hrvatskoj, a njezine zasade viđaju se već 1770. godine u *Normativum sanitatum*-u, javnozdravstvenome zakonu Marije Terezije, gdje je sama u uvodniku navela da je njezina, caričina, majčinska briga upravo zaštita materinstva. Tada visoki natalitet, ali i visok mortalitet (ratovi, epidemije zaraznih bolesti, visoki pomor majki i novorođenčadi) bili su javnozdravstveni problem, posebice u najosjetljivijem dijelu populacije, a to su trudnice, roditelje, babinjače, novorođenčad, dojenčad i mala djeca gdje je pomor bio najviši. Spomenuti zakon uvjetovao je zaštitu materinstva od strane izučenih primalja u svim dijelovima tadanje monarhije, a nadriprimaljstvo se kažnjavalo. Otvaranje prvih primaljskih škola u velikim gradovima bivšega austrijskoga carstva i školovanje primalja bila je okosnica zakona, a time i zaštite populacijske politike Habsburške monarhije čija je Hrvatska bila sastavnica gotovo četiri stoljeća (Skendrović, 2005).

Imajući u vidu značaj smanjenja smrtnosti djece i poboljšanje zdravlja majki (zdravlje tijekom trudnoće, porođaja i postpartalnog razdoblja) Ujedinjeni narodi su 2000. usvojili Milenijsku deklaraciju kojom se obavezuje 191 zemlju članicu na postizanje Milenijskih razvojnih ciljeva (*Millennium Development Goals* - MDGs) u područjima od interesa za sve zemlje članice i cijelu međunarodnu zajednicu i na aktivnosti koje trebaju pridonijeti njihovu ostvarenju. Očekuje se smanjenje stope smrtnosti djece mlađe od pet godina za dvije trećine. Kako bi se postigao taj cilj Svjetska zdravstvena organizacija predlaže četiri ključne intervencije: odgovarajuću zdravstvenu skrb i pravodobno liječenje komplikacija, integriranu prevenciju i liječenje dječjih bolesti za svu djecu mlađu od pet godina, prošireni program imunizacije te odgovarajuću prehranu novorođenčadi i male djece. Potpuna korist od tih mjera može se postići jedino u integraciji s intervencijama za poboljšanje zdravlja majki, osobito zdravstvene zaštite tijekom trudnoće i porođaja. U području poboljšanja zdravlja majki SZO planira u okviru MDGs smanjiti smrtnost majki za tri četvrtine i omogućiti univerzalan pristup reprodukcijskom zdravlju žena. Za ostvarivanje tog cilja trebat će intenzivnije provoditi mnoge mjere s naglaskom na savjetovanje i edukaciju, uz dostupniju i kvalitetniju zdravstvenu zaštitu u svijetu (United Nations, 2013).

Cilj rada

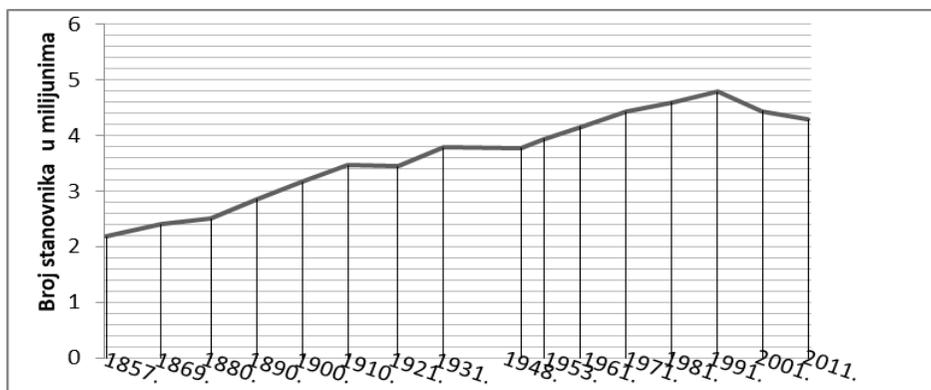
Cilj rada je stjecanje uvida u vitalno statističke i demografske promjene te neke pokazatelje reprodukcijskog zdravlja žena kao i zdravlja novorođenčadi kroz analizu dostupnih podataka za Republiku Hrvatsku.

Metode

U radu su istraženi određeni vitalnostatistički i demografski pokazatelji koji se odnose na stanovništvo Republike Hrvatske. Izvor podataka su godišnja izvješća Državnog zavoda za statistiku RH koja su objavljena u Statističkom ljetopisu (ranije: Statistički godišnjak). Osim ukupnog broja stanovnika prema popisima prikazani su i drugi relevantni pokazatelji i to kretanje stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, vitalni indeks, stopa dojenačkog mortaliteta, stopa perinatalnog mortaliteta, te udio fertilnog kontingenta žena u populaciji Hrvatske.

Rezultati

Moderni popisi stanovništva u Hrvatskoj se provode od 1857. godine. Na tom popisu utvrđeno je da je na prostoru tadašnje Hrvatske bilo 2 181 499 stanovnika. Taj broj se postupno povećavao, dok je pravu eksplozija doživio u razdoblju 1890.-1900. godine. U navedenom razdoblju prostor Hrvatske ulazi u demografsku tranziciju koju obilježava visoka i pozitivna prirodna promjena. Kretanje broja stanovnika u Hrvatskoj u svim dosadašnjim popisima prikazano je na Grafikonu 1.

*Grafikon 1. Kretanje broja stanovnika Hrvatske, 1857.-2011. godine
Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011.,
Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2013.*

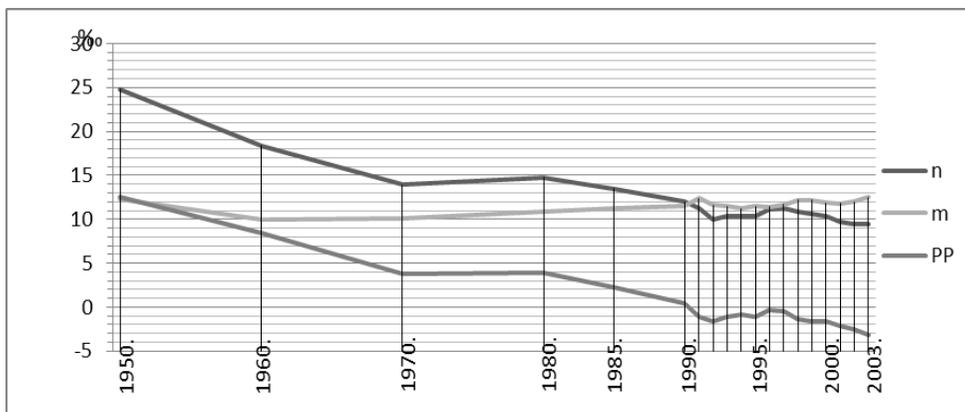
Republika Hrvatska je popisom iz 2011. godine imala 4 284 889 stanovnika, od toga je 2 066 335 muškaraca (48,2%) i 2 218 554 žena (51,8%). U Tablici 1., uz kretanje broja stanovnika u Hrvatskoj, prikazana je godišnja stopa prirodne promjene, kao bitnog pokazatelja vitalnosti nacije.

Tablica 1. Godišnja stopa prirodne promjene u Hrvatskoj, 1857.-2011. godine

Godina popisa	Broj stanovnika	Međupopisna promjena		Indeks		Godišnja stopa (%) promjene
		ukupno	prosječno godišnje	lančani	1857=100,0	
1857.	2 181 499	-	-	-	100	-
1869.	2 398 292	21 693	18 066	109,9	109,9	7,89
1880.	2 506 228	107 936	9812	104,5	114,9	4,00
1890.	2 854 558	348 330	34 833	113,9	130,9	13,00
1900.	3 161 456	306 898	30 690	110,8	144,9	10,20
1910.	3 460 584	299 128	29 913	109,5	158,7	9,06
1921.	3 443 375	-17 209	-1564	99,5	157,8	-0,45
1931.	3 785 455	342 080	34 208	109,9	173,5	9,46
1948.	3 779 858	-5597	-329	99,9	173,2	-0,09
1953.	3 936 022	156 164	31 233	104,1	180,4	8,10
1961.	4 159 696	223 674	27 959	105,7	190,7	6,91
1971.	4 426 221	266 525	26 653	106,4	203,0	6,21
1981.	4 601 469	175 248	17 525	104,0	210,9	3,88
1991.	4 784 265	182 796	18 280	104,0	219,3	3,90
2001.	4 437 460	-346 805	-34 681	92,8	203,4	-7,52
2011.	4 284 889	-152 571	-15 257	96,6	196,4	-7,00

Gelo J. 1987; Statistički ljetopis 2012.,
Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2012.

U Grafikonu 2. vidi se da je 1990. kritična godina kada prirodna promjena postaje negativna. Taj trend se nastavlja sve do popisa 2011. godine. U popisu 2011. broj starijih osoba od 65 godina prvi put je premašio broj osoba mlađih od 14 godina.

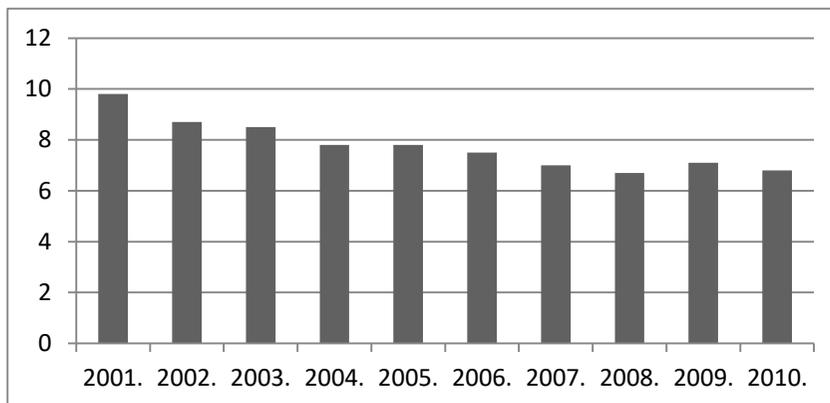
n – natalitet; m – mortalitet; pp - prirodna promjena

Grafikon 2. Kretanje stope nataliteta, mortaliteta i prirodne promjene, 1950.-2003. Statistički ljetopis 2004., Zagreb: Državni zavod za statistiku, 2004.

Ozbiljan problem u Hrvatskoj je ujednačeno visok broj umrlih uz stalni pad broja živorođenih, što dovodi do sve izraženijeg negativnog prirodnog kretanja. U 2013. godini natalitetna stopa iznosila je 9,4/1000, dok je mortalitetna stopa bila 11,8/1000, uz negativnu stopu prirodnog kretanja od -2,4 (Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2013. godinu, 2014.). Očit je trend pada stope nataliteta koja je od 1998. godine stalno niža od stope mortaliteta. S druge strane u tom razdoblju imamo porast opće stope fertiliteta koja u 2010. godini iznosi 42,2. Međutim, još nedavno, 1991. bila je 45,1, a 1971. visokih 51,3/1.000 žena fertile dobi.

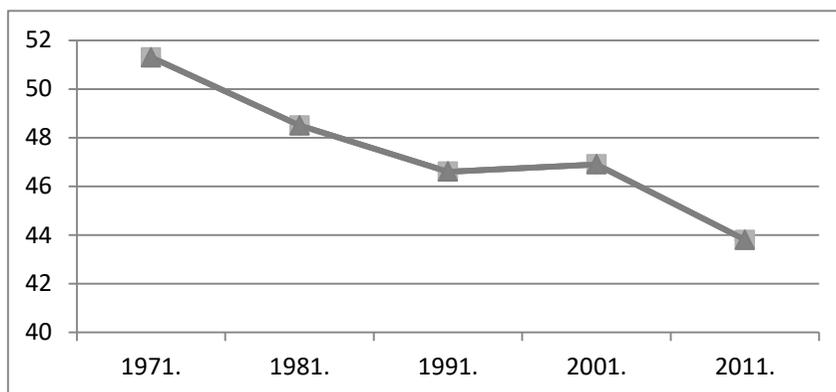
Postoji još jedan značajan pokazatelj zdravlja populacije i kvalitete perinatalne zaštite – stopa mortaliteta dojenčadi (broj umrle djece u prvoj godini života na 1000 živorođene djece). Udio umrle dojenčadi u stalnom je padu. U 1991. stopa je iznosila 11,1/1000, dok je u 2010. zabilježen evidentan pad na svega 4,4/1000.

Na Grafikonu 3. prikazano je kretanje stope perinatalnog mortaliteta u Hrvatskoj u razdoblju od 2001. do 2010. godine.

Grafikon 3. Stopa perinatalnog mortaliteta u Hrvatskoj, 2001. - 2010.

I ovdje kretanje stope perinatalnog mortaliteta u promatranom desetogodišnjem razdoblju pokazuje za Hrvatsku lagani ali konstantan pad s 9,8 na 6,8. Značajnu ulogu u kretanju nataliteta i opće stope fertiliteta ima udio žena u populaciji u fertilnoj dobi (15 do 49 godina života). Podaci za zadnja četiri popisa prikazani su na Grafikonu 4, a evidentan je stalni pad udjela žena u fertilnoj dobi.

Grafikon 4. Udio fertilnog kontingenta žena u populaciji RH, 1971. – 2011.

Rasprava

Ono što se može ustvrditi na početku je činjenica da se broj stanovnika u Hrvatskoj, tj. opće kretanje broja stanovnika, od prvog popisa 1857. do zadnjeg 2011. godine povećao za dva puta (istovremeno u Nizozemskoj se je broj povećao za 3,5 puta). Što je utjecalo na takav spori rast? Zsigurno brojni politički, gospodarski, društveni i vojni faktori.

Vitalnost stanovništva i razvijenost zdravstvene zaštite procjenjuje se kroz pokazatelje poput stope nataliteta, prirodnog prirasta, mortaliteta

dojenčadi i perinatalnog mortaliteta. Istovremeno ovdje se radi o pokazateljima reprodukcijskog zdravlja žena u fertilnoj dobi. Ovi pokazatelji su od posebnog zanimanja javnog zdravstva jer ukazuje na najvažnije javnozdravstvene probleme u populaciji u pogledu reprodukcijskog zdravlja žena, zaštite zdravlja novorođenčadi i male djece i demografskih trendova. Rezultati mogu pomoći javnom zdravstvu u formuliranju preventivnih akcija kojima će se usmjeriti naponi društva za smanjenjem rizika od obolijevanja i prerane smrti (Strateški plan razvoja javnog zdravstva za razdoblje 2011.-2015.).

Dok je krajem 19. stoljeća obitelj u Hrvatskoj u prosjeku imala više od petoro djece, krajem 20. stoljeća taj je trend drastično smanjen. Nastavi li se ovakav trend Hrvatskoj prijete drastičan pad broja stanovnika, odnosno izumiranje, jer je udio starog stanovništva (stariji od 60 godina) 1991. prešao 17%., 2001. godine 21 % (Gelo, i sur., 2005), a 2011. gotovo 24 %.

Nužno je reći nekoliko riječi o vitalnim događajima koji karakteriziraju populaciju Hrvatske. U opisu vitalnih događaja u obzir se uzima ukupna populacija u državi te dobna struktura i prirodno kretanje u određenom vremenskom razdoblju. Negativni trendovi koji su započeli krajem 80-ih godina nastavljaju se i dalje. U međupopisnom razdoblju (1991.-2001.) broj stanovnika se smanjio za čak 347 000. To je najveći zabilježeni pad broja stanovnika. Glavni čimbenik takvog kretanja je rat. Osim što je uzrokovao ljudske gubitke, doveo je do smanjenja populacije u fertilnoj dobi (15-49 godina). Broj rođenih 2013. godine iznosio je nešto više od 39 939, dok je primjerice 1950. godine bio čak 95 000. Ovi čimbenici doveli su do toga da iz godine u godinu jača depopulacija, koja je zajedno s negativnim migracijskim saldonom dovela do demografskog sloma i povećanja ukupne depopulacije (Nejašmić, 2008).

Prosječna životna dob stanovnika porasla je na 41,7 godina. Očekivano trajanje života, kao važan pokazatelj zdravlja populacije, naraslo je u prosjeku od 71 godine u 2001. na 77 godina u 2013. godini. Trend dužeg životnog vijeka za žene i dalje je prisutan, te sada iznosi 6,2 godine (Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis, 2014). Demografska zbivanja u Hrvatskoj posljednja dva desetljeća nisu pozitivna, već depopulacijska: na ukupni smanjeni broj stanovništva utjecalo je smanjenje broja rođenih i porast smrtnosti mlađih dobnih skupina ljudi, te negativne migracijske putanje, mada je životni vijek produljen. Tako je, primjerice 2009. godine negativna stopa prirodnoga kretanja iznosila -1,8, a 2011. godine -2,2, a 2013. pada na -2,4. Premda je u većini županija tijekom 2010. godine, kao i u Hrvatskoj, registrirana negativna prirodna promjena, u pet županija zabilježeno je pozitivno prirodno kretanje, i to u Zadarskoj, Splitsko-dalmatinskoj, Dubrovačko-neretvanskoj, Međimurskoj i u Gradu Zagrebu.

Također, udio žena fertile dobi opada pa je 2006. godine iznosio 23,9% ukupne populacije, što uvjetuje i pad totalnoga fertiliteta sa stopom od 1,4. Treba uzeti u obzir sve veću učestalost neplodnih brakova kojih u Hrvatskoj ima više od 15% (Habek, 2015). Godine 2011. podaci su bili ohrabrujući jer je 1 955 948 žena bilo u fertilejnoj dobi (43,8%). Problem plodnosti pogoršan je činjenicom da se gotovo polovica neplodnih parova ne liječi, a liječi se oko 9000 parova godišnje (od čega 60-70 % postupcima medicinski potpomognute oplodnje). Posljednjih godina, odgađanje rađanja, prisutnost spolno prenosivih bolesti s komplikacijama te značajan broj neprepoznatih čimbenika neplodnosti razlogom su smanjene fertilitnosti. Prvo dijete u Hrvatskoj prosječno se dobije s 28,5 godina, a rađanje prvoga djeteta u dobi 32.-35. godine života zamijećeno je u više od 40% bračnih parova. U Hrvatskoj po bračnom paru prosječan broj djece je 1,35 (Habek, 2013). Slično stanje je i drugim državama EU u kojima je broj djece ispod 1,5 (Eurostat, 2014). Razlozi za nižu stopu fertiliteta u razvijenim zemljama su brojni a ističu se nestabilnost modernih bračnih odnosa i promijenjene društvene vrijednosti. Fertilitnost svakako ovisi o prirodnoj fekundaciji ali i o brojnim determinantama ponašanja, potom kulturnih, društvenih i ekonomskih uvjeta, životnog standarda i drugih temeljnih determinanti individualnog reproduktivnog ponašanja (Yoldemir i Oral, 2012; Rosina i Caltabiano, 2012).

Maternalna smrtnost u Hrvatskoj posljednjih godina vrlo je niska s prosječnom stopom od 6-7/100 000 živorođenih. To su uglavnom sporadični i vrlo teški klinički slučajevi. U 2011. godini umrle su dvije žene što iznosi 4,8/100 000 porođaja. Perinatalni mortalitet (zbroj mrtvorodne djece od 22 tjedna gestacije i težine veće od 500 grama i one živorođene koja su umrla do 7. dana života, podijeljen sa zbrojem ukupnog broja živorođene i mrtvorodne djece) smatra se pokazateljem kvalitete zdravstvene skrbi i ukupnog društvenog razvoja zemlje. S ponosom se može istaknuti da je u posljednjih 20 godina u Hrvatskoj došlo do gotovo trostrukog pada stope perinatalnog mortaliteta, koji je 1991. iznosio 11,1 a 2010. samo 4,4, što je među najnižima u Europi. Istovremeno u Europskoj Uniji stopa smrtnosti (2009.) bila je 4,3 dok je u Euro regiji bila 7,4 (WHO, 2010). U 2013. godini umrlo je 162 dojenčadi ili 4,1/1000 živorođenih. Najučestaliji uzroci ukupnih dojenačkih smrti u Hrvatskoj su kongentalne anomalije i stanja iz perinatalnog razdoblja (tijekom trudnoće, porođaja i novorođenačkog doba) poput prematuriteta, hipoksije i perinatalne infekcije (Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2013. godinu, 2014; Eurostat, 2014). Možemo uočiti da je ovaj javnozdravstveni pokazatelj zdravlja populacije usporediv s istim pokazateljem za EU, što ukazuje na postignutu kvalitetu zdravstvene skrbi trudnica i dojenčadi u Hrvatskoj.

Razdoblje od dvadeset godina je dovoljno da se stekne uvid u osobine nataliteta, mortaliteta i opće stope fertiliteta te prirodnog kretanja populacije kao bitnih vitalnostističkih i demografskih pokazatelja te pokazatelja reprodukcijskog zdravlja žena u fertilnoj dobi u Hrvatskoj. Tako je 1991. godine u RH živorođeno 51 829 djece dok je umrlo 54 832 stanovnika uz prirodno kretanje od -3003. Dvadeset godina kasnije, 2010. godine bilo je 43 361 živorođenih, 52 096 umrlih uz prirodno kretanje od -8735 (u 2013. godini deficit je bio -10 447).

Stopa mortaliteta gotovo je konstantna i kreće se između 11,4 (1991.) i 11,8 (2010.), dok je stopa nataliteta u padu od 10,8 (1991.) na 9,8 (2010.), odnosno 9,4 (2013.). Zbog ovoga i prirodno kretanje ima negativan predznak uz pad tako da je prirodni prirast stanovništva negativan a kretao se od -0,6 (1991.) do -2,0 (2010.), odnosno -2,4 (2013.). Opća stopa fertiliteta također je u stalnom padu i to od 45,1 (1991.), na 42,2 (2010.), premda je prije petnaestak godina bila još niža (38 u 2001.). Očito se Hrvatska zadnjih dvadeset godina nalazi u depopulacijskoj fazi prirodnog kretanja stanovništva. Nažalost, udio fertilnog kontingenta žena u Hrvatskoj u zadnjih pet popisa stanovništva u stalnom je padu. Tako je 1971. godine taj udio iznosio 51,3%, a 2011. se snizio na 43,8%. Uz stvarni pad broja stanovnika ovo je značajan gubitak žena u fertilnoj dobi, što dodatno negativno utječe na stopu nataliteta. Na taj problem ukazuju i drugi istraživači ovih promjena (Wertheimer-Baletić, 2003).

O rezultatima u realizaciji Milenijskih razvojnih ciljeva UN-a u području smanjenja smrtnosti djece i poboljšanja zdravlja majki (cilj broj 4 i broj 5) govore detaljne analize koje se povremeno objavljuju u eminentnim medicinskim časopisima (Bhutta i sur., 2010; Lozano i sur., 2011). Izvještava se o postepenom progresivnom padu dojenačke smrtnosti u većini zemalja, ali uz vrlo spore promjene u maternalnom mortalitetu koji je u nekim zemljama svijeta još uvijek vrlo visok. U tom području uočavaju se ogromne razlike između razvijenih zemalja i nerazvijenih ili onih u razvoju. Prema iskustvima iz nekih zemalja snažan progres je moguć ako se intervencije usmjere prema rješavanju nejednakosti u socioekonomskom statusu uz adekvatan razvoj zdravstvene skrbi majki i male djece. Ocjenjuje se da bi se mogli postići znatno bolji rezultati ako bi naponi bili usmjereni prema zdravlju trudnica i majki te novorođenčadi i male djece, osobito ako bi se intervencije usmjerile prema planiranju obitelji, brizi oko poroda i adekvatnom liječenju bolesne djece (Bhutta i sur., 2010).

Prema projekcijama koje su rađene za Hrvatsku, broj stanovnika nastaviti će se smanjivati (DZS, 2006.). Iz godine u godinu depopulacija će biti sve snažnija. Hrvatska će uslijed prirodne depopulacije prosječno godišnje gubiti 25 244 stanovnika. Po onom što prikazuje projekcija, Hrvatska će se 2031. godine „vratiti“ na stanje kakvo je bilo 1928. godine.

Nakon što smo svjedočili velikom rastu u prvoj polovici 20. stoljeća te postupnom smanjivanju rasta ukupne stope prirodne promjene krajem 20. stoljeća, prva polovica 21. stoljeća bit će obilježena demografskim izumiranjem. U rješavanju ovako nepovoljne prognoze bitnu ulogu ima kvalitetna pronatalitetna politika koju mora osmisliti država.

2. ZAKLJUČAK

Populaciju Hrvatske karakteriziraju procesi starenja što se ogleda u proporcionalno većoj zastupljenosti osoba starijih od 65 godina u odnosu na one mlađe od 14 godina, te znatnom porastu prosječne starosti stanovništva. Od popisa stanovništva iz 1953. do zadnjeg iz 2011. godine udio mlađih do 15 godina snižen je sa 27 % na 15,2 % dok je u istom razdoblju udio starih od 65 godina porastao sa 7 % na 17,7 %. U 2011. godini stanovništvo Hrvatske prosječno je bilo staro 41,7 godina (muškarci 39,9, žene 43,4), što ga svrstava među najstarije u Europe.

Prirodna promjena stanovništva odraz je vitalnosti neke populacije. Nažalost, u Hrvatskoj je kretanje stanovništva s negativnim predznakom, što znači da je više umrlih u odnosu na rođene. Negativni trend u znatnom je porastu u zadnjih dvadeset godina. Tako je 1991. godine deficit živorođenih u odnosu na umrle bio 3003, dok je 2010. godine taj isti pokazatelj narastao na 8735, s trendom daljnjeg pogoršanja ovog pokazatelja. Stopa mortaliteta u istom razdoblju u blagom je porastu, s 11,4 na 11,8, dok je istovremeno stopa nataliteta u znatnijem padu s 10,8 na 9,8. To je dovelo do pada u prirodnom prirastu stanovništva s -0,6 na -2,2, a negativan trend se nastavlja.

Važan pokazatelj kvalitete zdravstvene skrbi je smrtnost dojenčadi. U razdoblju od 1991. do 2010. godine stopa smrtnosti je pala s 11,1 na 4,4 (broj umrlih na 1000 živorođenih) što je u prosjeku s istim pokazateljem za EU, a to ukazuje na postignutu kvalitetu zdravstvene skrbi trudnica i dojenčadi u Hrvatskoj. Opća stopa fertiliteta u Hrvatskoj u 2010. godini bila je 42,2 što predstavlja znatan pad u zadnjih dvadeset godina. U zadnjem popisu stanovništva udio fertilnog kontingenta žena pao je na 43,8%, što je u odnosu na popis iz 1971. godine pad od 7,5%. Uz ukupni pad broja stanovnika u Hrvatskoj to su znatni demografski deficiti bez obzira na pozitivne pokazatelje reprodukcijskog zdravlja žena i visoku razinu zdravstvene skrbi žena u fertilnoj dobi i novorođenčadi.

Prikazani vitalnostistički pokazatelji ukazuju na dobro reprodukcijsko zdravlje žena u Hrvatskoj, ali istovremeno negativni demografski trendovi umanjuju postignute rezultate u perinatalnoj zdravstvenoj skrbi žena i novorođenčadi što dovodi do daljnje depopulacije stanovništva. Samo ukupni naponi društva na različitim područjima društvene djelatnosti mogu zaustaviti negativne trendove.

LITERATURA

1. Akin, A., Köseli, A., 1997. Improvements in mother-child health indicators in Turkey. *Turk J Pediatr*, 39(2), str. 227-38.
2. Azemi, M., Gashi, S., Berisha, M., Kolgeci, S., Ismaili-Jaha, V., 2012. Rate and time trend of perinatal, infant, maternal mortality, natality and natural population growth in Kosovo. *Mater Sociomed*, 24(4), str. 238-41. doi: 10.5455/msm.2012.24.238-241.
3. Bhutta, ZA., Chopra, M., Axelson, H., i sur., 2010. Countdown to 2015 decade report (2000-10): taking stock of maternal, newborn, and child survival. *Lancet*, 375(9730), str. 2032-44. doi: 10.1016/S0140-6736(10)60678-2.
4. Bull World Health Organ., 2010. Maternal near miss and maternal death in the WHO 2005 global survey.
5. Državni zavod za statistiku., 2004. Statistički ljetopis. Zagreb.
6. Državni zavod za statistiku., 2012. Statistički ljetopis. Zagreb.
7. Eurostat. European Commission, 2014.
8. Gelo, J., 1987. Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine. Zagreb: Globus.
9. Gelo, J., Akrap, A., Čipin, I., 2005. Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske: (bilanca 20 stoljeća). Zagreb: MOBMS.
10. Habek, D., 2013. Ginekologija i porodništvo. Zagreb: Medicinska naklada.
11. Habek, D., 2015. Reprodukcijsko zdravlje žena i majčinstvo. U: Puntarić, D., Ropac, D., Jurčev Savičević, A. Javno zdravstvo. Zagreb: Medicinska naklada, str. 235-240.
12. Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2013. godinu., 2014. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
13. Lozano, R., Wang, H., Foreman, KJ., Rajaratnam, JK., Naghavi, M., Marcus, JR., 2011. Progres towards Millennium Development Goals 4 and 5 on maternal and child mortality: an updated systematic analysis. *Lancet*, 378, str. 1139-65. Doi:10.1016/S0140-6736(11)61337-8.
14. McFarlane, DR., 2015. Global population and reproductive health. Burlington: Jones & Bartlett Learning, str. 126-9.
15. Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi, 2011. Strateški plan razvoja javnog zdravstva za razdoblje 2011-2015. Zagreb.
16. Nejašmić, I., 2008. Stanovništvo Hrvatske: demografske studije i analize. Zagreb: HGD.
17. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., 2013. Stanovništvo prema spolu i dobi. Zagreb: Državni zavod za statistiku.

18. Projekcije stanovništva Republike Hrvatske 2004. – 2051., 2006. Zagreb: Državni zavod za statistiku.
19. Rosina, A., Caltabiano, M., 2012. Where, in which way and to what extent can Italian fertility grow in the next 15 years? *J Matern Fetal Neonatal Med*, 25(4), str. 45-7. doi: 10.3109/14767058.2012.714983.
20. Skenderović, R., 2005. Zdravstvene reforme Marije Terezije u slavonskom Provincijalu i Generale normativum sanitatis iz 1770. *Scrinia Slavonica*, 5(1), str. 115-143.
21. Stašević, I., Šarčević, S., Ropac, D., 2015. Stanovništvo i vitalni događaji. U: Puntarić, D., Ropac, D., Jurčev Savičević, A. *Javno zdravstvo*. Zagreb: Medicinska naklada, str. 10-22.
22. Tremellen, K., Pearce, K., 2014. *Nutrition, fertility, and human reproductive function*. Boca Raton: Taylor & Francis.
23. United Nations., 2013. *The MDGs report*. New York.
24. Wertheimer-Baletić, A., 2003. Razvoj stanovništva Hrvatske - reprodukcijske odrednice. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 21(2), str. 29-47.
25. Yoldemir, T., Oral, E., 2012. Has fertility declined in recent decades? *Curr Opin Obstet Gynecol*, 24(3), str 119-26. doi: 10.1097/GCO.0b013e32835213f1

**UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U ŽELJEZNICAMA
SRBIJE: IZAZOVI I PERSPEKTIVE**

**HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN SERBIAN RAILWAYS:
CHALLENGES AND PERSPECTIVES**

Pregledni znanstveni članak

*Prof. dr. Emil Velinov**

*Prof. dr. Vasko Vassilev**

*Pred. VŠ Nermin Palić**

Sažetak

U radu se ukazuje na praksu razvoja ljudskih resursa u državnom poduzeću Željeznica Srbije kroz intervjuje sa zaposlenicima u razdoblju od 2017. do 2018. godine. Skup podataka sastoji se od prikupljenih i obrađenih podataka i njihovih preferencija iz predložene liste od 22 kompetencije i razmatranja trenutnih i budućih aktivnosti višeg rukovodstva. Na temelju prikupljenih podataka, studija predlaže pregled najznačajnijih potrebnih kompetencija, kako u svrhu odabira, zapošljavanja, zadržavanja i poboljšanja zaposlenika, tako i u svrhu vođenja njihovog osposobljavanja i razvoja znanja i vještina s obzirom na poboljšanje učinkovitosti i kvalitete rada.

U radu su prikazani brojni ključni pokazatelji uspješnosti koji se koriste za mjerenje učinkovitosti procesa upravljanja ljudskim resursima i prikladnosti HR pristupa. Cilj rada je izabrati takvu kombinaciju pokazatelja koji bi adekvatno prezentirali situaciju i poslodavcu omogućili da utvrdi razloge za potencijalno odstupanje u srpskim željeznicama.

Ključne riječi: Upravljanje ljudskim resursima, srpske željeznice, izazovi, perspektive

Abstract

The paper sheds a light on Human Resource development practices in the state-owned company of Serbian Railways through conducted interviews

* Skoda Auto University, Czech Republic, e-mail: emil.velinov@savs.cz

* University of Transport Todor Kableshkov, e-mail: vasko.ananiev@gmail.com

* Visoka škola „CEPS-Centar za poslovne studije“, Kiseljak, BiH, e-mail: nermin.palic@ceps.edu.ba

with employees in the period of 2017-2018. The paper dataset consists of collected and processed data and their preferences from the proposed list of 22 competencies and consideration of current and future activities of the senior management. Based on the gathered data the study suggests an overview of the most significant required competencies, both for the purposes of selection, employment, retaining and improvement of employees, and for the purposes of guiding of their training and development of knowledge and skills in view of improving efficiency and quality of work.

In the paper, there are numerous key performance indicators that are used for the measurement of HR management process efficiency and HR approach suitability. Paper's goal is to choose such a combination of indicators that would adequately present the as-is situation and enable the employer to determine reasons for the potential discrepancy in Serbian railways.

Keywords: Human resource management, Serbian railways, challenges, perspectives.

1. INTRODUCTION

Nowadays, the countries, which are trying to join the European Union (EU) are investing a lot of money and efforts into developing their transport systems. Parallely with that, the state-owned transport companies are undergoing big business transformations, which also includes increasing soft skills of its employees, applying of more efficient systems for motivating their employees and finding better ways to increase employee engagement (Grozdanvic et al., 2016). Also, the companies are shifting their transport services towards higher quality services by implementing customer-centric approach (Vassilev & Velinov, 2017). Serbia as an EU country candidate is opening its transport market, especially on the railway infrastructure required restructuring of both the monopole railway companies and government institutions dealing with railways. After the changes in the period 2005-2015 at the Serbian Railways, today there are several stakeholders such as the Railway companies of Infrastructure Manager, Company Srbija Voz, RU Srbija Kargo and Kombinovani prevoz being the stakeholders on the railway market. There are 5 more companies registered for the transport of goods, but they are not present on the market. At the same time there are Government institutions in the presence of Ministry of Transport, being the Ministry in charge of the railway, Directorate for Railways (body of the Serbian Government), being the institutions which comprises in itself the Regulatory body, Safety Authority, Licensing body, Designated body and

Investigation body (Center for the investigation of traffic accidents) which is common for air, inland waterways and railway traffic. Nowadays the importance of the Human Resource Management and Digital Transformation are centre of attention in Serbian Railways Company as these two aspects are tightly connected in order to manage smooth business transformation (Liu et al., 2017).

2. LITERATURE REVIEW

There are numerous key performance indicators that can be used for measurement of HR management process efficiency, or HR approach suitability. The goal is to choose such combination of indicators that will adequately present as-is situation and enable employer to determine reasons for potential discrepancy (Crawshaw et al., 2017). The most important presumptions are that representative indicators are used and that the proper set of HR data is analyzed. Comprehensive analysis should be performed in the initial phase and it should encompass the following groups of indicators such as Motivation indicators, Recruitment and selection indicators, Basic salary ratios, Effectiveness of work and Employee development (Pereira et al., 2016). All of the above should be in details analyzed within HR department. Findings, together with all observed risks and proposed mitigation measures are to be presented to the management team. The initial data is periodically used to demonstrate difference between periods and increase/decline of the indicator values. Other studies suggest that in the state-owned companies, where the management system is rather hierarchical, there is a need for employee training and requalification in order to be improved their managerial competences (Slavic et al., 2013, 2014). The state-owned companies in Central and Eastern Europe are undergoing transformation in terms competency-based management and human resource management development (Kazlauskaitė et al., 2013).

3. METHODOLOGY

Based on the interviews with the employees, the collected and processed data and their preferences from the proposed list of 22 competences and consideration of current and future activities of the Department, the Consultant's team prepared an overview of the most significant required competences, both for the purposes of selection, employment, retaining and improvement of employees, and for the purposes of guiding of their training and development of knowledge and skills in view of improving efficiency and quality of work.

In establishing the list of most significant competences given here below, certain competences from the list considered during interviews with employees were combined, and certain competences which were not on the list are included, as we concluded that they are important for good performance of the activities within the capacity of the Department.

Hereinafter are the descriptions of proposed competences, with positive behaviour indicators which show the main features of each of the proposed competences.

Competences have, based on similarity, been classified into four groups, namely: key values,

Change management, Result management and Management and leadership.

To determine the overall assessment of employee's results during the concerned year, it is necessary to define how big is the impact of evaluation of results (achievement of goals), and how big is the impact of evaluation of competences. Most often this ratio is 75% (goals): 25% (competences), or 70% : 30%. Hence, average performance grade is weighted by 0.75 or 0.70, and the average grade of competences by 0.25 or 0.30. The sum of thus weighted grades for performance and competences provides average assessment of the results of the employees' work results.

4. RESULTS AND DISCUSSION

4.1. Conscientiousness, commitment and personal integrity*

Outstanding personal responsibility for quality, professional and timely performance of activities within one's own scope of capacity, accepting the responsibility for team work and working results in alignment with one's role and hierarchical position, political neutrality, objectivity in work; identifying oneself with the organizational segment and commitment to accomplishing thereof goals and duties, while preserving personal integrity.

Positive behaviour indicators are commitment, loyalty to achieving public interest, safeguarding the legality and legal certainty (Petkukjeski et al., 2014)

Persistence and concentration even in case of major barriers.

Positive approach to work, particularly to what one sees as a challenge (new, difficult tasks and the like).

Openness for criticism, accepting of mistakes, assuming responsibility.

Objective and fair treatment of others;

* Related to the competence 1 "Building of trust" from the Plan of questions for the interview with employees

Using of resources only for the purposes and in the manner prescribed by the regulations; responsible planning and using of public resources. Behaviour which sets example for other employees.

GROUP OF COMPETENCES: CHANGE MANAGEMENT

4.2. Acceptance of learning*

Active and positive attitude towards learning in view of timely and constructive reaction to changes in the internal (development) and external (adaptation) environment. Applying critical thinking to the circumstances occurring for the first time, which are unfamiliar or represent a challenge. Accepting to work under new, unfamiliar and difficult circumstances. Efficient adaptation to work during the period of changes. Learning from one's mistakes, openness for feedback and applying experience to future activities.

Positive behaviour indicators involve the following aspects:

- Looking for various development modes to improve personal knowledge, skills and behaviour.
- Setting of challenging development goals to fill in the gaps in knowledge and skills required for quality and efficient performance of activities and duties; readiness to learn from one's own mistakes; taking up/accepting of those tasks which are out of the comfortable working zone.
- Applying the attained knowledge, skills and behaviour; modifying behaviour based on feedback.
- Ability to work effectively and give results in new, unfamiliar or difficult circumstances/situations and when up against tight deadlines.
- Training and development of other employees
- Training or instructing a new employee or an employee who needs to attain new knowledge for quality and efficient performance of work. Timely provision of feedback to assist the co-workers to consolidate knowledge/skills required for performing a task or resolving a problem.

* Related to competences 6 "Ability to adapt", 16 "Development of knowledge", 17 "Development of expertise" and 18 "Application of knowledge" from the Plan of questions for the interview with employees

Explaining to new employee what behaviour, knowledge and skills are expected, through seeking and providing information and checking whether they are understood.

Giving instructions, showing positive models and providing assistance to employee to improve knowledge and develop required skills by observing the situations.

Timely provision of appropriate feedback on performance.

Establishing good inter-personal relations by helping the co-workers to feel respected, appreciated and involved in the process of problem resolving and discussion.

Knowing the business environment (within the scope of one's responsibility)

Understanding macro and specific business environment relevant for rail sector. Understanding of current and future activities, investments, modernization, reorganization, being or to be implemented in the field of railway transport and thereof effect on future activities, required knowledge and skills of employees. Knowing of key comparative advantages and weaknesses of rail transport.

Positive behaviour indicators: Understanding of business environment in which rail sector in Serbia is functioning;

Recognizing and properly interpreting the market assessments, trends and other market factors (current and future practices, technology and information in wider business environment, which may have an impact on the development and functioning of rail transport).

Recognizing advantages and disadvantages of actual situation of the rail sector in Serbia; recognizing information gaps and/or needs for further analyses.

Prioritising problems and seeking ways to reduce the risks and increase opportunities.

Recognizing opportunities for maintaining and gradually improving efficiency and competitiveness of rail sector.

4.3. Planning and organizing*

Determination directions of activities to ensure that the work is performed efficiently.

Positive behaviour indicators:

Recognizing critical and not so critical activities and tasks; adjusting priorities as necessary.

* Related to competence 15 "Application of knowledge" from the Plan of questions for the interview with employees

Determining the time required to finish one's own and others' work; avoiding overlapping of activities.

Using of available sources to finish the work efficiently; coordinating internal and external partners.

Efficient use of time; efficient overcoming of easily solvable and less important issues.

4.4. Managing tasks and achieving results*

Organizing and structuring of work assignments in a proper, efficient and transparent manner in order to achieve the planned results.

Positive behaviour indicators:

Achieving goals of the organizational segment or the entire institution.

Organizing of one's own work and taking responsibility for the result.

Timely decision-making; ability to make decisions under pressure and up against tight deadlines.

Giving clear instructions and assigning of tasks in a functional manner.

Stimulating oneself and the others to achieve results.

4.5. Knowing the regulations, processes and procedures*

Good understanding of current regulations, procedures and processes within the scope of one's capacity; creative and proactive approach to current regulations and received suggestions for thereof application, analysis of merits and preparation of professional opinions or possible amendments.

Positive behaviour indicators:

Good understanding of all relevant regulations, processes and internal procedures within the scope of one's responsibility;

Proactive approach to current regulations, and based on received remarks and suggestions and one's own observations and developments during the processes;

Professionalism and creativity in preparing professional opinions and amending the regulations.

* Related to competence 18 Application of knowledge" from the Plan of questions for the interview with employees

* Competence 9 "Knowing the regulations, processes and procedures" from the Plan of questions for the interview with employees

4.6. Contribution to team success*

Active participation as a team member in team work for accomplishing goals.

Positive behaviour indicators:

Giving proposals with regard to the work assignment or process so that the team would achieve the goals or perform its functions.

Provision of necessary sources or assistance in eliminating obstacles to help the team achieve its goals.

Listening to other team members and their full involvement in team activities and decisions.

Sharing important and relevant information with the team.

Observing the team expectations and guidance; fulfilling the team duties; personal devotion to the team.

4.7. Leading high performance team*

Using appropriate working methods to motivate and direct the individuals towards achieving high performance. Regular progress measurement, communication on progress and changes during in the process. Timely provision and communication of feedback, both positive and negative, to individuals. The positive behaviour indicators on human resource management are covering the following measures:

Stimulating and maintaining individual/team cohesion by focusing the individuals on the importance thereof for the organizational segment.

Setting of consistent communication procedures and processes to define goals, clarify roles and responsibilities, engage team members, give preference to their strengths, share feedback with them and adjust plans.

Monitoring of performance of individuals and taking steps to make them stay on the right track; helping to overcome obstacles and resolve conflicts.

Evaluation and use of individual differences, specific knowledge and skills.

Providing the individuals with constructive remarks, appropriate instructions and timely feedback.

* Related to competence 4 “Team work” from the Plan of questions for the interview with employees

* Related to competences 4 “Team work” and 10 “Inter-personal relations” from the Plan of questions for the interview with employees

Establishing good inter-personal relations by helping the team members feel respected, appreciated and involved in discussions on and resolving of team duties.

4.8. Building and maintaining professional relations*

Developing and using liaison for better fulfilment of working goals. Successful communication and cooperation with others and developing long-term professional relations with co-workers and clients.

Positive behaviour indicators:

Acting proactively to build effective and collaborative relations when working with others.

Clear and calm presentation of “easy” and “difficult” content to the counterparts.

Developing the network of professional relations with colleagues and clients.

Successful communication – oral, written and electronic.

Examination of situations and provision of information to clarify the situations.

DEVELOPABILITY OF COMPETENCES

The concept of “developable competences” and “less developable” competences is used in the process of selection and training and development of employees.

If a candidate for a job shows a skill “below the acceptable level” within a developable competence, the employer may choose to employ such a candidate and to develop, i.e. improve over time the underdeveloped skill. It is less likely that he will chose candidates showing skills “below the acceptable level” within a competence whereof development is less probable or for which there is no time or money.

Also, and more prominently than in case of selection, there is a need to organize and maintain activities with the employer in view of developing an improving certain competences of an employee who already performs the relevant job or his knowledge, skills and abilities needs to be improved, either for better results of work on this job, or for his promotion to a higher and more responsible hierarchical position.

Most developable competences are the skills or knowledge which a person can attain with moderate instructions, without special personal

* Related to competences 3 “Inter-personal relations” and 5 “Effective communication” from the Plan of questions for the interview with employees

characteristics or vast experience. Most developable are those competences are those competences in the case of which the required skills can be strengthened or improved through training and other influence (support by superiors, personal motivation of the candidate).

The table 1 below shows the (tentative) assessment of developability of each of the 14 above described competences, where 1 means less developable competences and 3 – more developable competences. The assessment has been made based on similar assessments in case of employers having long-lasting experience in establishing and developing employee competences.

Table 1: Competence developability

<i>1 = low</i>	<i>2 = significant</i>	<i>3 = high</i>
<i>Conscientiousness, commitment and personal integrity</i>	<i>Acceptance of learning</i>	<i>Training and developing of others</i>
	<i>Planning and organizing</i>	<i>Knowing the business environment (within the scope of one's responsibility)</i>
	<i>Contribution to team success</i>	<i>Managing tasks and achieving results</i>
		<i>Knowing the regulations, processes and procedures</i>
		<i>Leading high-performance team</i>
		<i>Building and maintaining professional relations</i>

Source: Own elaboration

5. CONCLUSION

Serbian Railways Company is undergoing big transformation in terms of organizational structure, legal entities independency, freight transport aspects and strategic management aspects. In the future, the company will continue to develop programs, funded by World Bank and European Commission, in order to become main freight transport player on the Balkans and to increase its competitiveness on a local and regional level. Furthermore, Serbian Railways are facing many challenges in terms of managerial and non-managerial employees' competences as there is a high need of further investments and development of the human capital within the company. This will require intensive cooperation and involvement of all stakeholders responsible for the strategic restructuring of the company.

REFERENCES

1. Crawshaw, J., Budhwar, P., & Davis, A. (Eds.), 2017. Human resource management: Strategic and international perspectives. Sage.
2. Grozdanovic, M., Janackovic, G. L., & Stojiljkovic, E., 2016. The selection of the key ergonomic indicators influencing work efficiency in railway control rooms. *Transactions of the Institute of Measurement and Control*, 38(10), 1174-1185.
3. Kazlauskaitė, R., Bučiūnienė, I., Poór, J., Karoliny, Z., Alas, R., Kohont, A., & Szlávicz, Á., 2013. Human resource management in the Central and Eastern European region. In *Global trends in human resource management* (pp. 103-121). Palgrave Macmillan, London.
4. Liu, D., Gong, Y., Zhou, J., & Huang, J. C., 2017. Human resource systems, employee creativity, and firm innovation: The moderating role of firm ownership. *Academy of Management Journal*, 60(3), 1164-1188.
5. Milikić, B. B., Janićijević, N., & Cerović, B., 2012. Two decades of post-socialism in Serbia: Lessons learned and emerging issues in human resource management. *JEEMS Journal of East European Management Studies*, 17(4), 445-463.
6. Pereira, V., & Fontinha, R., 2016. An exploration of the role duality experienced by HR professionals as both implementers and recipients of HR practices: evidence from the Indian railways. *Human Resource Management*, 55(1), 127-142.
7. Petkukjeski, L., Andonov, M., Mihajloski, Z., & Miseva, K., 2014. Participation of Employees in Company Management-Legal basis for its implementation in the Republic of Macedonia.
8. Slavić, A., Berber, N., & Leković, B., 2014. Performance management in international human resource management: evidence from the CEE region. *Serbian Journal of Management*, 9(1), 45-58.
9. Szlávicz, Á., & Berber, N., 2013. Strategic human resource management at small and medium-sized enterprises in Serbia. In *Proceedings-11th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking (MEB 2013)* (pp. 93-106). Óbuda University, Keleti Faculty of Business and Management.
10. Vassilev, V., & Velinov, E., 2017. Monitoring and evaluation of quality in rail transport services: An element of quality management. *Serbian Journal of Engineering Management*, 2(1), 1-7.

**KOHERENTNOST EFIKASNE I RACIONALNE REALIZACIJE
USLUGA CESTOVNOG PREVOZA S PROSPERITETNIM RAZVOJEM
ORGANIZACIJE**

**COHERENCE OF EFFICIENT AND RACIAL IMPLEMENTATION OF
ROAD TRANSPORT SERVICES WITH THE PROSPERITY
DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATION**

Stručni članak

*Mr. oec. Zvonko Ladešić**

Sažetak

Proizvodnja i realizacija usluga cestovnog prijevoza obvezuje organizaciju na planiranje, kontroliranje i preispitivanje procesa realizacije. Tu se moraju definirati pogodna sredstva, procedure i metode kako bi se zajamčilo općenito kontinuirano poboljšavanje i optimalizacija procesa, procedura i tokova. Cilj je, u prvom redu, osigurati potrebne uvjete za sve procese. Na taj se način određuje kvaliteta, s obzirom da se procesi moraju odvijati pod kontroliranim uvjetima, čime se osigurava da se ostvaruju samo planirani rezultati, a ne slučajne usluge. Glavni cilj i mjerilo preispitivanja organizacije i procesa je zadovoljstvo korisnika. Optimalno planiranje proizvodnje i realizacije usluga u kombinaciji s osiguranjem odgovarajućih resursa stvara pretpostavku za kvalitetu rezultata procesa. Za posebne procese, čiji se rezultati ne mogu naknadno provjeriti, propisana je validacija. Ukoliko se radi o razvoju, proces planiranja je od još većeg značaja. Zbog toga se već u ranoj fazi razvoja moraju donijeti odredbe za planiranje, kontrolu i razvoj. Iz tih je razloga propisan plan razvoja s terminima toka, odgovornostima, razmatranjima mjesta presjeka i tačno određenim fazama provjere i preispitivanja. Ovaj plan mora sadržavati odredbe za verifikaciju i validaciju uključujući zahtijevano preispitivanje pojedinačnih faza procesa. Pri tome prioritet ima izbjegavanje pogrešaka, s tim da se moraju odrediti metode, koje će se pri tome koristiti. Za nabavku organizacija mora uvesti proceduru, koja će jamčiti da će uvijek osigurati sve potrebne usluge cestovnog prijevoza prema zahtijevanom kvalitetu. Zato se, između ostalog, mora provesti preispitivanje dobavljača, koje će uzeti u obzir osobitosti organizacije i usluga. Dužnost identifikacije služi za bržu, jednostavniju i sigurnu identifikaciju usluga cestovnog prijevoza, kako u

** E-mail: ladesic1@gmail.com*

procesu produciranja tih usluga, tako i kod korisnika. Eventualno, na osnovu vrste usluga postoji općenita i daljnja obveza identifikacije. Odgovornost organizacije se ne završava finalnom provjerom usluga cestovnog prijevoza. Ona mora osigurati da naknadno ne može nastupiti smanjenje kvalitete usluge.

Ključne riječi: cestovni prijevoz, organizacija, usluge, kvalitet, mjerenje.

Abstract

Production and implementation of road transport services compels the organization to plan, control and reexamine implementation processes. Appropriate assets, procedures and methods need to be defined in order to guarantee continued overall improvement and optimization of the processes, procedures and flows. Primary aim is to ensure conditions necessary for all processes. Quality is determined in this way since the processes must be carried out under controlled conditions, thereby ensuring that only planned results are achieved and not accidental services.

The main aim and measurement for reexamining organization and processes is customer satisfaction. Optimal planning of production and service implementation, combined with ensuring suitable resources, creates the requirement for quality processes' results. Validation is prescribed for special processes the results of which cannot be subsequently verified. If the issue at hand is development, the planning process is of even greater importance. For this reason certain provisions need to be adopted already in the early development stage as they are necessary for planning, control and development. This is why a development plan is prescribed containing flow schedules, responsibilities, considerations of cross-sections and specifically determined stages for checks and reexamination.

This plan must contain provisions for verification and validation including a required reexamination of individual stages of the process. Avoiding errors is the priority and methods that will be used need to be determined. The organization needs to introduce supply procedure which will guarantee that it would always ensure all necessary road transport services in accordance with the requested quality. For this reason, reexamination of the supplier needs to be undertaken, among others, which will take into account characteristics of the organization and services. Identification responsibility serves to easily, simply and safely identify road transport services, not only in the process of producing those services, but also with the users. Possibly, depending on the type of service, there is a general and continued identification obligation. Organization's

responsibility does not end with the final check of the road transport services. What is more, it needs to ensure that subsequent reduction in the service quality does not come about.

Keywords: road transport, organization, services, quality, measurement.

1. UVOD

Proteklih godina situacija se načelno promijenila, a i nadalje će se mijenjati. Povećana globalizacija privrede, Internet i s tim u vezi pojačana nacionalna kao i međunarodna konkurencija zahtijevaju savršeno postavljena preduzeća sa optimalnim tokovima usluga. (Certo, Certo, 2008).

Realizacija usluga cestovnog prevoza u središtu ima stavljene procese realizacije u organizaciji. Pri tome treba uzeti u obzir da kvalitet procesa ima mjerodavan utjecaj na kvalitet nastalih usluga i da se ne može odvajati. Procesi moraju biti u skladu s vizijama i politikom organizacije.

U konkretnoj se situaciji radi o tome da se pretpostavke i prateće mjere realiziraju u praktično primjenjive upute i propise za sve procese relevantne za proizvodnju u okviru realizacije usluga. Cilj je organizacija i upravljanje realizacijom usluga tako da su zajamčeni stabilni, sigurni, kontrolirani i reproduktivni tokovi (Certo, Certo, 2008). U krajnjoj dosljednosti postojan uspjeh organizacije je određen obimom, u kojem uspije prilagoditi efikasnost kvaliteta procesa realizacije usluga cestovnog prevoza uvijek novim zahtjevima.

2. PLANIRANJE PROCESA REALIZACIJE

Standard EN ISO 9001 proces realizacije stavlja u središte poglavlja Realizacija proizvoda. Pri tome pojam „*realizacija proizvoda*“ koji se koristi u standardu vrijedi i za nematerijalnu proizvodnju, to znači da se pojam „*proizvod*“ alternativno koristi i za usluge.

Poglavlje 7.1 navodi zahtjeve, koje u okviru planiranja treba uzeti u obzir i kojih se treba pridržavati. Svakako da treba skrenuti pozornost na činjenicu da se ovdje radi samo o planiranju proizvodnje već razvijenih usluga, ne o samom razvoju.

Poglavlje 7. Realizacija proizvoda obuhvata: 7.1. Planiranje realizacije proizvoda; 7.2. Procesi koji se odnose na korisnika; 7.3. Razvoj; 7.4. Nabavka; 7.5. Proizvodnja i pružanje usluga; 7.6. Kontrola sredstava za monitoring i mjerenje.

Zahtjev standarda glasi: Organizacija mora planirati i razvijati procese, potrebne za realizaciju usluga. Planiranje realizacije usluga mora biti u skladu sa zahtjevima drugih procesa sistema upravljanja kvalitetom.

Planiranje realizacije usluga cestovnog prevoza obuhvata sve procese organizacije. „Organizacija razvija poslovne procese za realizaciju proizvoda. Svaka organizacija ima četiri ključna poslovna procesa: (1) proces koji se odnosi na kupce; (2) proces projektovanja i razvoja, samo za organizacije koje samostalno vrše ove aktivnosti; (3) proces nabavke, i (4) proces proizvodnje ili realizacije usluga“ (Heleta, 2008).

Ključni procesi ovise o djelatnosti i zbog toga je njihov ishod jako različit. Za razliku od toga, za ostale procese, koje standard obavezno propisuje, kao npr. preispitivanje od strane rukovodstva, ciljevi kvaliteta itd., razlika je od organizacije do organizacije izražena u manjoj mjeri.

U poglavlju 7 se planiraju tokovi za ključne procese. Kako bi se postiglo zadovoljstvo korisnika, nužno je poznavanje potrebnih procesa za realizaciju usluga cestovnog prevoza. Planiranje bi trebalo rezultirati katalogom jakih strana i slabosti.

Uputa na tačku 4.1 znači da se procesi moraju obuhvatiti, a njihovi izlazi ispitati, s tim da se moraju obuhvatiti, planirati i obavljati monitoring slijeda i interakcija procesa. Također, moraju se imenovati osobe odgovorne za proces i odgovorne osobe unutar procesa.

U standardu EN ISO 9001:2000 7.1 Planiranje realizacije usluga po smislu se kaže: Realizacija usluga je slijed procesa i potprocesa, koji su potrebni za stvaranje usluga. Planiranje procesa realizacije mora biti u skladu s ostalim zahtjevima sistema upravljanja kvalitetom organizacije i dokumentirano u obliku, koji je pogodan za metodu rada organizacije.

Zahtjev standarda glasi: Pri planiranju realizacije usluga organizacija mora, kako je pogodno, odrediti sljedeće: (1) ciljeve kvaliteta i zahtjeve za uslugu; (2) potrebu za uvođenje procesa, uspostavu dokumenata i osiguranje resursa specifičnih za uslugu; (3) zahtijevane aktivnosti verifikacije, validacije, monitoringa i provjere specifične za uslugu kao i kriterije prihvatljivosti usluge; (4) zapise, koji su neophodni za dokazivanje da procesi realizacije i usluge kao rezultat procesa ispunjavaju zahtjeve, i (5) rezultat planiranja mora biti u obliku prikladnom za način poslovanja organizacije.

Sve aktivnosti, koje su relevantne za kvalitet, uključujući i za to potrebne mogućnosti monitoringa i kontrole, moraju se tako pažljivo planirati, kako bi se procesi odvijali pod kontroliranim uvjetima.

Što se sve mora planirati? Svaka organizacija koja se bavi pružanjem usluga cestovnog prevoza mora planirati:

- aktivnosti, koje su relevantne za kvalitet i koje se trebaju izvršavati;
- redoslijed, prema kojem se aktivnosti moraju izvršavati;

- način, na koji treba izvršavati pojedinačne aktivnosti;
- potrebni dokumenti i zapisi;
- osiguranje vozila i opreme za pojedinačne tokove procesa
- potrebna sredstva za monitoring i mjerenje, i
- personal s odgovarajućom kvalifikacijom/sposobnostima.

Na što treba paziti kod nove usluge? Kod nove usluge mogu zatrebati dodatni procesi, koji su potrebni za aktivnosti verifikacije i validacije. To znači da se moraju odrediti sigurni pokazatelji ili karakteristike, koji omogućuju ocjenjivanje kvaliteta procesa, odnosno usluge.

Planiranje realizacije usluga cestovnog prevoza je slijed procesa i potprocesa, koji su potrebni za stvaranje usluga, koje mora biti u skladu sa zahtjevima sistema upravljanja kvalitetom organizacije, s tim da oblik dokumentacije mora biti pogodan za metodu rada organizacije.

Zbog toga se moraju ispitati kriteriji za prihvatanje i odstupanje u procesu proizvodnje, kod prihvatanja ljudi i robe, skladištenja i otpremanja, odnosno prevoza. Potrebni planovi i zapisi mogu postojati u bilo kojoj vrsti i obliku.

U procesu planiranje realizacije usluga cestovnog prevoza moraju se odrediti: (1) ciljevi kvaliteta za uslugu, projekt ili ugovor; (2) potreba za uvođenje procesa, uspostavljanje dokumenata i osiguranje sredstava i uređaja specifičnih za uslugu, aktivnosti verifikacije i validacije kao i kriteriji za prihvatanje, i (3) potrebni zapisi, kako bi se steklo povjerenje u sklad procesa i usluge kao rezultat procesa. Zapisi mogu biti: check-liste, željeni uzorak, pisane odredbe i software-programi. S druge strane se moraju odrediti sigurni pokazatelji (parametri procesa), pomoću kojih se može ocijeniti, da li se proces zaista odvija po planu ili se mora poboljšati.

3. PROCESI KOJI SE ODOSE NA KORISNIKA

U organizaciji koja se bavi pružanjem usluga cestovnog prevoza treba urediti tokove, tako da mogu osigurati optimalnu brigu za korisnike i ispunjavanje njegovih zahtjeva. „Zahtevi korisnika se utvrđuju kroz marketinške analize koje obuhvataju istraživanja tržišta i benčmarking aktivnosti ili direktne kontakte sa korisnicima...“ (Heleta, 2008).

Najbolje je imenovati voditelja projekta kao kontakt osobu i odrediti organizaciju projekta, koja se brine za nove korisnike, proizvode i izmjene.

Poglavlje 7.2. Proces koji se odnose na korisnika obuhvata:

7.2.1. Utvrđivanje zahtjeva korisnika

- (a) usluga, raspoloživost, isporuka, podrška;
- (b) zahtjevi, koje korisnik nije naveo;
- (c) službeni i zakonski zahtjevi.

7.2.2. Preispitivanje zahtjeva za uslugu

- (a) zahtjevi za uslugu se moraju odrediti
- (b) kontradiktornosti se moraju otkloniti;
- (c) organizacija može isporučiti;
- (d) izmjene se moraju proslijediti;
- (e) preispitivanja se moraju zapisati.

7.2.3. Komunikacija s korisnikom

- (a) informacije o usluzi;
- (b) potražnje, ugovori ili obrada naloga uključujući izmjene;
- (c) reakcije korisnika uključujući žalbe.

3.1. Utvrđivanje zahtjeva korisnika cestovnog prevoza

Utvrđivanja zahtjeva korisnika cestovnog prevoza bi se trebala proširiti za ideju „*očekivanja korisnika*“, budući da ona nisu manje važna od eksplicitno formuliranih zahtjeva.

Ispunjavanje zahtjeva pretpostavlja opsežno znanje o ovim zahtjevima korisnika. To znanje je važan kriterij za postizanje kvaliteta i odlučuje o ekonomskom uspjehu organizacije. Stoga je ispunjavanje zahtjeva korisnika važno načelo modernog upravljanja kvalitetom.

Zbog toga standard EN ISO 9001 zahtjeva kako utvrđivanje tako i ispunjavanje zahtjeva korisnika, tako da standard glasi: Organizacija mora odrediti zahtjeve koje je odredio korisnik, uključujući zahtjeve za isporuku i aktivnosti nakon isporuke, zahtjeve koje korisnik nije naveo, ali koji su ipak neophodni za određenu ili namjeravanu upotrebu, kada je ona poznata, zakonske ili službene zahtjeve koji se odnose na uslugu i dodatne zahtjeve koje odredi organizacija.

Dakle, neophodno je (1) razjasniti zahtjeve za uslugu; (2) formulirati jasne ciljeve kvaliteta; (3) analizirati i optimizirati tokove prema njihovom utjecaju na ispunjavanje zahtjeva, i (4) definirati mjerne veličine koje se mogu stalno preispitivati.

Uz to treba odrediti odgovarajuće načine postupka cestovnog prevoza. Organizacija treba prosuditi koji su to pojedinačno i treba li ih eventualno dokumentirati. U praksi će se utvrđivanje zahtjeva korisnika različito odvijati u ovisnosti o uslugama i djelatnosti. Bitnu razliku određuje sama usluga i to radi li se o serijskom proizvodu, odnosno standardnoj usluzi ili unikat, odnosno posebnoj usluzi. Serijske usluge su sa svojim parametrima i svojstvima u velikoj mjeri određene i ciljaju na određeno tržište ili određenu klijentelu korisnika, pri čemu su unikati usmjereni na ispunjavanje određenih želja korisnika.

3.2. Izvori za dobijanje informacija o zahtjevima korisnika cestovnog prevoza

U principu je prikladan svaki izvor, koji sadrži informacije o korisniku ili korisnicima. U pravilu se zahtjevi korisnika usluga cestovnog prevoza jasno artikuliraju. Teže je za usluge koje nisu usklađene za pojedinog korisnika. Za njih su potrebni općeniti iskazi, koji reprezentiraju zahtjeve tržišta. Ne smiju se zaboraviti pretpostavke i to službene ili društvene prirode kao što su odobrenja, odredbe za izvršenje, zakonski propisi...

3.3. Preispitivanje zahtjeva

Nije dovoljno o usluzi znati sve podatke korisnika, kao npr. zahtjevi, propisi, očekivanja... Ovi podaci se moraju provjeriti i preispitati. O tome treba voditi zapise. Osim želja korisnika, moraju se provjeriti mogućnosti (sposobnosti) vlastite organizacije i o ovome treba sastaviti zapise iz kojih proizlazi da je urađena provjera i da se nalog može izvršiti.

Zahtjevi korisnika cestovnog prevoza, uključujući svaku zahtijevanu izmjenu, se moraju preispitati prije realizacije, kako bi se osiguralo da su zahtjevi za uslugu određeni, da su uklonjene razlike između aktualnih i ranije izraženih zahtjeva i da je organizacija u stanju ispuniti određene zahtjeve. Ukoliko se izmijene zahtjevi za uslugu organizacija mora osigurati da se izmijene relevantni dokumenti, te da je personal svjestan izmijenjenih zahtjeva.

Ovaj proces ispitivanja i preispitivanja je za svaku organizaciju nadasve važan, budući da se tako eventualno mogu isključiti problemi koji bi nastali kasnije kod realizacije i da organizacija uvijek bude u stanju ispuniti zahtjeve. Svaka organizacija je dobro upućena da za to vodi konkretne zapise, npr. u obliku *check*-lista.

Najbolji primjer ispitivanja i preispitivanja koje se odnosi na korisnika je tzv. bilježnica obaveza, koja sadrži sve zahtjeve nalogodavca za isporuku i izvršenje izvršitelja naloga i time čini osnov za realizaciju u bilježnicu dužnosti, koja predstavlja propise za realizaciju, koje je odredio izvršitelj naloga. Standard DIN 69905 sadrži opsežnije informacije o bilježnici obaveza i bilježnici dužnosti (https://de.wikipedia.org/wiki/DIN_69901).

Kao zadnji korak provjere standard EN ISO 9001 predviđa izjednačenje ponude i ugovora. Time organizacija treba steći sigurnost da su ugovoreni sporazumi u skladu s ponuđenim. Ukoliko nakon sklapanja ugovora dođe do izmjena najbolje je da organizacija postupa kao da se radi o novoj ponudi. To znači da se postupak, kao što je opisano, ponovo vodi iz početka.

3.4. Komunikacija s korisnicima

Komunikacija s korisnikom je važna tačka kod realizacije usluge cestovnog prevoza, jer pored stvaranja funkcionalne usluge prevoza, ona čini daljnji kriterij za opsežno zadovoljavanje korisnika (Heller, 2004). Samo kada se obuhvate i realiziraju svi zahtjevi korisnika, može uslijediti zadovoljavanje korisnika i time njegovo dugoročno vezivanje za organizaciju.

„Efektivne komunikacije sa korisnikom obuhvataju sljedeće:

- (1) održavanje evidencije o upitima, ugovorima ili postupanjem sa narudžbama, uključujući i izmene;
- (2) prijem, evidentiranje i rešavanje reklamacija korisnika;
- (3) merenje zadovoljstva i nezadovoljstva korisnika;
- (4) praćenje pojave grešaka na isporučenim proizvodima, uključivo i incidenata ili udesa koji utiču na životnu sredinu, zdravlje i bezbednost korisnika, itd.“ (Heleta, 2008)

Interni procesi prema korisniku uključuju informacije o usluzi. Ovo je obaveza za komunikaciju i odnosi se na serijske usluge i usluge prema želji korisnika. Pri tome su važna pomoćna sredstva katalogi, prospekti, upute za korištenje, reklamni materijali i prezentacije na Internetu. Budući da oni, između ostalog, mogu obrazložiti zahtjeve u slučaju jamstva za uslugu, treba pazljivo odabrati iskaze koje oni sadrže.

Povoljan trenutak početka komunikacije s korisnikom je naknadno sastavljanje ponude u određenom razdoblju. Na taj način se osigurava da se već i prije moguće narudžbe mogu otkloniti eventualne izmjene ili nesuglasice u vezi zahtjeva za uslugu.

Komunikacija s korisnikom ima poseban značaj kod žalbi i reklamacija. U organizacijama je za to uobičajeni postupak formiranje uprave za žalbe. Ova procedura se izričito zahtijeva u poglavlju 8 EN ISO 9001, tako da standard 7.2.3 Komunikacija s korisnikom glasi: Organizacija mora odrediti i realizirati efektivna pravila komunikacije s korisnicima o informacijama o usluzi, upitima, ugovorima ili obradi naloga uključujući izmjene i povratne informacije od korisnika uključujući žalbe korisnika.

4. RAZVOJ

Segment Razvoj, u originalnoj engleskoj verziji, nosi naziv: „*Design and development*“. Dodatni, često korišteni nazivi su istraživanje i razvoj (Dragičević, 1996). Ovaj QM-zahtjev se ispunjava onda, kada u organizaciji postoji razvoj usluga.

4.1. Planiranje razvoja

- „Elementi plana projektovanja i razvoja su sljedeći:
- planiranje faza projektovanja i razvoja sa definisanim izlazima;
 - utvrđivanje aktivnosti preispitivanja, verifikacije i validacije za svaku fazu projektovanja i razvoja;
 - utvrđivanje odgovornosti i ovlašćenja za aktivnosti (faze) projektovanja i razvoja;
 - obezbeđenje potrebnih alata, metodologija i/ili softvera i drugih dokumenata;
 - način ažuriranja plana, tokom progressa projektovanja i razvoja;
 - uspostavljanje veza između različitih grupa, koje su uključene u projektovanje i razvoj, kako bi se obezbedilo efektivno komuniciranje i jasna raspodela odgovornosti“ (Heleta, 2008).

U okviru standarda 7.3.1 Planiranje razvoja moraju se urediti faze procesa razvoja i mjere preispitivanja, verifikacije, validacije, odgovornost, ovlaštenja i mjesta presjeka.

U okviru standarda 7.3.2 Ulazi razvoja moraju se odrediti, preispitati i voditi zapisi o zahtjevima za funkcionalnost i izvršenje, službenim, zakonskim zahtjevima, informacijama iz prethodnih razvoja, te svim ostalim mjerodavnim zahtjevima i razjasniti nepotpuni, višeznačni i kontradiktorni podaci.

Planiranje razvoja počinje završetkom naloga za razvoj, a kao nalogodavac može nastupiti korisnik, kao i samo preduzeće.

Zahtjevi u tački 7.3. standarda između ostalog glase: Pri planiranju razvoja organizacija mora odrediti faze razvoja, preispitivanje, verifikaciju i validaciju prikladne za svaku fazu razvoja i odgovornosti i ovlasti za razvoj.

Standard EN ISO 9001 zahtijeva planiranje i upravljanje razvojem, kao i planiranje svih aktivnosti.

Zašto je planiranje razvoja obavezno propisano? Razvoj i konstrukcija su presudni za kasniji kvalitet (Heller, 2004). U ovom se segmentu odlučuje o tome može li se usluga proizvesti jednostavno ili sa visokim utroškom, a time i jeftino ili skupo. Uz to su potrebne odredbe razvoja, koje su primjerene tržištu cestovnog prevoza. Ukoliko se u ovoj fazi nemarno i nesustavno planira, određuje i obračunava, mogu se pojaviti negativne posljedice, a i korisnik neće biti zadovoljan. U ovoj fazi se određuju osnove za kvalitet, troškove, trajanje razvoja i proizvodnje. Praksa pokazuje da se većina pogrešaka može korigirati prije početka proizvodnje, ali ne bez većeg izdatka i vremenskih odgađanja. Još skuplje i neugodnije je kada se pogreška razvoja uoči tek kod korisnika, odnosno kada je potrebna akcija povrata usluge i/ili otkazivanja usluge.

Planiranje i uvezivanje mjera koje unapređuju kvalitet je važno kako bi se već unaprijed, tj. već na početku prvih radova razvoja, spriječilo nastajanje pogrešaka i njihovo prenošenje, odnosno kako bi se pogreške prepoznale što je ranije moguće. Poznato je da su preventivne mjere efektivnije ukoliko se ranije primjene, što su obuhvatnije, primjene se više planski i ako postoje obuhvatnija znanja o korištenju alata za upravljanje kvalitetom. Zbog toga je preventivno izbjegavanje pogrešaka jasan cilj planiranja razvoja.

Što treba učiniti? Plan razvoja treba osigurati isključivanje pogrešaka već u stadiju razvoja i konstrukcije. Već prije faze nacрта trebalo bi jasnim odredbama i odgovornostima osigurati efikasno sprovođenje svih faza razvoja i izbjegavati rizike usluga. Takve odredbe za razvoj proizilaze iz obaveza u ugovoru (bilježnica obaveza), zahtjeva unutar organizacije, odnosno iz odredbi koje su rezultat svrhe upotrebe, zakonskih/slужbenih propisa, standarda ili usporedbe sa sličnim uslugama.

Razvoj pomoću plana projekta ili plana toka? Svi zahtjevi se svode na upravljanje projektima, koje verifikaciju promatra kao „*važan događaj*”. Pri tome se plan projekta, koji nastaje kontinuirano, mora prilagođavati napretku razvoja. Međutim, standard to ne propisuje kao obavezu. Čak i plan toka za tehnički jednostavne proizvode može potpuno ispuniti sve zahtjeve. Ali tada u preduzeću moraju postojati jasna pravila, kada se razvoj mora vršiti pomoću plana projekta, a kada pomoću plana toka.

Kod opsežnijih razvoja trebalo bi definirati faze razvoja, primjerice pomoću plana daljinara (miljokaza), procijeniti potrebu za personalom i materijalom, razjasniti raspodjelu zadataka i mjesta presjeka između pojedinih obrađivača ili skupina. Nakon završetka daljinara (miljokaza), kao i na kraju razvoja plan razvoja treba predvidjeti provjeru i preispitivanje rezultata (npr. pomoću *check-liste*, koja je prilagođena usluzi cestovnog prevoza, dogovorima oko odstupanja, pregledima), kako bi se utvrdilo izvršenje odredbi razvoja, koje su definirane u bilježnici dužnosti, osobito ispunjenje svih zahtjeva za funkcionalnost, sigurnost i okoliš, među različitim alternativama izbor najprikladnijih rješenja i potpuna dokumentiranost svih rezultata razvoja i kriterija za prihvatanje.

Alati za upravljanje kvalitetom i tehnike za analizu rizika su neophodni. Naime, za usluge s dužim trajanjima razvoja, kompleksnim postavljanjem zadataka ili povećanim sigurnosnim odnosno razvojnim rizikom potreban je detaljan plan uključujući mjere za smanjivanje rizika. „Uvijek morate u obzir uzeti i rizik koji neka odluka donosi, a ne samo koristi. Kad suzite izbor najboljih alternativa, potražite u njima moguće nedostatke. Ako otkrijete rizik, možete ga odmjeriti prema koristima, što će omogućiti uravnoteženu odluku“ (Heller, 2004).

U te se mjere, između ostalog, ubrajaju sljedeće: (1) FMEA (analiza mogućnosti pojave greške i njenog utjecaja); (2) analiza stabla pogrešaka; (3) prognoza pouzdanosti, i (4) postupak simulacije. Upoznavanje ovih tehnika je domenu osposobljavanja menadžere kvaliteta, s tim da je FMEA u ovisnosti o djelatnosti u međuvremenu postala standardna metoda u organizacijama.

Razmatranje problematike mjesta presjeka je izuzetno značajno. Iskustvo i višegodišnja praktična istraživanja su dokazala da, kao i u svim ostalim područjima, povećana opasnost sparena s gomilanjem pogrešaka proizilazi od mjesta presjeka ili tačnije rečeno od nedostatka znanja o mjestima presjeka. Zbog toga standard s pravom zahtijeva: Organizacija mora upravljati mjestima presjeka među različitim skupinama uključenim u razvoj, kako bi osigurala efektivnu komunikaciju i jasnu podjelu odgovornosti.

Mjesta presjeka se moraju (1) prepoznati i identificirati, (2) opskrbiti sa svim potrebnim informacijama i (3) kontrolirati. Mjesta presjeka se moraju kontrolirati tako, da su ona integralni i čvrsti sastavni dio svih tokova razvoja. Pored internih u obzir treba uzeti i eksterna mjesta presjeka.

4.2. Ulazi razvoja

Jedna podtačka standarda zahtijeva ulaze razvoja. Ovo je tzv. „*obavezni zahtjev*“, što znači, da se za to također moraju voditi zapisi. U ulaze razvoja se ubrajaju svi podaci, koje zahtijeva tačka 7.3.2 standarda.

Ulazi, koji se odnose na zahtjeve za usluge, se moraju odrediti i o njima se moraju voditi zapisi. Ovi ulazi moraju sadržavati: (1) zahtjeve u vezi funkcionalnosti i učinka; (2) primjerene zakonske i službene zahtjeve; (3) informacije koje potiču iz prethodnih sličnih razvoja, a gdje je prikladno; i (4) druge za razvoj bitne zahtjeve.

Što se sve prema podtački a) ubraja u ulaze? Pod a) zahtijevani ulazi odgovaraju poznatoj bilježnici obaveza, koja tokom provjere ugovora postaje bilježnica dužnosti. Određivanje i sastavljanje ovih zahtjeva, koji se odnose na proizvod, je sigurno najvažniji, ali ne i jedini osnov za ulaze razvoja (odredbe razvoja).

Ulazi razvoja mogu u obzir uzeti dvije osnovne razlike: serijske usluge, koje se razvijaju za određeno tržište ili određenu skupinu korisnika i usluge po želji korisnika, koje se razvijaju za određenog korisnika. Relativno je jednostavno prikazati tok organizacije, koja po nalogu konkretnog korisnika razvija novu uslugu u cestovnom prevozu. Ovdje je određivanje zahtjeva, koji se odnose na uslugu, relativno jednostavno, jer ih korisnik može „*ispitati*“.

Način postupka i izvori koji su na raspolaganju se ne razlikuju od onih navedenih u tački 6.2. Ukoliko ne postoji konkretan nalog korisnika, moraju se koristiti drugi izvori, koji na tržištu prikazuju korisnika. Dokazana metoda za ispitivanje, određivanje težine i preispitivanje odredbi razvoja sa tržišta je metodički način postupka prema sustavnoj tehnici „Evolucija funkcije kvaliteta“ („*Quality Function Deployment - QFD*“) (Matulja, Fafandjel, Hadjina, 2008), kojim se zahtjevi korisnika sa tržišta mogu pretvoriti u karakteristike kvaliteta usluga.

Što se sve ubraja u ulaze u podtački b)? Podtačka b) zahtijeva daljnje aktivnosti. Svaka je organizacija odgovorna za poznavanje i poštivanje njemu primjerenih zakonskih i službenih zahtjeva. To mogu biti lokalni, eventualno zahtjevi koji se odnose na mjesto, kao i zahtjevi, koji se posebno tiču usluga cestovnog prevoza. Korisnik, odnosno nalogodavac, nije obavezan o tome informirati organizaciju. Budući da on često nije stručnjak, on to i ne može. Pri tome se mora uzeti u obzir mogućnost postojanja drugih, eventualno kontradiktornih zahtjeva, koji se odnose na zemlju i usluge, i koji zabranjuju prodaju na određenom tržištu (Dragičević, 1996).

Mnoga preduzeća cestovnog prevoza imaju dodatno vlastite interne zahtjeve, koji se pored želja korisnika i zakonskih/službenih propisa moraju poštivati. To su često tzv. načela organizacije i uvjerenja, koja se mogu odnositi na okoliš i prirodu, tehnologije, ali i mogućnosti upotrebe i područja prodaje usluga.

Dokumentirani ulazi razvoja nisu samo osnove za razvoj, nego po završetku razvoja služe i kao njihovo mjerilo za preispitivanje. Ovi ulazi se moraju preispitati na primjerenost, a zahtjevi moraju biti potpuni i jasni i ne smiju biti kontradiktorni. Ukoliko je sve uzeto u obzir od pomoći može biti sljedeća *check*-lista pitanja za razvoj proizvoda:

- (1) Jesu li kod namjera razvoja dovoljno i izravno uključeni ključni korisnici?
- (2) Postoji li sistematika za obuhvatanje zahtjeva korisnika i njihovu realizaciju u planiranje odnosno definiciju usluga?
- (3) Je li „glas korisnika“ metodički uredno i razumljivo postaje „glas tehničara“?
- (4) Jesu li su kod definicije usluge dovoljno uzete u obzir i karakteristike konkurentnih usluga?
- (5) Kako je osigurano uključivanje svih relevantnih mjesta na planu i razvoju usluga?
- (6) Kojom metodom se osigurava utjecanje znanja svih relevantnih odjela?
- (7) Postoji li općenita metoda za definiciju i planiranje usluga, planiranje ciljnih troškova, procjenu rizika za nove razvoje/postupke i planiranje procesa?
- (8) Kako se osigurava skladnost ukupnih troškova i prvobitnog planiranja?

- (9) Kako se kod razvoja osigurava visoki prioritet postupanja s posebno važnim zahtjevima korisnika i kritičnim karakteristikama usluga?
- (10) Kako se osigurava pridržavanje predviđenih rokova razvoja i pravodobno pojavljivanje usluga na tržištu?

4.3. Izlazi razvoja

Odgovarajući zahtjev EN ISO 9001 – standard 7.3.3 Izlazi razvoja glasi: Izlazi razvoja se moraju osigurati u obliku koji omogućava verifikaciju u odnosu na ulaze razvoja, i moraju se odobriti prije puštanja u daljnju realizaciju. Izlazi razvoja moraju ispuniti odredbe razvoja, osigurati odgovarajuće informacije za nabavku, proizvodnju i pružanje usluga, sadržavati ili upućivati na kriterije prihvatljivosti proizvoda i odrediti karakteristike usluga koje su bitne za sigurnu i podesnu upotrebu.

Dokumentacija o izlazima razvoja (*design and development outputs*/izlazi dizajna i razvoja) i odgovarajući podaci moraju omogućiti verifikaciju u odnosu na ulaze razvoja.

Standard 7.3.3 Izlazi razvoja mora:

- (1) omogućiti verifikacije ulaza;
- (2) ispuniti odredbe razvoja;
- (3) osigurati informacije za pružanje usluge;
- (4) sadržavati kriterije prihvatljivosti usluga;
- (5) odrediti bitne karakteristike za sigurnu i podesnu uporabu, i
- (6) imati odobrenje izlaza razvoja prije puštanja u daljnju realizaciju.

Svi razvoji se gotovo općenito odvijaju u interdisciplinarnim timovima (Heller, 2004) i sastoje se, dakle, od djelomičnih izlaza. Zbog toga vrsta i oblik spisa ovise o području, u kojem su nastali. Što se tu sve ubraja? To su: građevinski planovi, crteži, protokoli mjerenja, statični izračuni, kalkulacija troškova, laboratorijske analize, informacije o dobavljačima i nabavci, te zahtjevi za obukom. Navedeni popis bi se svakako mogao još dopunjavati, s tim da se moraju uspostaviti i kontrolirati svi dokumenti koji su potrebni za realizaciju odredbi standarda i definirati jasno uređeni kriteriji prihvatljivosti, proizvodnja, nabavka i podesna upotreba.

4.4. Preispitivanje razvoja

Odgovarajući zahtjev standarda glasi: U podobnim fazama se moraju sprovesti sistematska preispitivanja razvoja u skladu s planiranim pravilima, kako bi se ocijenila sposobnost ispunjavanja zahtjeva izlaza razvoja, prepoznali svi problemi i predložile potrebne mjere.

Sudionici takvih preispitivanja razvoja moraju biti predstavnici funkcionalnih oblasti na koje se odnosi preispitana faza ili faze razvoja (Heleta, 2008). Dakle, moraju se voditi zapisi o rezultatima preispitivanja i neophodnim mjerama. Kako bi se ovi zahtjevi mogli ispuniti, u organizaciji moraju postojati odredbe o pojedinim fazama i ono što se podrazumijeva pod „*podobno*“. Svrha ovakve provjere je stalna usporedba ciljeva razvoja i rezultata, kako bi se na taj način zajamčila izvodivost razvoja (Heller, 2004). Ovdje se ponovo zatvara krug za planiranje razvoja. Naime, što se na početku nije planiralo, ne može se naknadno provjeriti i preispitati.

Najvažniji ciljevi kontinuiranog preispitivanja razvoja kojima se teži su: (1) određivanje napretka u projektu razvoja; (2) aktualizacija plana razvoja; (3) prepoznavanje potencijala za poboljšavanje, i (4) usklađivanje i uvezivanje mjesta presjeka.

4.5. Verifikacija razvoja

Prije validacije EN ISO 9001 – standard 7.3.5 Verifikacija razvoja od organizacije zahtijeva sprovođenje verifikacije izlaza razvoja. Verifikacija se mora sprovoditi u skladu s planiranim pravilima, kako bi se osiguralo, da su izlazi razvoja zadovoljili odredbe razvoja. Moraju se voditi zapisi o rezultatima verifikacije i neophodnim mjerama.

Standard 7.3.5 Verifikacija razvoja osigurava da izlazi razvoja zadovoljavaju ulaze razvoja, s tim da se moraju voditi zapisi o rezultatima.

Standard 7.3.6 Validacija razvoja mora potvrditi da se ispunjavaju zahtjevi za namjeravanu upotrebu, s tim da se moraju voditi zapisi o rezultatima.

U okviru standarda 7.3.7 Kontrola izmjena razvoja moraju se označiti, dokumentirati i kontrolirati sve izmjene, zatim verificirati i validirati učinci izmjena na bitne sastavne dijelove i isporučene usluge i voditi zapisi o rezultatima

Činjenica je da postoji razlika između preispitivanja i verifikacije razvoja. Preispitivanje razvoja predstavlja stalno preispitivanje pojedinih djelomičnih rezultata. Za razliku od preispitivanja, verifikacija razvoja je preispitivanje ulaza razvoja kao cjeline. Prema EN ISO 9000 verifikacija je potvrda pružanjem objektivnog dokaza da su ispunjeni određeni zahtjevi.

Za organizaciju koja pruža usluge cestovnog prevoza ovo znači provjere ispunjenosti određenih želja korisnika, kao i zakonskih/službenih zahtjevi. Tu se naročito provjerava dokumentacija rezultata o ispunjenosti svih prethodno utvrđenih ulaza. O izvršenoj verifikaciji se mora postojati dokaz, što znači da je dokumentacija obavezna.

4.6. Validacija razvoja

Validacija predstavlja privremeni završetak razvoja. Ona je posljedni korak faze razvoja prije nego se počne s produkcijom usluga. U okviru EN ISO 9001 – standard 7.3.6. Validacija razvoja od organizacije zahtijeva sljedeće: Validacija razvoja se mora sprovoditi u skladu s planiranim propisima kako bi se osiguralo da je rezultirajuća usluga u stanju ispuniti zahtjeve za određenu primjenu ili namjeravanu upotrebu ako su oni poznati. Ukoliko je moguće, validacija se mora završiti prije isporuke ili uvođenja usluge, s tima da se moraju voditi zapisi o rezultatima validacije i neophodnim mjerama.

Cilj validacije razvoja je dobijanje objektivnog dokaza da je razvijena usluga u stanju ispuniti zahtjeve za podesnu upotrebu. Prema EN ISO 9000 validacija je potvrđivanje i pružanje objektivnog dokaza da su ispunjeni zahtjevi za specifičnu namjeravanu upotrebu ili specifičnu namjeravanu primjenu.

Kako se vrši validacija? Validacija faktički predstavlja prvu probu za razvijenu uslugu. To uvjetuje da se vrši na novoj razvijenoj usluzi cestovnog prevoza i to pod uvjetima primjene kakvi su u pravilu samo kod korisnika. U praksi to za posljedicu ima da se validacija često poklapa s krajnjim preuzimanjem. Kod usluge specifičnih za korisnika to se, između ostalog, realizira bez problema.

Ukoliko nije moguće drugačije, alternativno se podesna uporaba simulira kao pravi rad. Tu se, između ostalog, mogu koristiti sljedeći postupci: (1) test funkcionalnosti; (2) pokusi trajanja; (3) testovi opterećenja i udara; (4) ponašanje na klimu; (5) starenje, i (6) pokusi izgradnje i montaže.

4.7. Kontrola izmjena razvoja

Razvoj u pravilu nikada nije okončan. Na osnovu praktičnih iskustva ili izmjena u osiguranju materijala, proizvodnji... potrebne su manje - više opsežne izmjene, osobito što se sve eventualnosti ne mogu planirati i verificirati. Izmjene razvoja uvijek predstavljaju problem, budući da se u zapravo zaključenom ukupnom rezultatu mijenjaju djelomični rezultati.

Zbog toga EN ISO 9001 - standard 7.3.7 Kontrola izmjena razvoja daje sljedeći opis izmjena razvoja: Izmjene razvoja se moraju označiti i o njima se moraju voditi zapisi. Izmjene se moraju, ako je primjereno, preispitati, verificirati i validirati kao i odobriti prije njihovog uvođenja. Preispitivanje izmjena razvoja mora uključiti procjenu utjecaja izmjena na sastavne dijelove i već isporučene usluge, s tim da se moraju voditi zapisi o rezultatima preispitivanja izmjena i neophodnim mjerama. Praksa pokazuje

da se ovi zahtjevi uvijek ne poštuju, što djelomično ima dalekosežne posljedice.

Jesu li izmjene isto što i novi razvoj? Kod potrebnih izmjena – čak i ako se prividno odnose samo na proizvodnju - treba uvažiti jedan osnovni princip, a to je da sa svakom izmjenom treba postupati kao i s kompletnim novim razvojem. To znači da stanje razvoja na krajnjoj usluzi i pripadajućoj dokumentaciji razvoja mora biti prepoznatljivo. Svaka se izmjena mora preispitati u pogledu mogućih učinaka na druge komponente i moguću upotrebu. Ovo preispitivanje znači sprovođenje verifikacije i validacije, ovisne o potrebi. To se vrši prije namjeravane izmjene i logično je da se u tim uključuju svi potrebni partneri sudionika. Dobijeni rezultati su sastavni dio dokumentacije razvoja i o njima se moraju voditi zapisi.

5. NABAVKA

5.1. Proces nabavke

Standard EN ISO 9001, a osobito standard EN ISO 9004 razvijaju, oslanjajući se na načela kvaliteta, zamisao o partnerstvu, koje po mogućnosti teži ka dugoročnom vezivanju. Osnov ovih odnosa treba biti povjerenje.

„Neophodno je obezbediti da nabavljena usluga bude usaglašena sa specifičnim zahtevima nabavke. Proizvodi, materijali, sistemi ili usluge koji se nabavljaju moraju se procesuirati zavisno od uticaja na finalni proizvod koji se isporučuje kupcu“ (Heleta, 2008).

Cilj partnerstva je zajednička korist. Zbog toga treba razviti pouzdan i efikasan informacijski sistem.

Standard 7.4.1. Proces nabavke nalaže da nabavljeni proizvodi moraju biti u skladu sa zahtjevima, dobavljači se moraju preispitati i izabrati prema navedenim kriterijima i moraju se voditi zapisi o rezultatima.

Standard 7.4.2 Podaci za nabavku nalaže da se moraju opisati odgovarajući usluge, procedure, procesi, oprema i personal.

Standard 7.4.3 Verifikacija nabavljenih proizvoda podrazumijeva da je neophodno realizirati potrebne mjere za verifikaciju i, ukoliko se zahtijeva, odrediti aktivnosti verifikacije kod dobavljača.

Na proces nabavke se mora gledati strateški. „Za uspješno vođenje nabave potrebno je postići strateške sporazume s dobavljačima. Moramo znati kako upravljati stavkama kod kojih od narudžbe do isporuke prolazi mnogo vremena i kako izdvajati za istraživanje i razvoj. Pri upravljanju opskrbom morate znati pratiti predviđanja, rukovati službom usluživanja kupaca i smanjivati zalihe“ (Heller, 2004). Kvalitet usluga ovisi o kvalitetu komponenti kooperanata i usluga, a time i o kvalitetu kooperantskih organizacija. Ovu ovisnost svaka organizacije individualno procjenjuje.

Dakle, mora biti u interesu organizacije da ovaj proces nabavke kontrolira i njime upravlja tako da postoje jasne odredbe za izbor, procjenu i kontrolu nabavljenih proizvoda. Ukoliko se naručuje tek onda kada nestane materijala, dobavljači i odjel za nabavku će se stalno žaliti na kratke termine. Do problema mogu dovesti i nepotpuni podaci ili kupovina samo na osnovu cijene. Skupo će koštati, ako se odstupanja u kvalitetu uoče tek u pružanju usluge ili kod korisnika.

Svaka organizacija se mora baviti nabavkom, čak i ako ne sprovodi vlastiti razvoj, dakle, ako se radi isključivo o proizvodnoj organizaciji.

Standard EN ISO 9001 - 7.4.1 Proces nabavke tu zahtijeva sljedeće: Organizacija mora osigurati da nabavljeni proizvodi ispunjavaju određene zahtjeve za nabavku. Na ovaj način se izražava značaj uspostavljanja i upravljanja procesom, kako nabavljeni proizvodi ne bi imali utjecaj na finalnu uslugu tako što bi umanjili njegov kvalitet.

Može li se osigurati kvalitet nabavljenih proizvoda bez poznavanja i procjene dobavljača? To praktično nije moguće. Zbog toga je za svaku organizaciju važno da ima kooperante sposobne pružiti kvalitet. Zbog toga standard EN ISO propisuje da se dobavljači moraju izabrati i kontrolirati.

Vrsta i obim kontrole primijenjene na dobavljača i nabavljeni proizvodi moraju ovisiti o utjecaju nabavljenog proizvoda na narednu fazu realizacije usluga ili na finalne usluge. Organizacija mora vrednovati i izabrati dobavljače na osnovu njihove sposobnosti da isporuče proizvode u skladu za zahtjevima organizacije. Potrebno je uspostaviti kriterije za izbor, vrednovanje i ponovno vrednovanje, s tim da se moraju voditi zapisi o rezultatima vrednovanja i neophodnim mjerama.

Pretpostavaka za to je postojanje jasnih podataka/odredbi za narudžbu materijala, proizvoda i usluga. Drugi korak je izbor podobnih dobavljača. Prije izdavanja naloga organizacija mora provjeriti i procijeniti pouzdanost kooperanta i njegove mogućnosti da isporuči zahtijevani kvalitet usluga. Tek tada se on smije izabrati kao dobavljač.

Propisuje li standard EN ISO 9001 kako to treba učiniti? Jasan odgovor glasi ne. Samo se zahtijeva tačan plan i određivanje vrste i obima kontrole dobavljača. Naprotiv, standard zahtijeva diferencirani postupak u preispitivanju. Vrsta i obim moraju biti u skladu s činjenicama u organizaciji i uvažiti zahtjeve za nabavljene usluge, a tako i sposobnost učinka dobavljača.

Koji kriteriji su podobni? Kriterije, prema kojima se pojedinačno vrši ova kontrola, standard EN ISO 9001 ostavlja otvorenim. To mogu biti sljedeći kriteriji: (1) sposobnosti za pružanje kvaliteta; (2) dosadašnja iskustva sa dobavljačem; (3) cijena; (4) pouzdanost isporuke; (5) fleksibilnost; (6) poslovna uslužnost/usluga, i (7) postojeći certifikat.

Kako postupiti? Potrebno je definirati zahtjeve za kriterije, i to:

- (1) utvrditi pregledan broj kriterija, s tim da bi u izboru trebale sudjelovati sve nadležne službe, kao npr. odjel za nabavku, financije, proizvodnja, konstrukcija...;
- (2) razmisliti da ovi kriteriji u organizaciji moraju biti mjerljivi, odnosno procjenjivi, a izabrani kriteriji moraju odražavati utjecaj i značaj usluge za organizaciju i korisnika;
- (3) propisati proceduru za obuhvatanje podataka (nadležnosti, tok, tko, što, kad i gdje obuhvata);
- (4) pobrinuti se za redovitu procjenu svih dobavljača, definirati za to vremenski ritam i odgovornosti;
- (5) utvrditi proceduru za prijem dobavljača;
- (6) definirati proceduru za odobravanje dobavljača (minimalni preduvjeti za odobrenje, eventualno važnost pojedinih kriterija...);
- (7) definirati proceduru za obustavu i poništavanje dobavljača, i
- (8) propisati odvojenu proceduru za iznimne situacije, kada usprkos nedostatnoj sposobnosti za pružanje kvaliteta ne postoji alternativa.

5.2. Preispitivanje dobavljača

Redovito se mora preispitivati sposobnost dobavljača relevantnih za kvalitet. Osnovu za to čine rezultati provjere ulaza robe, dopunjeni ostalim definiranim kriterijima. Kod karakteristika kvaliteta moraju se sprovesti provjere ulaza ili na drugi način osigurati ispunjavanje zahtjeva. Rezultati provjere se moraju čuvati odvojeno za svakog dobavljača i koristiti za redovitu procjenu.

Od svojih dobavljača treba zahtijevati certificirani sistem upravljanja kvalitetom, što se u međuvremenu gotovo samo po sebi podrazumijeva. Izravni dobavljači se vode na popisu dobavljača ili u nekom drugom podobnom obliku. Pri tome treba osigurati da odjel za nabavku ima pristup ovom popisu i da se nabavlja samo kod izravnih dobavljača.

S dobavljačima relevantnim za kvalitet treba zaključiti sporazum o osiguranju kvaliteta (Heller, 2004), koji će uključiti sve relevantne zahtjeve s ovim dobavljačem, npr. sistem upravljanja kvalitetom, inicijalno uzorkovanje, provjere, obaveze pružanja dokaza.

U pogledu mogućnosti za izbor dobavljača vrijedi izreka: „*Brzo se sazna za kvalitet, za loš rad još brže!*” Ostale mogućnosti su preporuke korisnika, reference, promatranje tržišta i istraživanje, evaluacija dobavljača na licu mjesta, npr. audit dobavljača i isporuke uzoraka. Na tržištu postoji veliki broj programa za elektronsku obradu podataka, koji omogućavaju obuhvatanje, iskorištavanje, vođenje, odobravanje i poništavanje dobavljača. Osobito su korisni ako postoji detaljan sistem preispitivanja i mnoštvo

dobavljača koje treba razmatrati, eventualno s ocjenjivanjem važnosti pojedinih kriterija.

Svi bi proizvođači, slično kao i njihovi korisnici trebali biti zainteresirani za dugoročnu, partnersku i blisku suradnju sa svojim dobavljačima na obostranu korist. Iz tih je razloga potrebno intenzivirati kontakte (dogovori za kvalitet), tako da se u dnevnom radu više ne mora brinuti oko ovih općih stvari. Neophodno je stalno raditi na optimizaciji ovih tokova, tako da preispitivanje dobavljača omogućava da se prije vremena prepoznaju trendovi u razvoju sposobnosti kvaliteta (pozitivno kao i negativno) i uvedu odgovarajuće mjere. Tako postoji mogućnost izbora „*najpouzdanijeg*“ dobavljača i stabilnog zadržavanja odnosno poboljšavanja kvaliteta kupljenih dijelova, odnosno usluga. U svakom slučaju treba poslovno vezati svoje dobavljače, s obzirom da postoji velika međuovisnost.

5.3. Podaci za nabavku

Dobavljač može isporučiti samo ono što je kod njega naručeno. Zato je prvi korak kod nabavke materijala/usluga jasna i precizna narudžba. Ovdje se pored količine, cijene i termina isporuke ubrajaju i jasne odredbe kvaliteta s podacima o tehničkim detaljima (karakteristike kvaliteta, pripadajući pojedinačni zahtjevi, standardi, kriteriji za provjeru, planovi provjere slučajnih uzoraka...). Treba odrediti osobe odgovorne za dispoziciju i nabavku.

Odgovarajući standard 7.4.2 Podaci za nabavku glasi: Podaci za nabavku moraju opisati uslugu koja se nabavlja. Oni, kako je prikladno, sadržavaju zahtjeve za odobrenje usluga, procedura, procesa i opreme, zahtjeve za kvalifikaciju osoblja i zahtjeve sistema upravljanja kvalitetom.

Organizacija mora osigurati adekvatnost definiranih zahtjeva za nabavku prije nego ih priopći dobavljaču. Dokumentacija za nabavku mora sadržavati podatke koji jasno opisuju uslugu koja se nabavlja.

Odjel za nabavku preuzima sve zahtjeve kvaliteta za materijal koji se nabavlja iz odredbi nadležnih tehničkih službi (npr. razvoj, konstrukcija, predstavnik rukovodstva za kvalitet). Izmjene ovih zahtjeva kvaliteta mogu se vršiti samo uz odobrenje nadležnih službi.

Postoje različita polazišta za realizaciju navedenih zahtjeva. U svakodnevnom poslu može se kontaktirati telefonom, pozvati stalnog dobavljača i odmah naručiti potrebne usluge.

Zahtjeva li standard više papirologije? Opća izjava sigurno nije moguća, jer su proizvodi i/ili usluge, koji se nabavljaju, previše raznoliki. Organizacija sama mora odlučiti koji je utrošak potreban da bi se usluge mogli sigurno nabavljati.

Širok je pojam „dokumentacija za nabavku“. U standardu piše da se dokumentni mogu pojavljivati u svakoj vrsti i obliku. Tako dokumentacija za nabavku može biti npr. katalog dobavljača

Svakako treba provjeriti opravdanost uspostave diferenciranog načina i procedure nabavki u ovisnosti o proizvodu ili usluzi koje se nabavljaju. To pretpostavlja da se podijele u skupine usluga koje se nabavljaju, npr. Standardne usluge, koji se stalno ponavljaju i za koje postoje precizni podaci za nabavku, te se često se temelje na katalogu, DIN-standardu, oznaci usluge, sorti, klasi ili broju usluge, broju artikla..., tako da je željena usluga dovoljno definirana i dobavljač je može jasno identificirati.

5.4. Verifikacija nabavljenih usluga

Verifikacija znači da se može osigurati potvrda i dokaz da su ispunjeni specificirani zahtjevi. Obično se pod tim podrazumijeva provjera ulaza, koja se može vršiti različito detaljno.

Pripadajući zahtjev standarda glasi: Organizacija mora odrediti i realizirati potrebne provjere ili druge aktivnosti, kojima se osigurava da nabavljena usluga ispunjava definirane zahtjeve za nabavku. Ako organizacija ili njen kupac namjerava sprovesti verifikaciju kod dobavljača, u podacima za nabavku organizacija mora odrediti namjeravane mjere verifikacije i metodu za puštanje usluge.

U praksi se verifikacija nabavljenih usluga vrši u obliku provjere ulaza. Ne postoji načelna obaveza za dokumentacijom primijenjene procedure, ali se ipak preporučuje. Rezultati provjere ulaza su zapisi provjere i kao takvi se moraju voditi i čuvati. Oni određuju aktivnosti provjere, kontrole i puštanja uključujući kriterije za prihvatanje, zapise koji se moraju voditi, dostatnost postojećih uređaja i resursa, potrebe za novim procedurama, strojevima ili uređajima za mjerenje, proceduru za provjeru (stopostotna provjera, slučajni uzorak...) i kriterije za provjeru.

U praksi su se dokazali planovi provjere, odnosno uputstva za provjeru. U njima se propisuje vrši li se provjera ulaza robe kao provjera identifikacije (količina, termin i oštećenje – u izjednačavanju s narudžbom), pri čemu otpremnica čini osnov za provjeru koju treba sprovesti. Provjera ulaza robe može propisati i mjerenja na isporučenoj usluzi relevantna za kvalitet, za što se onda eventualno moraju osigurati posebno osoblje za provjeru i odgovarajuća sredstva za kontrolu i mjerenje.

Ukoliko organizacija nema mogućnost za sprovođenje provjere ulaza robe u potrebnom obimu, to se s dobavljačem može i ugovorno regulirati (prijenos/određivanje implementacije), ali za što se mora pretpostaviti posebna brižljivost i savjesnost dobavljača. Pri tome treba paziti da se provjera vrši prema planu provjere, koji je usklađen s korisnikom, da je

utvrđena dokumentacija rezultata provjere, da je reguliran način procedure kod odstupajućih rezultata, a ukoliko su potrebna sredstava za kontrolu i mjerenje moraju se odrediti njihovi zahtjevi i isporuke se smiju prihvatiti samo s popratnom dokumentacijom (protokoli provjere).

6. REALIZACIJA USLUGA

6.1. Kontrola pružanja usluge

Standard EN ISO 9001 - 7.5.1 Kontrola pružanja usluga glasi: Organizacija mora planirati i obavljati proizvodnju pod kontroliranim uvjetima. Kontrolirani uvjeti sadrže raspoloživost podataka, koji opisuju karakteristike usluga, raspoloživost uputstava za rad ako su potrebna, korištenje podesne opreme, raspoloživost i korištenje sredstava za monitoring i mjerenje, realizaciju monitoringa i mjerenja i realizaciju aktivnosti puštanja i isporuke i aktivnosti nakon isporuke.

Danas, s najvećom brižljivošću i vjerom u dobru edukaciju suradnika i visokim standardom tehnologije više nije dovoljno planirati i kontrolirati pružanje usluge. Naime, unaprijed se treba pobrinuti da postoje kontrolirani i kvalitetni procesi, tako što će se osigurati prikladni pogoni, pomoćna sredstva, dokumentacija, osoblje i njihova kvalifikacija. Iz tih se razloga svrsishodno moraju koristiti instrumenti planiranja (priprema rada), upravljanje i kontrola. Standard EN ISO 9001 zahtijeva da se procesi odvijaju pod planiranim i kontroliranim uvjetima. Rezultat procesa ne smije biti slučajna usluga.

U okviru pružanja usluge: (1) standard 7.5.1 Kontrola pružanja usluge nalaže provjeru i kontrolu kroz podatke, karakteristike usluge, korištenje i održavanje pogodnih uređaja i sredstava za provjeru, aktivnosti monitoringa, puštanje i isporuku i potrebne mjere nakon isporuke; (2) standard 7.5.2 Validacija procesa uvodi potrebne mjere, kada se npr. usluga ne može provjeriti bez uništenja; (3) standard 7.5.3 Identifikacija i sljedivost propisuje da se eventualno pogodnim sredstvima tokom procesa identificiraju usluge, te provjere, kontroliraju, vode zapisi, ukoliko se zahtijeva sljedivost; (4) standard 7.5.4 Vlasništvo kupca utvrđuje kako identificirati, verificirati, zaštititi i održavati za korištenje ili ugradnju u uslugu; (5) standard 7.5.5 Očuvanje usluga definira identifikaciju, rukovanje i zaštitu usluga i sastavnih dijelova usluga.

U prvom planu su ispunjavanje zahtjeva za kvalitet i izbjegavanje pogrešaka. Odatle nastaju zahtjevi za kvalificiranim tokovima procesa, uređajima i osobljem za sve korake i faze usluga, uključujući aktivnosti isporuke i aktivnosti nakon isporuke.

Stoga se moraju ispuniti sljedeće pretpostavke:

- (1) sve faze usluga trebaju se vršiti prema jasnim odredbama (npr. u obliku planova toka, pisanih uputstava za rad, kriterija za izvođenje i naknadne provjere kvaliteta), a odredbe se propisuju npr. u uputstvima za proceduru upravljanja kvalitetom, uputstvima za rad, opisima procesa, planovima toka, planovima upošljavanja i nalogima;
- (2) dokumentacija mora sadržavati specifične karakteristike usluga koje su potrebne za kontrolu usluga;
- (3) prikladni procesi za pružanje usluga se moraju pravovremeno izabrati, s tim da bi se kod serijskih usluga ovo trebalo vršiti korištenjem ispitivanja sposobnosti procesa;
- (4) nove procedure, procese i *software*, prije prvog korištenja, moraju se validirati (npr. provjera prvog uzorka ili provjera predserije)
- (5) kvalificirano osoblje mora ponovno osigurati potrebna dopuštanja ukoliko se dogode prekid u upravljanju uslugama, promjene procesa i obrat usluživanja;
- (6) proces za usluživanje se treba održavati prema planu određenom u pisanom obliku;
- (7) sredstva za monitoring i mjerenje treba pravovremeno izabrati i staviti na raspolaganje pomoću karakteristika usluga i njihovih intervala tolerancije;
- (8) ispitivanja sposobnosti sredstava za mjerenje treba redovito sprovoditi;
- (9) procesi usluživanja se moraju kontrolirati pomoću podobnih karakteristika procesa ili usluga, npr. korištenjem regulacijskih karata kvaliteta (SPC - Statistička kontrola procesa) ili pomoću uputstava za usluživanje;
- (10) osoblje treba kvalificirati i upućivati odgovarajućom obukom i edukacijom.

6.2. Validacija procesa

Standard EN ISO 9001 - 7.5.2 Validacija procesa pružanja usluga zahtijeva poseban pristup za puštanje procesa: Organizacija mora validirati sve procese pružanja usluga, čiji se rezultat ne može verificirati naknadnim monitoringom ili mjerenjem. Ovo se odnosi i na sve procese, gdje nedostaci postaju vidljivi tek nakon što je pružena usluga.

Validacija mora potvrditi sposobnost ovih procesa da ostvare planirane rezultate. Organizacija koja pruža usluge cestovnog prevoza mora uspostaviti propise za ove procese, koji, kad je primjenjivo, uključuju definirane kriterije za preispitivanje i odobravanje procesa, odobravanje opreme i kvalifikacije osoblja, upotrebu specifičnih metoda i procedura, zahtjeve za zapisima i onovnu validaciju.

Svi procesi, čiji se rezultati ne mogu verificirati naknadnim monitoringom i mjerenjem, moraju se validirati. Proces, čiji su rezultati relevantni za kvalitet, ali se ne mogu ustanoviti na usluzi ili samo razarajućom provjerom trebaju posebno puštanje i mjere kontrole, budući da se u pravilu tek tokom korištenja mogu uočiti pogreške i nedostaci.

Pod validacijom se općenito podrazumijeva potvrda da su ispunjeni posebni zahtjevi za sposobnosti usluga. Pri tome se ispunjavanje treba provjeriti ispitivanjem i dokumentirati osiguranjem odgovarajućeg dokaza. Proces je, dakle, validiran onda, kada je postigao primjereno definiran status.

Obaveza za validacijom postoji samo za one procese, čiji se rezultat ne može verificirati naknadnim monitoringom ili mjerenjem. Kako bi se osvjedočilo da jedan takav proces uistinu pruža dobre rezultate, potrebna su dakle još i druga sredstva, a ne sama provjera usluga. Za ove procese treba prije puštanja provjeriti i osigurati da se s predviđenim mjerama kontrole mogu postići zahtjevi za kvalitet, za kvalifikaciju procesa osigurati određeni potrebni parametri, odobriti samo kvalificirano osoblje, utvrditi kriteriji za stalni monitoring i kontrolu procesa i voditi zapisi o odvijanju procesa.

6.3. Identifikacija i sljedivost

Zahtjev standarda EN ISO 9001 - 7.5.3 Identifikacija i sljedivost glasi: Gdje je primjereno, organizacija mora prikladnim sredstvima identificirati uslugu tokom cijele realizacije usluge. Organizacija mora identificirati status usluge s obzirom na zahtjeve monitoringa i mjerenja, te kontrolirati i zapisivati jedinstvenu identifikaciju usluge gdje se zahtijeva sljedivost.

Kada su za vrijeme tekućeg usluživanja potrebne konstruktivne ili druge izmjene, svaki aktualni status se mora jasno dokumentirati, kako bi se dotično stanje moglo rekonstruirati. Također, mora biti jasno je li se usluga provjerila, zaustavila ili pustila (status provjere). U slučaju pogreške trebalo bi biti u stanju pronaći i izdvojiti dio usluge, utrošak materijala, verziju *software*-a... Osim toga, potrebno je biti u stanju jasno svrstati već izrađene usluge dotičnim isporukama materijala, procesima i dokumentaciji usluživanja. Sljedivost mora uzeti u obzir ukupan životni ciklus usluge, prevazići dakle i isporuku, pri čemu bi se obim i dubina sljedivosti trebali definirati u okviru analize rizika (koji troškovi nastaju u slučaju pogreške?).

Identifikacijom usluge treba osigurati da se jasno mogu slijediti porijeklo, primjena i položaj. Neophodno je definirati, ukoliko je prikladno i/ili potrebno, da se za svaku uslugu, nalog, artikl, verziju, seriju ili utrošak sastavi odgovarajuće oblikovana prateća dokumentacija, iz koje je moguće prepoznati svrstavanje dokumentacije usluživanja (sa stanjem izdataka), sredstava i procedura usluživanja za usluge, kao i status provjere. Pored toga, usluge se mogu eventualno još dodatno identificirati, npr. serijskim

brojevima, privjescima, naljepnicama ili pečatima. U uputstvu se moraju regulirati nadležnosti za sastavljanje prateće dokumentacije, ispravnost upisivanja i identifikaciju usluga. Korisno je i za ovo primijeniti EOP, npr. sistem za planiranje i upravljanje proizvodnjom (PUP-sistem).

Standard zahtijeva identifikaciju i sljedivost usluga samo tamo, gdje je ovaj utrošak prikladan. Ukoliko ne postoje zahtjevi korisnika ili drugi zahtjevi, organizacija mora individualno prosuditi u kojem su obimu potrebni identifikacija i sljedivost. To može imati smisla za obranu od štete, sprovođenje akcija opoziva ili smanjivanje utrošaka organizacije kod kompleksnih usluga sa različitim proizvodnim izdacima, koji se često mijenjaju.

Postoje neke oblasti u kojima za identifikaciju i sljedivost postoji principijelna obaveza koja daleko premašuje standard EN ISO 9001. Tu se između ostalog ubrajaju automobilska industrija, izgradnja zrakoplova, prehrambena i industrija lijekova. Ovo se odnosi i na usluge relevantne za sigurnost, koji se u svakom slučaju moraju identificirati. Ponekad, ovu obavezu propisuju korisnici, a regulirana je u velikom broju zakonskih i službenih dokumenata.

6.4. Vlasništvo korisnika

Karakteristično obilježje modernih organizacija je njihova niža proizvodnja i sve više povećani udio uslužnih organizacija. Tako se sve češće događa da korisnik svom dobavljaču dostavi uslugu, kako bi se on ugradio u naručenu uslugu ili kako bi se koristio za posebne zadatke (npr. aktivnosti mjerenja i provjere). Uslužne organizacije često rade s vlasništvom korisnika (npr. uslužna proizvodnja).

Standard 7.5.4 Vlasništvo korisnika konzekventno propisuje: Organizacija mora pažljivo postupati s vlasništvom korisnika dok je ono pod kontrolom organizacije ili se organizacija njime koristi. Organizacija mora identificirati, verificirati i zaštititi vlasništvo korisnika isporučeno za korištenje ili ugradnju u uslugu. Korisnik se mora izvijestiti i moraju se voditi zapisi o slučajevima izgubljenog, oštećenog ili na drugi način za neupotrebljivim određeno vlasništvo korisnika.

Prema standardu EN ISO 9001 organizacije snose odgovornost koja se odnosi na kvalitet za usluge koji su im njihovi korisnici stavili na raspolaganje. Zbog toga bi trebalo vrijediti sljedeće osnovno pravilo. Dostave se smiju vršiti samo na prethodno s korisnikom ugovorenoj osnovi, koja regulira međusobne obaveze.

Potrebno je utvrdite što se sve u organizaciji cestovnog prevoza ubraja u vlasništvo korisnika. Stoga se treba pobriniti za uredno skladištenje, urednu zaštitu, provjeru ulaznih materijala/usluga, identifikaciju vlasništva

korisnika, postojanje odgovarajućih uputstava za rukovanje i postojanje propisa za daljnju proceduru kod gubitka, oštećenja ili nedostataka.

Ukoliko korisnik zahtijeva da se njegove vlastite usluge integriraju u finalnu uslugu, to pretpostavlja znanje o jamstvu za uslugu. Ispunjavaju li dijelovi korisnika potrebna svojstva i može li se vršiti validacija ili verifikacija finalne usluge? Iza ovog zahtjeva odgovornosti koja se odnosi na kvalitet krije se mnoštvo obaveza. Tako dobavljač odgovarajućim mjerama mora osigurati, da usluge, koje je dostavio korisnik, od isporuke do njihovog povrata odgovaraju postavljenim zahtjevima za kvalitet.

U vlasništvo korisnika ubrajaju se intelektualno vlasništvo, npr. povjerljive informacije se uključuju u zahtjeve i s njima se mora povjerljivo postupati, crteži, transportni sanduci, pakiranja u povratnoj ambalaži, alati, sredstva za monitoring i mjerenje, te proizvod koji se obrađuje ili oplemenjuje (npr. popravak cipela, čišćenje odjeće, najamna vinarija...).

6.5. Očuvanje usluga

Standard EN ISO 9001 - 7.5.5 Očuvanje usluga zahtijeva konkretno: Organizacija mora očuvati usklađenost usluga tokom interne obrade i isporuke na namjeravano odredište. Ovo očuvanje usluga mora uključiti identifikaciju, rukovanje, pakiranje, skladištenje i zaštitu. Očuvanje se isto tako mora primijeniti na sastavne dijelove neke usluge.

Gotovo da nijedna usluga, pa ni usluga cestovnog prevoza, odmah nakon završetka ne prelazi u vlasništvo korisnika. U pravilu nakon stvaranja slijede daljnji koraci, kao npr. skladištenje, rukovanje, konzervacija, transport i pakiranje. Ovim više ili manje opsežno oblikovanim prijelaznim koracima svakako može doći do promjena u kvalitetu usluge. Tako očuvanje usluge mora uključiti i sastavne dijelove usluge.

Sigurno će se u skladištu ili kod transporta drugačije postupati s osjetljivim međuproizvodima i preciznim dijelovima sa visokim zahtjevima za kvalitet površine u odnosu na „*rasutu robu*“. Svaka usluga zahtijeva adekvatan postupak, kako ne bi izgubila kvalitet i kako bi do korisnika stigla potpuna. Zbog toga standard zahtijeva da se očuvanje usluga mora vršiti tako, da su tokom ciklusa usluživanja karakteristike usluga u skladu sa zahtjevima korisnika i uključujući isporuku/dostavu korisniku usluge na dotičnom odredištu ostanu očuvani.

Ovi zahtjevi sadrže navedene korake poput rukovanja, pakiranja, skladištenja, konzervacije i otpremanja.

7. KONTROLA SREDSTAVA ZA MONITORING I MJERENJE

Tačka 7.6 standarda definira zahtjeve u pogledu kontrole sredstava za monitoring i mjerenje u smislu da organizacija mora odrediti monitoring i mjerenja, koja će se obaviti, kao i sredstva za monitoring i mjerenje, potrebna za dokazivanje usklađenosti usluga sa utvrđenim zahtjevima.

Ukoliko je potrebno osigurati validne rezultate sredstva za mjerenje se moraju kalibrirati ili verificirati u određenim intervalima pomoću standardnih mjera, koje se mogu pripisati internacionalnim ili nacionalnim standardnim mjerama.

Ukoliko ne postoje takve standardne mjere mora se zapisati osnova za kalibraciju ili verifikaciju, po potrebi podesiti ili ponovno podesiti, identificirati, kako bi status kalibracije bio prepoznatljiv, zaštititi od podešavanja, koja bi rezultat mjerenja učinila nevažećim, zaštititi od oštećenja i kvarova tokom rukovanja, održavanja i skladištenja.

Funkcionalan sistem upravljanja kvalitetom predviđa i planira mogućnosti, kako bi omogućio stalno poboljšavanje procesa i sprovodi mjerenja i provjere usluga, kako bi prepoznao pogreške, povećao kvalitet procesa i usluga, a time i uštedio na troškovima.

U okviru standarda 7.6 Kontrola sredstava za monitoring i mjerenje moraju se odrediti mjerenja, koja će se obaviti, i sredstva za mjerenje, koristiti i kontrolirati sredstva za mjerenje, tako da se očuva sposobnost mjerenja, redovito kalibrirati i podešavati, gdje je primjereno: sredstva za mjerenje, osigurati protiv mijenjanja, svesti na međunarodnu ili drugu normalu, kao i zaštititi od oštećenja i kvarova, zapisati rezultati kalibracije i usluge ponovno preispitati, kada se pojave neusklađena sredstva za mjerenje/mjerenja.

Ključni iskaz za to glasi: Organizacija mora uvesti procese, kako bi osigurala mogućnost sprovođenja monitoringa i mjerenja, koji su spojivi sa zahtjevima za monitoring i mjerenje.

Neophodno se osigurati, da korištena sredstva ne prouzrokuju neusklađena mjerenja ili neusklađene provjere. Kako bi rezultati mjerenja zaista bili točni i egzaktni (dokaz vjerodostojnosti), moraju se koristiti i prikladno postaviti ispravna sredstva (procedura za mjerenje).

Standard u pojedinostima zahtijeva: tačan plan sredstava za mjerenje, redoviti monitoring sredstava za mjerenje i pažljivo upravljanje sredstvima za mjerenje.

Sredstva za monitoring i mjerenje su pokazna sredstva za mjerenje, *software* za provjeru, strojevi i sistemi za mjerenje, ali i sredstva za monitoring i mjerenje, koja su integrirana u uslužna postrojenja i pružaju točnu vrijednost mjerenja.

7.1. Planiranje sredstava za mjerenje

Obaveza je osigurati poznavanje nepouzdanosti mjerenja uređaja, uključujući preciznost i tačnost, i da se prilikom planiranja provjere one uzmu u obzir. Kako bi se moglo izabrati pogodno sredstvo moraju biti poznate procedure za mjerenje, veličine, koje će se mjeriti, područje veličine, koja će se mjeriti, navedena tolerancija veličine, koja će se mjeriti, tačnost mjerenja mogućih sredstava za mjerenje i činjenice na mjestu mjerenja. Tek kada je ovo poznato odnosno definirano može se odlučiti, koje sredstvo za mjerenje je najprikladnije za konkretnu svrhu.

Postoje različite statističke procedure kako bi se razjasnilo jamči li predviđeno sredstvo za mjerenje potrebnu tačnost poštivajući date okvirne uvjete.

7.2. Monitoring sredstava za mjerenje

Sredstva za mjerenje, kao i svi uređaji, podliježu promjenama. Ova promjena nastaje kako upotrebom – tada posebno trošenjem – tako i nekorištenjem (npr. pogon). Zbog toga se korištena sredstva moraju kontrolirati i mora se vršiti monitoring, kako bi se izbjegla neusklađena mjerenja ili neusklađene provjere.

Ukoliko je organizacija izabrala prikladna sredstva za mjerenje u narednom koraku mora osigurati da ova sredstva zaista i u svako vrijeme gdje se koriste, sa zahtijevanom tačnošću pružaju vrijednosti mjerenja.

Uobičajene procedure za to su kalibracija i baždarenje, koje su djelomično propisane izvana (npr. u odredbama, zakonima), tako da treba odrediti sva sredstva za mjerenje (vidi upravljanje sredstvima za mjerenje), osigurati tačnost i funkcionalnost prije prvog korištenja, procijeniti, mjeriti ili statistički dokazati, koje trošenje, koji pogon ili koje rasipanje se podešava nakon kojeg razdoblja, izvršiti usporedbe sa zahtijevanom tačnošću, odabrati potrebne procedure za monitoring i definirati intervale provjere.

Kalibracija odnosno monitoring samo utvrđuje stanje sredstva za mjerenje. Ukoliko je to stanje izvan „tolerenacije“, onda se sredstvo za mjerenje mora ponovno podesiti, doraditi i nakon toga ponovno kalibrirati.

7.3. Upravljanje sredstvima za mjerenje

Kako bi se isključila neusklađena mjerenja ili neusklađene provjere zbog sredstava za mjerenje, standard zahtijeva pregledno upravljanje sredstvima za mjerenje, kako bi aktualni status provjere bio uvijek prepoznatljiv. U zadatke upravljanja sredstvima za mjerenje se ubraja određivanje i registracija sredstava za mjerenje i određivanje, registracija,

dokumentacija i arhiviranje svih dokumenata o sredstvima za mjerenje, osobito dokaza o monitoringu i provjeri.

Uobičajena oznaka dokumenta koji se pri tome koristi je kartoteka sredstava za mjerenje. Ona primjereno sadrži sljedeće podatke: datum nabavke, oznaku i identifikacijski broj, područje mjerenja i tačnost, mjesto korištenja, odnosno korisnika, interval metodu, sredstvo i rezultate monitoringa (podatke provjere), odluku o rezultatima provjere i izvršenu identifikaciju statusa provjere i obavljene popravke i podešavanja.

U praksi se u organizacijama za to koristi varijanta *software*-a za monitoring sredstava za mjerenje, koja ispunjava sve ove zahtjeve i često sadrži još mogućnosti za određivanje sposobnosti odgovarajućih sredstava.

8. ZAKLJUČAK

Suvremena organizacija mora biti u stanju kreirati najbolje moguće usluge za korisnike. Svako negiranje suvremenih trendova koji vode ka potpunom upravljanju kvalitetom i nižim cijenama neminovno ima odraza na opadanje konkurentske sposobnosti i tržišnom neuspjehu. Naime, velika je fragmentiranost poslovnih procesa s nizom povratnih veza, tako da kreiranje nove usluge postaje proces koji zahtijeva utjecaj izuzetno velikog broja informacija iz različitih segmenata poslovanja i razvoja organizacije. U suprotnom, praktično je nemoguće kreirati uslugu, koji će osigurati konkurentsku prednost i imati viši stupanj tržišnog uspjeha.

Ukoliko poduzeće nije u stanju pratiti trendove razvoja transportne industrije, na kraju završava s uslugom koja ima visoku cijenu i nisku kvalitetu u odnosu na konkurenciju. To je potrebno posebno naglasiti i upozoriti na kontinuiranu implementaciju postignuća i sistema potpunog upravljanja kvalitetom. Ovakva poslovna filozofija je vodila ka stvaranju, od aktualnih zbivanja, izoliranih otoka u kojima su projekti rađeni po nekoj inerciji, a ne temeljem tržišnih signala i preferencija korisnika.

Kada korisnici kupuju, odnosno konzumiraju uslugu oni u stvari nabavljaju set funkcija kojima rješavaju neke svoje potrebe. Iz ovoga se može zaključiti da kada korisnici govore o novim uslugama, ustvari govore o vlastitim funkcijama. U konačnici, opći je zaključak da proces razvoja usluga mora biti odraz želja i ukusa korisnika. Naime, kada korisnici traže usluge u cestovnom prijevozu putnika, oni inzistiraju na njihovoj kvaliteti, eliminiranju čekanja u redovima, poboljšanju udobnosti autobusa s klima uređajima, a prvenstveno odnosu djelatnika prema njima, otvorenosti za pomoć i suradnju ... Stoga je neophodno osigurati relevantna saznanja o željama i potrebama korisnika, što upućuje na potrebu uspostavljanja sistema istraživanja različitih segmenata tržišta, odnosno skupina korisnika.

LITERATURA

1. Arter, R. D. 2003, Quality audits for improved performance, WI: ASQ Quality Press, Milwaukee.
2. Avelini-Holjevac, I. 2002. Upravljanje kvalitetom u turizmu i hotelskoj industriji. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment.
3. Bahtijarević-Šiber, F. 1999. Management ljudskih potencijala. Zagreb: Golden marketing.
4. Bosilj-Vukšić, V., Kovačić, A. 2004. Upravljanje poslovnim procesima. Zagreb: Sinergija – nakladništvo.
5. Certo, C.S., Certo, S.T., 2008. Moderni menadžment, 10. izdanje. Zagreb: MaTe.
6. Dragičević, M., 1996. Ekonomija i novi razvoj. Zagreb: Alinea.
7. Funda, D. 2008. Potpuno upravljanje kvalitetom u obrazovanju. Zagreb: Kigen.
8. Heleta, M., 2008. Menadžment kvaliteta. Beograd: Univerzitet Singidunum.
9. Heller, R., 2004. Priručnik za menadžere. Zagreb: Profil.
10. https://de.wikipedia.org/wiki/DIN_69901
11. Injac, N. 2001. Mala enciklopedija kvaliteta, III. Dio. Zagreb: Oskar.
12. Injac, N., Bešker, M. 2001. Metodologija izgradnje poslovnih procesa u sustavu kvalitete. Zagreb: Oskar.
13. Jašarević, F., Kuka, E., 2016. Potpuno upravljanje kvalitetom (TQM) – sistemska potpora razvoju organizacije. Sarajevo: Keli d.o.o.
14. Matulja, T., Fafandjel, N., Hadjina, M., 2008. Utvrđivanje osnovnih karakteristika malog plovnog objekta primjenom tehnike QFD. Rijeka: Tehnički fakultet Sveučilišta u Rijeci.
15. Standard EN ISO 9001

MJERE ZA USPOSTAVLJANJE SIGURNIJE URBANE MOBILNOSTI

MEASURES FOR ESTABLISHING SAFE URBAN MOBILITY

Stručni članak

*Pred. VŠ Nermin Palić**
*Prof. dr. Velibor Peulić**
*Goran Matijević**

Sažetak

Većina svjetskog stanovništva živi u urbanim područjima. U tim područjima provode se mnoge različite aktivnosti, kao što su život, rad i rekreacija, a sa svim tim aktivnostima povezana je potreba za putovanjem. Kombinacija tih aktivnosti stavlja veći pritisak na održivu mobilnost, sigurnost i životne uslove gradova i njihove okoline, što dovodi do složenih problema. Onaj koji se najviše ističe jeste sigurnost u urbanim sredinama. Postojeći trendovi procjenjuju da će do 2030. godine cestovni saobraćaj postati peti vodeći uzročnik smrtnosti, ukoliko se ne poduzmu drastične mjere. Cestovne saobraćajne nezgode vodeći su uzrok smrtnosti za mlade ljude od 15 do 29 godina. Povrede uzrokovane cestovnim saobraćajem nesrazmjerno utiču na ranjive grupe korisnika prevoza. Više od polovice ljudi poginulih u saobraćajnim nesrećama su osobe u dobi od 15 do 44 godine. Bitno je istaći da su najugroženija grupa učesnika u saobraćaju motociklisti. Od ukupnog broja smrtnosti uzrokovanih saobraćajnim nezgodama 22% je među pješacima, 4% biciklistima i 23% među motociklistima. Prevencije povreda koje su prouzrokovane cestovnim saobraćajem moraju uključivati široki raspon aktivnosti, kao što su razvoj i upravljanje cestovnom infrastrukturom, snabdjevanje sigurnijim vozilima, provedba zakona, planiranje mobilnosti i planiranje okoliša. Kroz ovo istraživanje posebna pažnja bit će posvećena sigurnijoj mobilnosti, te svim aktivnostima koje joj doprinose.

Ključne riječi: sigurnost saobraćaja, urbana mobilnost, saobraćajne nezgode.

* Visoka škola „CEPS-Centar za poslovne studije“, e-mail: nermin.palic@ceps.edu.ba

* Visoka škola „CEPS-Centar za poslovne studije“, e-mail: velibor.peulic@gmail.com

* Policijski službenik za odnose s javnošću PU Požeško-slavonske, e-mail: gmatijevic1974@gmail.com

Abstract

The majority of the world's population lives in urban areas. In these areas, many different activities come together, such as living, working, and recreation, and the need for travel is linked to this. Combining these activities places greater pressure on the sustainable mobility, safety, and liveability of the cities and their environment, leading to complex problems. The one that stands out most is safety in urban areas. Existing trends estimate that road traffic will become the fifth leading cause of death by 2030, unless drastic measures are taken. Road traffic accidents are the leading cause of mortality for young people aged 15 to 29. Injuries caused by road traffic have a disproportionate impact on vulnerable groups of transport users. More than half of people killed in traffic accidents are people aged 15 to 44 years. It is important to point out that the most vulnerable group of traffic participants are motorcyclists. Of the total number of deaths caused by traffic accidents, 22% are among pedestrians, 4% with bicyclists and 23% among motorcyclists. Prevention of injuries caused by road traffic must include a wide range of activities, such as road infrastructure development and management, supply of safer vehicles, law enforcement, mobility planning and environmental planning. Through this research, special attention will be paid to safer mobility and to all the activities that contribute to it.

Keywords: traffic safety, urban mobility, traffic accidents.

1. UVOD

Procesi planiranja urbane mobilnosti uz primjenu logističkih operacija danas su neophodni ukoliko želimo da ponuda usluge prevoza putnika zadovolji potrebe stanovnika urbanih/suburbanih područja, omogućujući socijalnu jednakost, pristupačnost urbanog područja, ekonomski primjerenu cijenu prevoza, te omogući podnošljiv život i razvoj urbane sredine ograničavanjem produkcije negativnih aspekata transportnog sistema (zagušenja, zagađenja, buke, smanjenja stepena sigurnosti u saobraćaju i ostalog). Postizanje urbane i suburban mobilnosti jedan je od najvažnijih ciljeva zemalja članica EU i Europske komisije pri kreiranju saobraćajne politike Europske Unije, a zahtijeva multidisciplinarn pristup i suradnju svih učesnika. Prema Evropskoj komisiji glavni cilj plana održive gradske mobilnosti je poboljšanje pristupačnosti gradskih područja i osiguranje

mobilnosti i saobraćaja visoke kvalitete prema gradskom području te kroz i unutar njega.*

Planom održive urbane mobilnosti potiče se uravnotežen razvoj svih odgovarajućih vrsta saobraćaja uz istodobno poticanje pomaka prema održivijim vrstama. Svi oblici mobilnosti moraju biti integrisani na odgovarajući način. Potrebno je iznijeti strategiju poboljšanja kvalitete, *sigurnosti*, integracije i dostupnosti *usluga javnog prijevoza* koja obuhvaća infrastrukturu, šinski vozni park i usluge. Plan također treba da sadrži scenarij za povećanje privlačnosti i *sigurnosti pješaćenja i vožnje biciklom* gdje razvoj nove infrastrukture ne treba predvidjeti samo uzduž ruta motornog saobraćaja.

Cilj mobilnosti u gradovima je stvaranje održivog transportnog sistema pomoću: osiguravanja dostupnosti poslova i usluga svima; poboljšanja sigurnosti i zaštite; smanjenja zagađenja, emisije stakleničkih plinova i potrošnje energije; povećanja učinkovitosti i ekonomičnosti u transportu osoba; povećanja atraktivnosti i kvalitete gradskog okoliša.

Mobilnost treba da se odvija kroz četiri segmenta i to:

- Iniciranje rješenja za smanjenje saobraćajnih gužvi u gradu;
- Iniciranje rješenja za bolju organizaciju javnog gradskog prijevoza;
- Iniciranje za uvođenje i primjenu novih tehnologija za upravljanje saobraćajem u urbanim sredinama;
- Iniciranje izgradnje biciklističkih staza, pješačkih prijelaza i trotoara.

2. SMANJENJE SAOBRAĆAJNIH ZAGUŠENJA U GRADU BOLJOM ORGANIZACIJOM SAOBRAĆAJA

Veoma često možemo čuti da se problemi zagušenja u saobraćaju mogu riješiti samo dugoročnim rješenjima i sveobuhvatnim studijama iz oblasti planiranja. To je tačno samo donekle. Naime, danas je nemoguće provesti neke studije zbog same koncepcije gradova, te je potrebno iznaći brza i efikasna rješenja. Obimne studije i dugoročna rješenja najbolje su primjenjivi u novonastajućim gradovima, a po pitanju svih ostalih gradova planeri moraju uzimati u obzir niz karakteristika već nastalih gradova. Saobraćajne gužve donose mnogo problema u gradovima, a posebno zbog režima vožnje (stani-kreni), malih rastojanja između vozila, velike promjene pravaca kretanja, velikog broja ukrštanja i učešća različitih korisnika infrastrukture (vozilo, sredstva javnog gradskog prevoza, biciklo, pješak i dr.).

* Evropska Komisija, *Koncept planova održive gradske mobilnosti - prilog, Bruxelles, 2013.*

Mjere za smanjenje saobraćajnih zagušenja u gradovima su:

- Izgradnja kružnih raskrsnica;
- Upotreba alternativnih saobraćajnica (postojeća mreža)
- Projektovanje kvalitetnih autobuskih koridora u javnom gradskom saobraćaju;
- Primjena novih informacionih tehnologija (ITS)

Posebности kružnih raskrsnica su puno veća sigurnost saobraćaja (zbog manjeg broja konfliktnih točaka i smanjene brzine kretanja vozila u kružnom toku), uz manje posljedice saobraćajnih nezgoda (bez čelnih i sudara pod pravim kutom). Kod četverokrakih raskrsnica imamo ukupno 32 konfliktna tačke (16 ukrštanja/presjecanja - najgora vrsta sukobljavanja, 8 izlivanja i 8 ulivanja). Za razliku od četverokrakih raskrsnica, kod kružnih raskrsnica sa jednom saobraćajnom trakom imamo 8 konfliktnih točaka (4 izlivanja i 4 ulivanja). Alternativne saobraćajnice predstavljaju saobraćajnice čija je osnovni cilj rasterećivanje glavnih gradskih arterija, kako bi se obezbjedio siguran i nesmetan, kontinuiran protok vozila. Pored toga, one su značajne za preusmjeravanja saobraćaja prilikom izvođenja većih radova na glavnim saobraćajnicama i sl.

Kvalitetni autobuski koridor je tehnika koja autobusima unutar sektora gradskog prevoza obezbjeđuje prostor koji zaslužuju (da im se obezbjede adekvatna stajališta, kolodvori), te da im se da prednost u prolasku kada je u pitanju regulacija saobraćaja. Cilj ovi koridora je da potakne ljude kako bi odbacili korištenje vlastitih automobila u mjeri u kojoj ih sada koriste, te postupno prelazili na javni gradski prijevoz, čime bi se značajno smanjila gradska zagušenja, a samim tim i broj saobraćajnih nezgoda.

Primjena ITS-a u zemljama u razvoju, bez obzira na cijenu ili stepen tehnološkog razvoja će dobijati sve značajnije mjesto i sa očekivanim rastom mobilnosti imat će značajan uticaj na sigurnost saobraćaja, nivo usluge saobraćajnog toka, smanjenje zagađenja životne sredine, smanjenje vremena putovanja i doprinos boljem životu građana (Rašić, Stojnić, Gajić, 2015). Neki od ovih ITS-ova su: promeñljiva saobraćajna signalizacija (VMS), dinamičko ograničenje brzine (DSL), kontrola i upravljanje brzinama uz pomoć ITS-a, sistem mjerenja brzine na određenoj dionici (Section control), digitalni čitač brzine, koordinisani rad svjetlosnih signala i upravljanje brzinama.

3. POBOLJŠANJE ORGANIZACIJE JGP-A

Zbog nezadovoljavajućeg stanja u organizacije prevoza putnika u gradovima, tj. deregulacije usluga, gradovi i operateri JGPP-a nastoje pronaći adekvatan odgovor na pitanje kako prevoznu uslugu učiniti

ekonomičnijom i organizacijski optimalnijom? Odgovor bi trebalo tražiti u procesu integracije svih oblika prevoza, kroz razumnu cijenu i usklađenost željama putnika. Integrirani saobraćajni sistem je način koordinirane upotrebe više vrsta javnog masovnog prijevoza osoba kojeg provodi više prijevoznika (uključujući povezanost s individualnim automobilskim prijevozom) u svrhu osiguranja namjenske i ekonomske saobraćajne pokrivenosti interesiranog područja sa gledišta ekonomskih i ne-ekonomskih potreba osoba i institucija obuhvaćenih sistemom (Nevistić, 2015). U takvom sistemu postoji veliki broj zajedničkih stajališta (multimodalnih terminala) na kojima se zaustavljaju različite vrste javnog prijevoza (voz, autobus, tramvaj...), koje saobraćaju po usklađenom redu vožnje, te je lako moguće brzo presjedanje, pri čemu se doprinosi i povećanju sigurnosti putnika.

Udio čovjeka kao uzročnika saobraćajnih nezgoda prema zvaničnoj statistici je visokih 93% (Pakgozar, Tabrizi, Khalili, Esmaeili, 2011). To je glavni razlog održavanja međunarodnih konferencija i simpozija na temu automatizacije, pa stoga nije ni čudo što se sve više teži automatski vođenim sistemima prevoza. Takvu praksu imamo i u vidu novih tehnologija u JGP-u. Automatski vođen sistem prevoza putnika AGT je način šinskog prevoza koji je u JGP-u sve više u porastu. Kako i sam naziv govori, rad tih sistema je potpuno automatizovan, bez vozača, a sa osobljem čija je uloga nadziranje reda i obezbjeđenja putnika. Veoma važan uslov za ovaj sistem je njegova potpuna odvojenost od ostalog saobraćaja.

Da bi se bezbjednost putnika povećala potrebno je prije svega osigurati neometano funkcionisanje javnog gradskog prijevoza. Na taj način se incidentni čimbenik smanjuje na minimum. Uslovi za nesmetano funkcionisanje javnog gradskog prijevoza mogu se podijeliti na:

- Fizičke;
- Operacionalizirane;
- Zakonodavne prioritete.

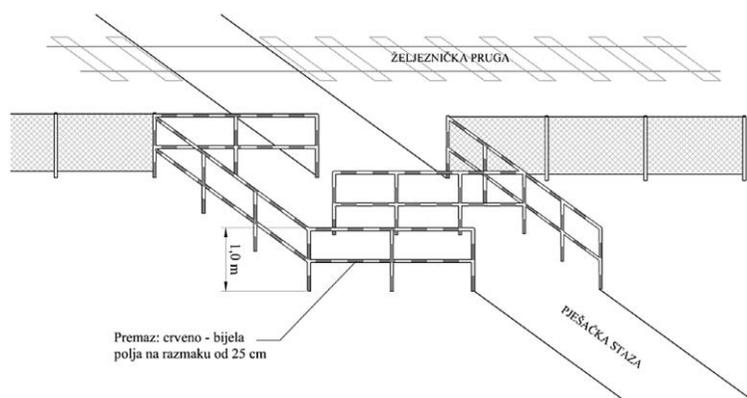
Fizičke mjere obuhvataju mjere koje se odnose na različite oblike rezerviranja određenih površina na kolovozu namijenjenih isključivo vozilima javnog prijevoza. Pod fizičke prioritete razlikujemo posebno obilježene vozne trake (žute linije), posebni prilazi namijenjeni samo javnim vozilima, kolnici namijenjeni prvenstveno za kretanje javnih vozila te kolnici namijenjeni isključivo za kretanje javnih vozila.

Operacionalizirane mjere se odnose na uspostavljanje posebnog režima kretanja vozila javnog prevoza putnika unutar određenog saobraćajnog toka, uključujući i izuzeće od zabrane skretanja.

Mjere zakonodavnih prioriteta proizlaze iz odredbi pojedinih članaka zakonskih akata i propisa vezanih za javni prevoz putnika. Razlikujemo sljedeće zakonodavne prioritete: zabrana zaustavljanja i parkiranja na

obilježenim stajalištima i ugibalištima, obaveza poštivanja prvenstva polazaka vozila javnog prijevoza sa stajališta ili ugibališta, obaveza poštivanja propisanog razmaka od trase kretanja vozila javnog prijevoza te obaveza poštivanja prvenstva prolaza šinskog vozila javnog prijevoza kada ono prolazi kroz križanje.

Kao mjeru povećanja sigurnosti putnika na infrastrukturi JGP-a možemo spomenuti zaštitne pješačke ograde. Pješačke ograde namijenjene su za osiguranje pješaka od pada s površine koju moraju ili smiju koristiti za kretanje npr. na stajalištima. Pješačke ograde se smiju upotrebljavati i za vođenje pješaka u zoni površinskih ukrštanja, podzemnih i nadzemnih pješačkih prijelaza i sl.

*Slika 1. Mimoilazna zaštitna ograda na pješačkim prijelazima preko pruge
Izvor: Narodne novine (sl. list br. 111): Pravilnik o načinu osiguravanja
prometa na željezničko-cestovnim prijelazima i pješačkim prijelazima preko
pruge*

Posljednjih godina UITP*, zajedno s drugim institucijama, provodi studije o različitim aspektima bezbjednosti i zaštite, s ciljem identifikacija mjera i izrade preporuka za sprečavanje nepoželjnih incidenata i poremećaja. Mjere se odnose na to kako minimizirati rizike lakših popravki i hitno rješavanje onih pitanja koja mogu ugroziti bezbjednost i obezbjeđenje (kao npr. sprječavanje terorističkih djela; sprečavanje požara, posebno u podzemnim trasama; uslovi za pristup javnim površinama/mjestima i njihov uticaj na bezbjednost i sigurnost).

* Međunarodna asocijacija za javni gradski prevoz.

4. PRIMJENA NOVIH TEHNOLOGIJA ZA UPRAVLJANJE SAOBRAĆAJEM

Što se tiče primjene novih tehnologija za upravljanje saobraćajem, odnosno cjelokupnim saobraćajnim sistemom, uglavnom se sve odvija i primijenjuje u domenu ITS-a. Ove nove tehnologije su veoma popularne i uvelike se koriste širom svijeta, te moramo konstatirati da dobrim dijelom ispunjavaju svoju svrhu, koja je povećanje stepena sigurnosti saobraćaja.

Danas imamo sljedeće sisteme koji se koriste kako bi se upravljalo saobraćajem:

- Sisteme bazirane na vozilu, odnosno one koji se oslanjaju na vozilo pri svome djelovanju;
- Sisteme bazirane na infrastrukturi, odnosno one koji se oslanjaju na infrastrukturu pri svome djelovanju;
- Kooperativne sisteme, odnosno sisteme koji se oslanjaju i baziraju i na vozilo i na infrastrukturu.

Sistemi bazirani na vozilu su novi sisteme koji su integrisani unutar vozila (senzore) koji prikupljaju podatke iz okoline, te upozoravaju vozača u datom momentu ukoliko za tim postoji potreba, odnosno ukoliko se vozač nađe u opasnosti i koji u nekim slučajevima čak jednim dijelom preuzimaju kontrolu nad vozilom. Svrha ovih sistema (senzora) je da povećaju sigurnost svih sudionika u saobraćaju.

Kada se spomenu sistemi bazirani na infrastrukturi onda se misli isključivo na senzore koji se nalaze pored ceste i služe za prikupljanje informacija (brojače saobraćaja), te na prateću opremu ceste, gdje spadaju elektronski znakovi i obavještenja koja se odašilju prema vozačima i koja uvelike mogu biti od koristi kada je u pitanju domen sigurnosti saobraćaja.

Kooperativni sistemi su sistemi koji u sebe objedinjuju sisteme bazirane na vozilima i sisteme bazirane na infrastrukturi. Baza funkcionisanja ovih sistema je GPS. Upravo pomoću njega stvara se koordinacija na relacijama vozilo-pješak, vozilo-infrastruktura i vozilo-vozilo/a.

5. IZGRADNJA BIKIKLISTIČKIH STAZA, PJEŠAČKIH PRIJELAZA I TROTOARA

5.1. Biciklističke staze i terminali

Biciklističke staze pružaju visok stepen sigurnosti, budući da fizički odvajaju bicikliste od motornog saobraćaja. Treba ipak imati na umu da ima slučajeva kada one nisu najsigurnije rješenje. Više biciklističkih staza ne

znači nužno i više sigurnosti na cestama. Uzmite u obzir sljedeće: Na tokovima s puno sporednih cesta i raskrižja, biciklistička staza odvojena od kolovoza može biti opasnija od biciklističke trake. Razlog tomu je što su biciklističke staze sigurne na neprekinutim dionicama, ali znatno opasnije na raskrižjima. Na neprekinutim dijelovima između raskrižja, biciklisti i vozači motornih vozila ne moraju jedni na druge obraćati pažnju. Kada se, međutim, sretnu na raskrižju, odjednom se nađu na zajedničkoj površini, gdje trebaju biti na oprezu i snalaziti se u konfliktnim situacijama. Staza s puno takvih situacija opasna je, čak i ako su raskrižja dobro osmišljena. Prisutnost većeg broja biciklista na cesti doprinosi sigurnosti u saobraćaju. Statistike saobraćajnih nesreća pokazuju da se s porastom broja biciklista na cesti broj nesreća smanjuje. Štoviše, smanjuje se i stopa saobraćajnih nesreća za ostale vrste saobraćaja. Sistematsko razdvajanje pojedinih saobraćajnih tokova, premda ima za cilj povećati sigurnost u saobraćaju, ponekad može proizvesti suprotan učinak.

5.2. Sigurni pješački prelazi i trotoari

Bez obzira što predstavlja najosnovniji i najjednostavniji oblik ljudskog kretanja, pješčenje danas sa sobom za pješake nosi visok rizik od mogućeg stradavanja. Iako ih je najviše, pješaci su najmanje zaštićena grupa u saobraćaju. Prema pojedinim istraživanjima u Europi godišnje strada oko 8.000 pješaka. Da bi se u budućnosti mogućnost pogibije pješaka svela na minimum potrebno je učiniti mnogo toga po pitanju infrastrukture i mjera zaštite i upozorenja, zakonodavstva, raznih edukacija itd.

Po definiciji pješački prijelaz je dio kolovozne površine namijenjen za prelaznje pješaka preko kolovoza, obilježen oznakama na kolovozu i saobraćajnim znakovima obavijesti.*

Postoje različite mjere povećanja sigurnosti pješačkih prelaza, a neke od njih su:

- *postavljanje prenosivih znakova* – koriste se u sljedećim situacijama: *
 - ✓ Kod saobraćajnica sa tri ili više saobraćajnih traka (postavlja se uz rub kolovoza ili na razgraničnu liniju);
 - ✓ Na mjestu gdje u određeno trenutku tokom dana dolazi do povećanja gustine pješaka (npr. u blizini škola);
 - ✓ U zonama izgradnje i opasnosti;
 - ✓ Na mjestima koja imaju povećan broj nezgoda pješak-vozilo;

* https://hr.wikipedia.org/wiki/Pješački_prijelaz

* *Impact recovery systems, When to Use an In-Street Pedestrian Crosswalk Sign:* http://www.impactrecovery.com/resources/when_to_use_an_in_street_pedestrian_crosswalk_sign/ (pristupljeno 05.01.2018.)

- 3D „zebra“ pješački prelazi – ovo rješenje vozačima budi pozornost i daje im osjećaj da nailaze na fiksnu prepreku što će ih natjerati da smanje brzinu*;
- upozoravajući natpisi na saobraćajnici u vidu horizontalne signalizacije (npr. „uspori“, ograničenje brzine „10“, „škola“, „pogledaj lijevo-desno“ i sl.)*;
- izdvojeni pješački prelazi (pješački mostovi ili podzemni prolazi) – koriste se na visoko prometnim raskrsnicama kao i na mjestima prelaza preko autoputa ili brze ceste (Wetmore, 2012);
- svjetlosna signalizacija za pješake – načešće se koristi u USA, šalje poruke za „hodaj“ „ne hodaj“ (Mead, Zegeer, Bushell, 2014);
- zvučni signali, taktilne površine i čunjevi – najčešće koristi slabovidnim osobama (Bentzen, 1998);*
- dugme za poziv – njegova funkcija je da pješaci imaju jedan vid kontrole nad odvijanjem saobraćaja. Pritiskom na gumb pješacima se daje mogućnost da utiču na svjetlosnu signalizaciju i pozovu pravo prelaska preko pješačkog prelaza. U mnogim slučajevima ovi gumbovi nisu u funkciji. Određena istraživanja tvrde da su ovi gumbovi dizajnirani da daju pješacima iluziju kontrole, dok signal prelaska nastavlja raditi kako je programiran (Castella, 2013).
- pješački prelazi sa ugrađenom rasvjetom u njima ili uz zebru – ova rješenja su dobra noću zato što dovoljno osvijetljavaju pješake, čime se povećava vidljivost i otkrivanje pješaka i samog pješačkog prelaza, te upozoravaju vozače da prilagode brzinu i zaustave se (ukoliko je potrebno). Mogu se pronaći različita rješenja kao npr.: katadioptri ugrađeni u podlogu, postavljena rasvjeta iznad pješačkog prelaza, reflektori sa obje strane trotoara, trepući svjetlosni signali ugrađeni u asfaltnu podlogu pješačkog prelaza, pametni prelazi sa LED svjetlima i dr. (Bullough, Zhang, Skinner, Rea, 2009);
- Kamere spojene sa semaforima na pješačkim prelazima – snimaju područje gdje se pješaci okupljaju dok čekaju zeleno svjetlo za prelaz ceste. Kada senzori očitaju povećani broj ljudi na tom mjestu, produžit će trajanje zelenog vala kako bi se gužva smanjila. Ista bi tehnologija mogla biti i od velike koristi pri regulaciji saobraćaja u posebnim slučajevima, npr. prije i nakon utakmica, kada se velik broj ljudi nađe na

* My modern met: 3D Zebra Stripe Crosswalk in Iceland Slows Traffic with Stunning Optical Illusion: <https://mymodernmet.com/3d-crosswalk-iceland/> (pristupljeno 05.01.2018.)

* <http://www.riggott.co.uk/history-zebra-crossing/>

* U.S. Department of transport – Federal highway administration, Manual on Uniform traffic Control Devices (MUTCD): 2009 Edition Chapter 4E. Pedestrian Control Features: <https://mutcd.fhwa.dot.gov/hm/2009/part4/part4e.htm> (pristupljeno 05.01.2018.)

inače ne tako prometnim raskrscopicama i ulicama. Sistem radi i u suprotnom smjeru, pa otkazuje pojavljivanje zelenog svjetla za pješake ako se u datom trenutku niko ne nalazi u blizini pješačkog prelaza. Osim smanjenja gužve, sistem imati i veliku ulogu u povećanju sigurnosti saobraćaja;

Slika 2. Rješenja na pješačkim prelazima koja pomažu povećavaju sigurnosti pješaka (prenosivi znakovi, 3D zebre, upozoravajući natpisi, izdvojeni pješački prelazi, svjetlosna signalizacija za pješake, zvučni signali i gumb za poziv)

Trotoar je posebno uređena saobraćajna površina namijenjena za kretanje pješaka, koja nije u razini sa kolovozom ceste ili je od kolovoza odvojena na drugi način.*

Širina trake za slobodno kretanje jedne osobe je 0,75 m. Na određenim mjestima može biti 0,9 – 1,0 m. Uz kolovoz i uz biciklističku traku dodaje se širina od 0,65 m. Širine pješačkih hodnika zavise od značaja ulice. Minimalna širina je 1,5 m, za brze saobraćajnice 4,5 m, glavne saobraćajnice 4,5 m, sabirne ulice 3 m, stambene ulice 2,25 m, trgove i parkove 5,0 m.

Neke mjere sigurnosti koje se koriste na pješačkim hodnicima (trotoarima) kako bi im se omogućilo što bezbjednije učestvovanje u saobraćaju su:

* <https://hr.wikipedia.org/wiki/Nogostup> (pristupljeno 05.01.2018.)

- Čunjevi (sa i bez lanaca) i cjevasti markeri – fizički razgraničavaju cestovni od pješačkog saobraćaja i predstavljaju zaštitu od direktnog naleta vozila na pješaka i „kupljenja“ pješaka sa trotora;*
- Žljebčene ivice kolovoza na otvorenim cestama gdje postoji povećano korištenje pješačkog hodnika – upozorava vozače da su napustili saobraćajnu traku, a u slučajevima gubitka pozornosti ili umora vozača mogu uticati kao upozoravajući signali u vidu vibracija vozila.*

Slika 3. Mjere sigurnosti i zaštite na pješački hodnicima (trotuarima)

5.2.1. Taktilne površine

Taktilne površine su hodne površine koje su završno reljefno obrađene, čepastog ili užljebljenog uzorka. U njih spadaju taktilna staza vođenja, taktilna linija upozorenja i taktilno polje upozorenja. Taktilne površine slijepim i slabovidnim licima olakšavaju orijentaciju u prostoru, samostalno kretanje i pristupačnije javne objekte svih namjena. Slijepi ljudi mogu ih prepoznati i pratiti reljefnu strukturu opipom, a zbog materijala koji je različit od podloge prepoznaju ga i zvukom (drugačije zvuči na dodir bijelog štapa). Slabovidne osobe ih također mogu prepoznati i slijediti jer su bojom kontrastne u odnosu na podlogu.

Na pješačke prelaze postavljaju se taktilne površine koje slijepim i slabovidnim licima olakšavaju samostalno kretanje na opasnim mjestima. Taktilne površine svoju primjenu našle su i pri kreiranju taktilnih koridora koji spajaju područja od svakodnevne važnosti za slijepi i slabovidni ljudi, kao što su: prostorije udruženja slijepih, trgovački centar, Dom zdravlja, Obrtnički dom, gradska tržnica, pošta, banka i škola. Na koridoru su taktilno označeni svi pješački prelazi, rampe i stepenice.

*Impact recovery systems, Tubular Markers: <http://www.impactrecovery.com/products/tubular-markers> (pristupljeno 05.01.2018.)

* U.S. Department of transport – Federal highway administration, Public roads - Practical Design: <https://www.fhwa.dot.gov/publications/publicroads/10janfeb/06.cfm> (pristupljeno 05.01.2018.)

5.3. Periodične pješačke zone

Periodične pješačke zone predstavljaju zone unutar gradova koje se u određenim vremenskim razdobljima koriste za saobraćanje motornih vozila, a u određenim za saobraćanje pješaka, biciklista itd. Periodične pješačke zone su uglavnom osobine većih urbanih sredina iz razloga što za njima u manjim sredinama uglavnom nema potrebe. Npr. periodična pješačka zona Vilsonovo šetalište u Sarajevu je uređena tako što je radnim danom kretanje motornih vozila zabranjeno od 17-7 sati, dok je vikendom zabranjeno u cjelosti. Na slici je prikazana periodična pješačka zona Vilsonovo šetalište u Sarajevu.

Osiguranje ovih pješačkih zona od nedozvoljenog nailaska vozila moguće je ostvariti na sljedeći način:

- Izlazak policijski službenika u ključnim vremenima koji će preusmjeravati vozila;
- Definisanjem kaznenih odbredbi u ZOBS-u u slučaju nepoštivanja propisa;
- Postavljanjem adekvatne vertikalne signalizacije
- Postavljanjem fizičkih prepreka – podižući/spuštajući čunjevi

U cilju postizanja bolje sigurnosti periodične pješačke zone u svijetu se regulišu i podižućim/spuštajućim čunjevima kao što je prikazano na sljedećoj slici.

Slika 4. Podižući/spuštajućim čunjevima*

* <http://c8.alamy.com/comp/KCGKDJ/smart-city-eindhoven-pedestrian-safety-and-traffic-control-equipment-KCGKDJ.jpg>

6. ZAKLJUČAK

Učešće različitih modova saobraćaja na istoj mreži saobraćajnica i neumoljiv rast urbane mobilnosti posljednjih desetljeća, poduprt intenzivnim korištenjem privatnih motornih vozila, rezultirao je povećanim brojem vozila u privatnom vlasništvu i njihovom prekomjernom upotrebom za osobna putovanja.

Ta vozila se konstantno tehnički usavršavaju (za postizanje većih brzina, za kretanje na dužim relacijama i za prevoženje većeg broja lica ili veće nosivosti), čiji tehnički napredak ne prati razvoj i usavršavanje cestovne infrastrukture.

Tako se javlja jasan disbalans ova dva faktora sigurnosti saobraćaja. Sve to utiče na ugrožavanje učesnika u saobraćaju i stvara probleme koji se ispoljavaju u vidu raznih negativnih eksternalija koje ugrožavaju ekološku, društvenu i energetska održivost, pri čemu se izdvajaju saobraćajne nesreće.

Smrtni slučajevi koji se pripisuju ozljedama u cestovnom saobraćaju glavna su briga javnog zdravstva, a krajnje vrijeme je da ih svi učesnici odrede kao prioritete i da rade usklađeno kako bi se poboljšali standardi sigurnosti na cestama i smanjio rizik od smrti među korisnicima cesta.

U tom kontekstu, ovaj rad daje pregled svih bitnih mjera i aktivnosti koje doprinose povećanju sigurnosti urbane mobilnosti, što je rezultat istraživanja raznih literaturnih izvora i praksi koje se uspješno primjenjuju širom svijeta.

LITERATURA

1. Bentzen, B. L., Tabor, L. S., 1998. "Accessible Pedestrian Signals" (PDF). Accessible Design for the Blind,
2. Bullough, J.D., Zhang, X., Skinner, N.P., Rea, M.S., 2009. "Design and Evaluation of Effective Crosswalk Illumination, University Transportation Research Center" (PDF),
3. Castella, T., 2013. "Does pressing the pedestrian crossing button actually do anything?", BBC News Magazine, BBC,
4. Evropska Komisija, Koncept planova održive gradske mobilnosti - prilog, 2013. Bruxelles,
5. Global status report on road safety 2013: supporting a decade of action, World Health Organization
6. Impact recovery systems, When to Use an In-Street Pedestrian Crosswalk Sign:
http://www.impactrecovery.com/resources/when_to_use_an_in_street_pedestrian_crosswalk_sign/ (pristupljeno 05.01.2018.)
7. Mead, J., Zegeer, C., Bushell, M., 2014. "Evaluation of Pedestrian-Related Roadway Measures: A Summary of Available Research" (PDF), Pedestrian and Bicycle Information Center,
8. Uniform traffic Control Devices (MUTCD): 2009 Edition Chapter 4E. Pedestrian Control Features:
<https://mutcd.fhwa.dot.gov/htm/2009/part4/part4e.htm> (pristupljeno 05.01.2018.)
9. Wetmore, J., 2012. "Perils For Pedestrians" – Pedestrian Bridges,
10. World Health Organization: Global status report on road safety 2015, Decade of Action for Road Safety 2011-2020,

**KARAKTERISTIKE ISTRAGA ZRAKOPLOVNIH NESREĆA
UZROKOVANIH DJELOVANJEM EKSPLOZIVNIH NAPRAVA**

**CHARACTERISTICS OF INVESTIGATION OF AVIATION
ACCIDENTS CAUSED BY EXPLOSIVE DEVICES**

Stručni članak

*Marko Đuzel**

Sažetak

Rad prezentira dosta specifičnu temu, zrakoplovnih nesreća. Iako najsigurniji vid prometa i dalje nije imun na nesreće. Danas su uzroci nesreća razni, međutim ovaj rad je posebnu pažnju dao nesrećama koje su nastale djelovanjem eksplozivnih naprava. Povijest nažalost nudi brojne primjere zrakoplovnih nesreća kojima je primarni uzrok eksplozivno djelovanje i kroz rad je navedeno nekoliko primjera. Primjeri su detaljno opisani i podijeljeni na način da se opisuju i nesreće koje su uzrokovane eksplozivnim napravama unesenima u zrakoplov, kao i projektilima ispaljenim sa zemlje. Analiza ovakvih nesreća je dosta specifična jer okuplja i stručnjake iz kriminalistike, forenzike i sličnih grana, ali se i služi tehnikama koje su bliže kriminalistici, balistici, kriminologiji ili forenzici. Rad pojedinačno prikazuje koji su to osnovni pokazatelji prilikom istrage nesreće koji upućuju na eksplozivnu napravu ili projektil kao glavni uzrok nesreće.

Ključne riječi: zrakoplovna nesreća, eksploziv, istraga.

Abstract

This paper presents a somewhat specific topic of aviation accidents. Although statistically the safest mode of transportation, air traffic is still not immune to the accident. Today, the causes of accidents are diverse, but this paper has given special attention to those caused by explosive devices. History unfortunately offers numerous examples of aviation accidents with the explosives as the primary cause of such accidents and several examples

** Rukovoditelj sektora prometa i usluga u zračnom prometu, Međunarodna zračna luka – aerodrom Mostar, e-mail: djuzel.marko@gmail.com*

are presented in this paper. The examples are described in detail and divided so as to describe the accidents caused by explosive devices aboard as well as projectiles fired from the ground. The analysis of such accidents is quite specific as it brings together experts from criminalistics, criminology, forensics, ballistics, medicine and other related sciences, and uses techniques from their respected branches. This paper individually presents what are the basic indicators, during accident investigation, pointing to an explosive device or projectile as the major cause of an accident.

Keywords: aircraft accident, explosive, investigation.

1. UVOD

Zračni promet je danas u svakom smislu riječi najeksponiraniji vid prometa, kako sa pozitivnog tako i sa negativnog aspekta. Unatoč svemu, statistički gledano, to je najsigurniji vid prometa. Njegova „privlačnost“ je karakteristična u pogledu brzog putovanja, specifičnosti prijevoza na način da čovjek leti, što mu je bio vječni san. Danas se već prodaju letovi u svemir. Može se reći da je zračni promet doživio veliku evoluciju. Međutim i negativna strana prati trendove. Zračni promet je izrazito privlačan za razne terorističke napade. Razlog tomu je što kompanije na jedan način predstavljaju nacionalnu pripadnost, ali i privlače veliku medijsku pažnju. Upravo zbog toga teroristi ga rado uzimaju kao svoju metu, i u pogledu napada na zračni promet postaju sve odvažniji i sposobniji, i može se reći da je i taj segment evoluirao. Međutim najveća promjena kako u načinu napada, tako i u obrani od napada, desila se nakon 11.9. i napada na SAD, odnosno svjetski trgovački centar, kada je Al Quaida izvršila napad zrakoplovima na zgrade svjetskog trgovačkog centra i Pentagona.

2. DJELA NEZAKONITOG OMETANJA ZRAČNOG PROMETA

Unatoč visokom nivou sigurnosti zračni promet nije imun na nesreće koje mogu biti uzrokovane raznim faktorima, kao što su ljudski faktor, tehnički kvar, vremenski uvjeti i nezakonita ometanja zračnog prometa. Kada se govori o zadnjim ona se dijele na:

- Otmice zrakoplova
- Uništenje objekata na aerodromu ili sustavima kontrole letenja
- Rušenje zrakoplova sa kopna
- Unošenje eksploziva ili eksplozivnih naprava u zrakoplov
- Namjerno oštećivanje instrumenata koji uzrokuju pad zrakoplova ili sudare na kopnu.

Kako bi se lakše razjasnile neke razlike potrebno je precizirati osnovne definicije vezane uz zrakoplovne nesreće.

Nesreća

Nesreća" (accident) označava događaj povezan sa letom zrakoplova koji se, u slučaju zrakoplova sa ljudskom posadom, dešava između vremena kada se lice ukrca u zrakoplov, sa namjerom da leti, do vremena kada su se sva takva lica iskrcala, ili u slučaju zrakoplova bez ljudske posade, koji se dešava između vremena kada je zrakoplov spreman da krene sa namjerom da poleti, do vremena kada se zaustavi na kraju leta i kada se ugasi primarni pogonski sistem, u kojem je:

- a) lice smrtonosno ili ozbiljno povrijeđeno uslijed: prisustva u zrakoplovu, ili direktnog kontakta sa bilo kojim dijelom zrakoplova, uključujući i dijelove koji su se odvojili od zrakoplova, ili direktnog izlaganja mlazu motora, osim ako su povrede izazvane prirodnim uzrokom, samo zadate ili su ih zadala druga lica ili kada su povrede nanesene slijepim putnicima koji se kriju izvan područja koja su obično dostupna putnicima i posadi; ili
- b) zrakoplov pretrpio oštećenje ili strukturalni kvar koji negativno utiče na strukturalnu snagu, performanse ili letačke karakteristike zrakoplova i koji obično zahtijeva veliku popravku ili zamjenu oštećene komponente, izuzev kvara motora ili oštećenja, kada je oštećenje ograničeno na jedan motor (uključujući njegove oplata ili priključke), elise, završni dio krila, antene, mjerne sonde, lopatice, gume, kočnice, kotače, aerodinamične oplata, panele, vrata stajnog trapa, vjetrobrane, oplatu zrakoplova (kao što su mala udubljenja ili probušene rupe) ili manja oštećenja na glavnom kraku rotora, repnom rotoru, stajnom trapu i oštećenja prouzrokovana gradom ili udarom ptica (uključujući rupe na radarskoj kupoli); ili
- c) zrakoplov nestao ili je potpuno nepristupačan*.

Incident

Incident zrakoplova označava događaj, koji nije nesreća, koji je povezan sa letom zrakoplova i koji utiče ili bi mogao da utiče na sigurnost leta.*

* Direkcija za civilno zrakoplovstvo Bosne i Hercegovine

* Direkcija za civilno zrakoplovstvo Bosne i Hercegovine

3. PRIMJERI ZRAKOPLOVNIH NESREĆA UZROKOVANIH EKSPLOZIVOM

Kada je riječ o zrakoplovnim nesrećama uzrokovanih eksplozivom potrebno je razdvojiti dva tipa nesreća. Jedan je kada je eksploziv upućen sa kopna, a drugi kada se eksploziv unosi u zrakoplov. Pod eksplozivom upućenim sa kopna podrazumijeva se projektil koji terorističke grupe ispaljuju na zrakoplov. One ilegalno dolaze do takvog oružja i pozicioniraju se u blizini zračnih luka te koriste slijetanje i polijetanje zrakoplova, kada je zrakoplov najranjiviji i takve zrakoplove ruše. Postojali su slučajevi kada su se zrakoplovi rušili od strane profesionalne vojske ali to su većinom bili „nesretni“ slučajevi ili greške. Osim navedenog eksploziv se unosi u zrakoplov. Danas su zračne luke uložile velika sredstva u preaktivno djelovanje i teroristima je jako teško danas unijeti eksplozivnu napravu. Ali kako su preaktivne metode u zračnim lukama napredovale tako su i teroristi evoluirali, i svaki dan postaju sve opasniji po pitanju dovitljivosti. Najčešći oblik je unošenje bombe u dijelovima i njeno sklapanje u avionu. Zračne luke konstantno ulažu u novu opremu kako bi spriječile unošenje bilo kakvog eksploziva i danas je skoro nemoguće unijeti bombu u zrakoplov, međutim kako je napredovala tehnologija tako su i napadači napredovali. Novi načini unošenja bombe u zrakoplov je da se ona unosi u dijelovima koje je teško detektirati, i sastavlja se za vrijeme leta. Kada govorimo o uništenju zrakoplova sa zemlje, crno tržište oružja također cvjeta i nije problem terorističkim grupacijama kupiti određeno oružje. Kroz povijest su se desili brojni primjeri zrakoplovnih nesreća uzrokovanih eksplozijom a neke od njih su prikazane u nastavku.

Nesreća zrakoplova Aerolinee Itavia 870

27. lipnja 1980 godine nesreća zrakoplova tip DC – 9 na ruti Bologna – Palermo. Zrakoplov se iznenada u zraku raspada, i u tom padu smrtno su stradali svi putnici i posada, njih 81. Pad ovog zrakoplova doveo je do najduže istrage u talijanskoj povijesti i ta istraga je dovela do dosta kontroverzi. Prilikom istrage pronađeni su tragovi eksploziva na dijelovima zrakoplova. Osim toga desetak dana nakon nesreće pronađeni su i ostaci libijskog lovca. Smatralo se da je zrakoplov oboren. Taj period je bio dosta buran, i smatralo se da je projektil zalutao prilikom borbe libijskih i francuskih lovaca „prsa u prsa“. Nova istraga je donijela i nove detalje. Kako se skoro nikad nisu našli dijelovi na stražnjem dijelu trupa, smatralo se da je tamo aktivirana naprava. Istražitelji su izvršili rekonstrukciju eksplozije na primjeru toaleta identičnog kakav je bio u zrakoplovu i oštećenja koja su nastala su bila identična onim kakva su nastala na zrakoplovu prilikom nesreće. Čak je angažiran i neovisni stručnjak koji je zaključio da je razlog

pada eksplozija u zadnjem dijelu zrakoplova. Svaka strana nije priznavala drugi izvještaj iako su svi fizički dokazi upućivali na eksploziju u zadnjem dijelu zrakoplova.

Nesreća PAN AM leta 103

21. prosinac 1988 godine iznad škotskog gradića Lockerbie dogodila se nesreća zrakoplova Boeing 747 kompanija PAN - Am. Zrakoplov je letio na ruti London – New York i u njemu je bilo 243 putnika i 16 članova posade. Zrakoplov je poletio u 18 i 30 sati i nakon što je došao iznad malog škotskog gradića Lockerbie-a, zrakoplov se raspao, a dijelovi su pali po kućama. Svi putnici njih 243 i 16 članova posade su poginuli. Dijelovi zrakoplova pali po naseljenom području usmrtili su još 11 osoba na tlu. Istražitelji su odmah počeli istragu. Kako je zrakoplov bio jedan od prvih proizvedenih tog tipa, mislilo se da je uzrok nesreće starost. Istražitelji su vrlo brzo došli do zaključka. Već nakon tjedan dana se uvidjelo da je zrakoplov oboren eksplozivom. Istraga je pokazala da se ni jedan putnik ne može dovesti u dodir sa eksplozijom. Nakon detaljnije analize uočeno je da se bomba nalazila u kovčegu koji je ukrcao sa drugog leta, a putnik uz kofer nije ukrcao na let. Eksplozivnu napravu je postavio terorist iz Libije.

3.3. Nesreća zrakoplova Airbus A321 ruske zrakoplovne tvrtke Kogalimavia 31. listopada 2015 godine zrakoplov Ruske kompanije Kogalymavia srušio se iznad Sinaja u 6 i 13 sati. Zrakoplov je letio na relaciji Sharm El Sheikh (Egipat), prema Saint Petersburg u Rusiji. Radilo se o zrakoplovu Airbus 321 na kojem je bilo 224 putnika i članova posade. Zrakoplov je prije nestanka sa radara prvo naglo usporio, a zatim u samo jednoj minuti izgubio skoro 2000 metara visine. Svi putnici i članovi posade su smrtno stradali. Ova nesreća je podigla veliku prašinu u Rusiji. Istraga je pokazala da je zrakoplov oboren improviziranom napravom, koja je unijeta u stražnji dio zrakoplova.

Nesreća zrakoplova Daallo Airlines let 159

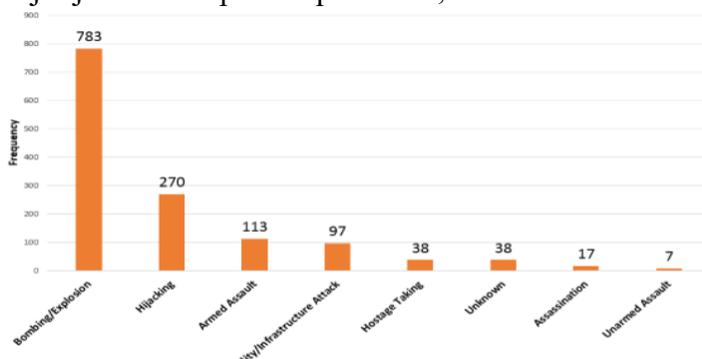
02. veljače 2016 godine došlo je do eksplozije na zrakoplovu A321 Somaljske zrakoplovne kompanije Daallo Airlines . 20 minuta nakon polijetanja zrakoplova koji je letio iz Mogadishua –a (Somalija) prema Djibouti City-u na visini od 4300 metara, došlo je do eksplozije. Eksplozija je napravila rupu u trupu zrakoplova i to kod zadnjih desni vrata. U to vrijeme u zrakoplovu su bila 74 putnika i 7 članova posade. Kapetan je uspio vratiti zrakoplov u zračnu luku iz koje je i poletio. Istraga je pokazala tragove eksploziva. Nakon detaljne analize istraga je pokazala da se radilo o unesenoj bombi u laptopu. Putnik koji je nosio napravu je nakon eksplozije isisan van zrakoplova i preminuo je. Eksplozija se aktivirala na nešto manjoj visini jer je avion pri polijetanju kasnio, a tajmer je bio već naštiman.

Nesreća zrakoplova Malaysia Airlines

17. srpnja 2014. godine oboren je zrakoplov tipa Boeing 777 kompanije Malaysia Airlines, koji je letio iz Amsterdama do Kuala Lumpura. Zrakoplov je pao iznad Ukrajine. Poginulo je 280 putnika i 15 članova posade. U to vrijeme iznad teritorija Ukrajine buktio je sukob između Republike Ukrajine i proruskih separatista. Zrakoplov se raspao u zraku i pao na široko područje. Istragu je otežavala ratna situacija i istražitelji nisu mogli mjesecima doći do olupine. Analizom zvučnih signala u kabini zaključeno je da se desila eksplozija. Nakon što su dopustili istražiteljima da pokupe ostatke olupine pronađeni su dokazi uništenja kokpita sitnim predmetima koji upućuju na eksplozivnu napravu. U tijelima stradalih su pronađeni predmeti koji ne pripadaju zrakoplovu. Detaljnom analizom zaključeno je da pripadaju projektilima raketnog sustava koji posjeduju proruski separatisti.

4. SPECIFIČNOSTI ZRAKOPLOVNIH NESREĆA UZROKOVANIH EKSPLOZIJOM

Kada se dogodi zrakoplovna nesreća prvo pitanje koje se postavlja je, što je razlog nesreće zrakoplova? Istrage zrakoplovnih nesreća propisane su brojnim međunarodnim pravilnicima i procedurama. Glavni dokument za istrage zrakoplovnih nesreća je Annex 13 ICAO međunarodne organizacije za civilno zrakoplovstvo. Međutim cilj ovoga rada nije prezentiranje procedure istrage zrakoplovne nesreće. Prvenstveno je cilj prikazati obilježja koja su prepoznatljiva kada je zrakoplov pao zbog eksplozije, bilo da se radi o napravi koja je unesena u zrakoplov, ili je zrakoplov oboren sa zemlje. Koliko su napadi eksplozivnim napravama učestali govori i grafikon u prilogu gdje je jasno vidljivo da prvo mjesto u aktima nezakonitog ometanja uvjerljivo drži napad eksplozivom, odnosno bombom.

Grafikon 1. Teroristički napadi usmjereni na zrakoplove podijeljeni prema načinu napada

(https://www.pnnl.gov/main/publications/external/technical_reports/PNNL-25689.pdf)

Tragovi eksploziva

Ovo je glavni i primarni test koji pokazuje i potvrđuje primjere koji slijede u nastavku. Ako se prilikom analize uoči prisustvo eksploziva sve ostale teorije gube na značaju, iako naravno nisu nebitne. Postoji metoda na koji način se neki materijal testira na prisustvo eksploziva. Najvažniji korak je skupljanje dokaza sa potencijalnim tragovima eksploziva. Obzirom da prilikom zrakoplovnih nesreća dolazi do velikih oštećenje kako zrakoplova tako i površina na koju je zrakoplov pao, vrlo često je jako teško otkriti tragove. Radi se često o nepristupačnim mjestima, šumama, močvarama, i ako se brzo ne reagira u skupljanju dokaza, oni mogu biti izgubljeni. Većinom se ponovno najveća pažnja posvećuje trupu zrakoplova odnosno oplati. Traže se eventualno površine koje su kontaminirane vatrom, odnosno traže se tragovi čađe. Nakon što se evidentiraju može se po obliku sloja čađe otkriti da li je plamen nastao u zraku ili na zemlji nakon što je zrakoplov pao. Uzimaju se i dijelovi na kojima su vidljiva karakteristična oštećenje oplata i uzimaju se uzorci koji će eventualno pokazati postoji li tragova eksploziva ili ne. U ovom slučaju možemo govoriti o vidljivim i nevidljivim tragovima. Nerijetko se prilikom ovakvih situacija angažiraju stručnjaci za eksploziv u sklopu tima za istragu zrakoplovne nesreće.

Testovi

Nerijetko se rade realni testovi, kada se želi ustanoviti djelovanje eksploziva. Nakon što se otkrije koja vrsta eksploziva je korištena, u pojedinim slučajevima se u posebnim laboratorijima rade simulacije, tako što se identičan sastav eksploziva stavlja u dio zrakoplova u kojem je bio smješten u stvarnoj situaciji. Primjer takvog testiranja urađen je prilikom istraživanja nesreće pada zrakoplova Aerolinee Itavia 870. U navedenom slučaju je simulirana bomba u toaletu zrakoplova. Zrakoplovi koji su povučeni iz upotrebe su u dosta znanstvenih istraživanja korišteni na način da se u njih stavlja eksplozivna naprava i prati eksplozija i njeno djelovanje. Nakon toga se vrši test i uspoređuju djelovanja eksploziva na testu i u stvarnom događaju.

Izjave svjedoka

Izjave svjedoka su sastavni dio istrage određene nesreće. Naravno zbog specifičnosti događaja često su svjedoci impresionirani samim događajem pada zrakoplova, pa daju nenamjerno pogrešne informacije. Međutim često su izjave svjedoka jako bitne pa se zna čuti da je svjedok izjavio da je čuo eksploziju, ili da je vidio ispaljen projektil prema zrakoplovu što može pomoći pri istrazi. Naravno često dio koji otpada sa zrakoplova može biti zamijenjen projektilom, ili eksplozija motora može biti zamijenjena

eksplozivom. Upravo zbog toga se koriste i sve ostale metode, a izjave svjedoka predstavljaju pomoć kako bi se lakše došlo do određenih spoznaja.

Ponašanje zrakoplova

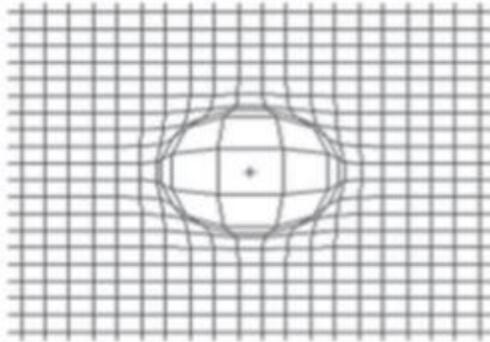
Ako govorimo o događajima koji se dese u letu, zrakoplovi koji se sruše zbog eksplozije većinom se raspadaju u zraku, osim ako eksplozija nije manje snage, pa je zrakoplovom moguće upravljati (Dallo Airlines let 159). Zbog eksplozije zrakoplov je u većini slučajeva oštećen u tolikoj mjeri da se njime ne može dalje upravljati, i dolazi do brzog pada sa velikim brzinama. Na mjestu nesreće zrakoplov je uništen do neprepoznatljivosti, i javlja se veliki krater, koji je u primjeru pada zrakoplova B747 kod Lockerbie-a bio promjera 47 metara zapremine 560 kubičnih metara. U nekim slučajevima jedan dio zrakoplova se odvaja od drugog i pada na udaljenijem mjestu od prvog dijela. Kao primjer se može uzeti pad zrakoplova Malasya Airlines u čijem je slučaju olupina bila razbacana na površini od 50 m²*. Ovo se može dogoditi i sa strukturnim oštećenjima ili čak i drugim uzrocima pada, tako da eksploziju naravno treba dokazati i na druge načine. Iz snimača podataka o letu se iščitava ponašanje zrakoplova i njegovih parametara, i većinom je vidljivo da zrakoplov nekontroliranu gubi visinu sa abnormalnim povećanjem brzine.

Izgled konstrukcije zrakoplova

Zrakoplov se u osnovi sastoji od trupa, krila, repnih površina, stajnog trapa i motora. Za trup se kaže da je centralni dio zrakoplova na koji se spajaju ostali dijelovi odnosno krila, repne površine, stajni trap i motor. Jedna od metoda istraga je ispitivanje konstrukcije zrakoplova odnosno njegove stjenke koja prekriva cijeli trup. Ispitivanja se ne rade samo na trupu nego i na krilima, odnosno na dijelovima na kojima se nalazi oplata zrakoplova. U slučaju eksplozije ona ima specifičan izgled. Ako je eksplozija bila unutar zrakoplova u tom slučaju se dio zrakoplova na mjestu gdje se desila eksplozija izvija prema vani. U slučaju da je zrakoplov pogođen sa zemlje, konstrukcija većinom bude udubljena prema unutra. U napadima sa zemlje se koriste u većini slučajeva ilegalno nabavljena vojna oružja. Prilikom eksplozije oni na trupu prave prepoznatljivu štetu i trup biva oštećen fragmentima koje ispaljuje detonacija projektila. Prilikom incidenta sa eksplozijom na zrakoplov Dallo Airways izgled konstrukcije je, uz primjenu drugih metoda koje su potvrdile eksploziju, bio jako bitan za konačni zaključak. Zadnji dio trupa se prilikom eksplozije izdubio prema van što je vodilo ka zaključku da je bomba bila u zrakoplovu. Često se prilikom istraga nesreća radi i rekonstrukcija zrakoplova da se od preostalih dijelova

* Finalno izvješće istrage zrakoplovne nesreće Malasya Airlines

zrakoplova koji su pronađeni na mjestu pada ponovno pokušava sastaviti što veći postotak zrakoplova. U tom procesu se koriste i metode bliske kriminalistici poznatije kao viziranje pomoću štapova i lasera. Na taj način se određuje mjesto na kojem je eksplozija aktivirana (u slučaju da je eksplozivna naprava unesena u zrakoplov), ili mjesto na kojem je projektil eksplodirao (u slučaju da je projektil ispaljen sa zemlje). Stapovi se provlače kroz oplatu konstrukcije zrakoplova.

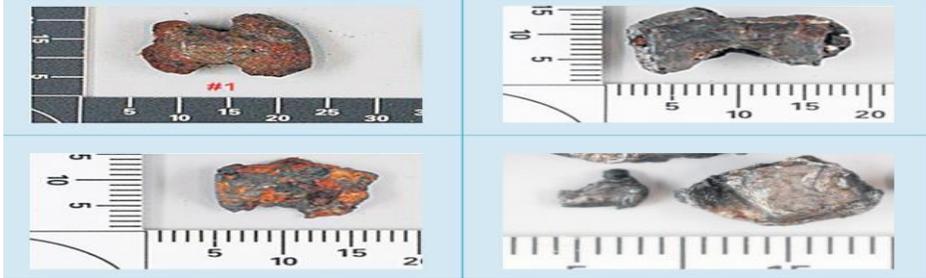

*Slika 1. primjer djelovanja eksplozije na konstrukciju zrakoplova
(Bozic_Lukic_Petrovic_Eksplozivi_u_teroristickim_napadima.pdf)*

Strani predmeti

Prilikom istrage nesreća potrebno je skupiti sve dijelove zrakoplova na jedno mjesto. U slučaju potrebe se nekada zrakoplov rekonstruira da dijelovima koji su pronađeni. Ako se sumnja na eksplozivnu napravu ili projektil prilikom uklanjanja dijelova zrakoplova većinom se nađu stvari koji ne pripadaju dijelovima zrakoplova ili putnicima. To mogu biti dijelovi vojne granate ili improvizirane eksplozivne naprave. Jedna od važnijih osobina koja je povezana sa eksplozijom je fragmentacija a ona podrazumijeva nastanak malih komadića materijala koji mogu opet biti primarni i sekundarni (Korajlić, 2012). Primarni su većinom dijelovi eksplozivne naprave i ciljano su projektirani. U slučaju pada zrakoplova Malasya Airlines u tijelu kapetana pronađeni su predmeti koji su odgovarali dijelovima iz projektila*. U slučajevima improviziranih naprava ponovno će to biti predmeti koji nisu karakteristični za zrakoplov, odnosno ne nalaze se ni u jednom njegovom konstrukcijskom dijelu.

* *Ibid,*

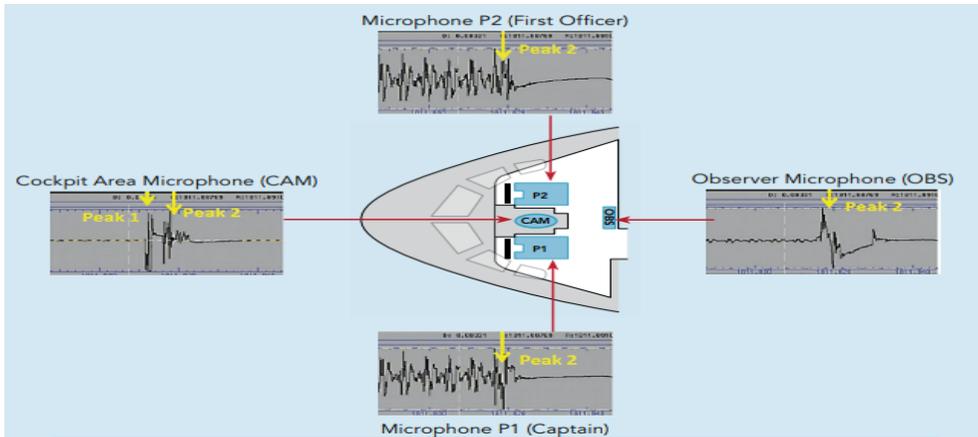
Slika 2. Strani predmeti pronađeni u tijelima posade zrakoplova *Malasya Airlines*

(<http://www.dca.gov.my/wp-content/uploads/2015/02/Preliminary-Report-MH17.pdf>)

Snimači zvukova u kabini

Kada se desi nesreća zrakoplova i formira se istražni tim, u svim nesrećama najbitniji dijelovi koji se traže su, snimač podataka o letu i snimač razgovora u kokpitu, koji zajedno čine crnu kutiju. Ona se nalazi u zadnjem dijelu zrakoplova kako bi u slučaju nesreće imala veće šanse da bude sačuvana. Gotovo svi zrakoplovi danas imaju snimače u kabini. Oni snimaju razgovore i sve zvukove uključujući i alarme ali i eksplozije. Naravno ni oni ne odaju odmah da se radi o eksploziji, ali daju vrlo bitnu informaciju, a to je da se eksplozija uopće desila i obzirom na jačinu zvuka moguće je čak locirati u kojem se dijelu zrakoplova dogodila eksplozija. Ako se radi o nekom tehničkom kvaru snimači zvuka će detektirati neki alarm povezan sa određenim tehničkim kvarom ili će snimač podataka o letu evidentirati određeni tehnički pokazatelj. U slučaju eksplozije većinom se sve ponaša normalno do zadnjeg trenutka odnosno do eksplozije. U nekim slučajevima se može čuti alarm koji signalizira gubitak tlaka u kabini što može dovoditi do zaključka da se desio strukturalni kvar ili eksplozija koja je uzrokovala gubitak tlaka. Prilikom korištenja snimača zvuka u kabini brojne istrage su usmjerene u pravcu traženje uzroka nesreće čiji su primarni uzrok eksplozije. Kod pada zrakoplova *Malasya Airlines* korištenjem snimača zvuka određeno je u kojem dijelu zrakoplova se desila eksplozija (prednji lijevi dio kokpita).*

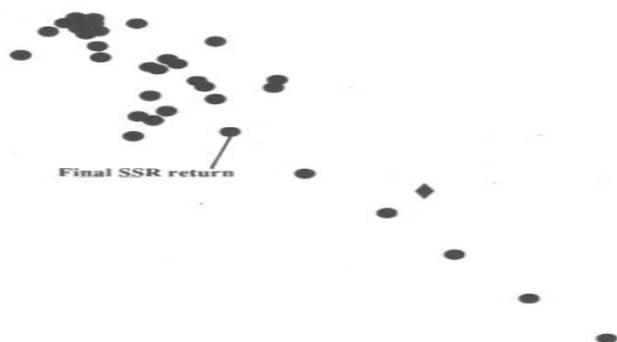
* *Ibid*,

Slika 3. Snimači zvuka su prilikom pada zrakoplova Malasya Airlines detektirali 2 zvuka kroz 4 mikrofona u kabini (<http://www.dca.gov.my/wp-content/uploads/2015/02/Preliminary-Report-MH17.pdf>)

Slika radara

Prilikom analize nesreće na radaru je specifično vidljiv zrakoplov koji pada zbog oštećenje uzrokovanih eksplozivom. Odmah nakon što se formira tim za istrage kontaktira se kontrola leta kako bi se uzeli podaci o komunikaciji sa posadom kao i podaci o putanji zrakoplova odnosno eventualnim promjenama visine brzine ili slično, a zna se dogoditi da posada i sama prijavi eventualne akte nezakonitog ometanja. Naravno ovo se može desiti i sa nekim drugim uzrocima ali zrakoplov koji je oboren eksplozivom u većini slučajeva se raspada u više dijelova i to na način da dijelovi padaju na različite lokacije na zemlji a to se na radaru vidi u obliku odvojenih dijelova na ekranu (pojedine verzije radara). Primjera radi zrakoplov koji pada zbog npr manjak goriva past će u većini slučajeva u komadu i njegovi ostaci će biti „pravilno“ raspoređeni. Iako je ovo karakteristika i drugih nesreća većinom je svojstven terorističkom napadu a to je da zrakoplov sa radarske slike nestaje brzo i zbog velikih oštećenja se prekida komunikacija sa posadom. Kada imate manji tehnički kvar zrakoplov zadržava putanju, komunicira sa tornjem kako bi se vratio na najbliži aerodrom i slično.

Slika 4. Prikaz SSR radara starije generacije za vrijeme zrakoplovne nesreće iznad Lockeebi-a (https://reports.aviation-safety.net/1988/19881221-0_B741_N739PA.pdf)

Izjave terorističkih grupacija

Iako ovo ne možemo shvatiti kao pravi dokaz istrage bar u početnoj fazi, često se desi da se nakon nesreće jave pojedine terorističke grupacije koje preuzimaju odgovornost za napad. Naravno i taj segment je potrebno pratiti jer se nakon eventualne izjave za preuzimanje odgovornosti istraga može bazirati na potencijalnu bombu koju u nastavku istrage gore navedenim metodama potvrđuje ili argumentirano odbija, jer nije rijedak slučaj da su izjave lažne. Prilikom napada na svjetski trgovački 9.11. u SAD-u Al Qaida je putem video snimaka preuzela odgovornost za napad. Naravno brojne terorističke frakcije znaju i iznijeti brojne neistine kako bi dobile na publicitetu, te stog je vrlo bitno sa ovakvim izjavama postupati vrlo oprezno. Prilikom pada Ruske zrakoplovne kompanije Kogalymania, nakon nesreće na Twitteru su odgovorenost za nesreću preuzeli pripadnici ISIL-a na način da su objavili video sa izjavom. Čak su u ISIL časopisu objavili fotografiju improvizirane naprave za koju su tvrdili da je zrakoplov oboren.

Medicinske i patološke informacije

Eksplzija troši velike količine kisika, a u eksplozivnom materijalu su često i razne otrovne tvari (Crnić, 2004). Nakon eksplozije nastaju otrovni plinovi i zato se uz mehaničke ozljede javljaju i oštećenja tkiva trovanjem. Ozljede nastale detonacijom eksploziva su složene fizičke ozljede tkiva i organa koje nastaju nakon direktnog ili indirektnog djelovanja udarnog vala eksplozije. Najčešće su iz grupe mehaničkih ozljeda i mnogo su teže ako nastanu u zatvorenom prostoru. Pažnja se često usmjerava na bubnjiće putnika koji zbog detonacije imaju oštećenja. Mnogo puta se dokazi prilikom istraga nesreća skrivaju u poginulim putnicima ili članovima posade. Nažalost prilikom nesreće tijela su većinom neprepoznatljiva ali u svrhu istrage se mogu kroz medicinska i patološka istraživanja dobiti vrlo bitni

podaci. Patološki pregled tijela je jako bitan. Prilikom jedne nesreće u SAD-u putnici su bili živi kada je zrakoplov sletio, ali su izgubili živote zbog dima koji su udisali. Kada je riječ o eksplozivnim napravama najbolji primjer je pad zrakoplova Malaysia Airlines gdje je u tijelima posada pronađeno mnogo predmeta koji su ih usmrtili a nisu bili dijelovi zrakoplova. Upravo se zbog toga koristi rendgensko snimanje žrtava. Tu se radilo o osobnim stvarima kao što su dijelovi mobitela, olovki i slično ili su pak to bili dijelovi zrakoplova. Međutim kada se u navedenoj nesreći uradila analiza članova posade u dva člana posade je pronađena velika količina dijelova za koje se kasnije ispostavilo da su dijelovi projektila. Vrlo bitne informacije se mogu dobiti iz analize DNA, dentalne analize. Često se medicinskim istraživanjima dolazi do podataka da se na tijelima nalaze tragovi eksploziva.

Istraživanje zrakoplovnih nesreća ima za cilj da se otkrije uzrok nesreće i donesu preporuke koje će spriječiti buduće nesreće. Nažalost većina poboljšanja po pitanju sigurnosti u zračnom prometu je stečeno na osnovu mnogo izgubljenih života. Kada je riječ o nesrećama koje su uzrokovane eksplozivnim napravama one su specifične iz razloga što se u istragu uključuje i policija kao i sve ostale države strukture koje imaju za cilj kriminalističku istragu i procesuiranje krivaca. U „običnim“ nesrećama se može odgovarati za nemar, nepoštivanje procedure ubojstvo iz nehata, dok je kod namjernog unošenje eksplozivnih sredstava i namjerno rušenje zrakoplova sa zemlje situacija potpuno drugačija i tu se ide u procesuiranje krivaca po mnogo drugih stavki.

Kod istraga zrakoplovnih nesreća poboljšanja se plaćaju krvlju odnosno žrtvama. Svaka od nesreća je imala određene preporuke koje su se provodile kako se isti ili sličan događaj ne bi ponovio. Isti je slučaj i sa nesrećama koje su uzrokovane eksplozivnim napravama.

5. ZAKLJUČAK

Kako je ranije rečeno zračni promet nije imun na nesreće. Ako uzmemo najjednostavniju poredbu u maloj državi kakva je Bosna i Hercegovina prema podacima BIHAMK-a godišnje na cestama BiH živote izgubi oko 300 ljudi. Kako bi se taj broj „stigao“ u zračnom prometu na prostoru Bosne i Hercegovine bi se morale dogoditi dvije fatalne nesreće sa zrakoplovima kapaciteta 150 mjesta, što je ekvivalent Boeingu 737 ili Airbusu 320. Sve ovo ide u prilog činjenici da j zračni promet najsigurniji vid prometa. Međutim njegove ranjivosti su jako šarolike pa idu od ljudskog faktora, tehničke neispravnosti pa do akata nezakonitog ometanja odnosno terorizma. Danas su teroristi evoluirali i ugrožavaju zračni promet na brojne moderna načine. Međutim treba napomenuti da je i istraga nesreća sada postala znanost gdje se objedinjuju brojen struke od medicine, fizike,

prometa, kemije. Upravo to objedinjavanje je prezentirano u članku kao primjerica sa primjerima na koji način se dolazi do zaključaka da je zrakoplovne nesreća nastala eksplozivom ili projektilom kao primarnim uzrokom. Nažalost promijene u zračnom prometu se događaju upravo kao i rezultat velikih nesreća. I gore navedene tehnike su nastale kao rezultat velikih nesreća i djelovanja terorista. Prednost je što su sve navedeno je iako prožeto žrtvama danas imalo veliki utjecaj na istrage zrakoplovnih nesreća i sprečavanje budućih.

LITERATURA

1. Ashkenazi, M., Amuzu, P. M., Grebe, J., Kögler, C., Kösling, M., 2013., A Terrorist Threat to Civilian Aviation, Bonn International Center of Conversion
2. Božić B, Lukić I, Petrović N., 2014. Eksplozivi u terorističkim napadima, Veleučilište Velika Gorica, Dani kriznog upravljanja
3. British Department of Transport, 1990. „Aircraft Accident Report 2/90
4. Bunker J., 2017. Laptop bombs and civil Aviation: Terrorism Potentials and Carry On Travel Ban, TRENDS Research & Advisory
5. Dutch Safety Board, 2015. Crash of Malaysia Airlines Flight MA17,
6. International Civil Aviation Organisation Međunarodna (ICAO), 2010, Annex 13
7. International Civil Aviation Organization, 2012. Manual of Aircraft Accident and Incident Investigation
8. Korajlić, N., 2012. Istraživanje krivičnih djela. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
9. Pravilnik o istraživanju nesreća i ozbiljnih incidenata zrakoplova ("Službeni glasnik BiH", broj: 30/14)
10. Pravilnik o izvještavanju o događajima ("Službeni glasnik BiH", broj: 57/15 i 88/17)
11. Simonić, J., 2018. Analiza djela nezakonitog ometanja u zrakoplovstvu, Fakultet prometnih znanosti, Sveučilište u Zagrebu.

**IMPLEMENTACIJA KATASTRA NEPOKRETNOSTI U BOSNI I
HERCEGOVINI ZASNOVAN NA BAZAMA ZNANJA**

**IMPLEMENTATION OF THE REAL ESTATE CADASTRE BASED
ON KNOWLEDGE BASES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Stručni članak

*Prof. dr. Radivojević Mladen **

*Prof. dr. Milica Tepšić**

Sažetak

U ovom radu posmatramo poboljšanje implementacije katastra nepokretnosti zasnovane na bazama znanja. Brz razvoj novih tehnologija i njihova velika primjena dovele su do potreba da se evidencije o katastru nepokretnosti, kao i drugi registri prevedu iz analognog u digitalno okruženje. Evidencije o zemljištu i nepokretnostima u Bosni i Hercegovini nailaze na velike probleme, a neki od njih su: nerješeni vlasnički odnosi, nedostaje veliki broj prostornih podataka, podaci nisu kompletni, podaci nisu u skladu sa stvarnim stanjem na terenu, podaci se loše održavaju. Da bi se ovi i još neki navedeni problemi mogli bar djelimično riješiti neophodno je ostvario efikasan pristup, dijeljenje i razmjena katastarskih podataka, te kreirati model domena prema važećim standardima iz oblasti upravljanja i korištenja katastarskih podataka. U ovom radu predlažemo za ubrzanje i poboljšanje implementacije katastra nepokretnosti korištenje novih tehnoloških rješenja i baza znanja.

Ključne riječi: Katastar nepokretnosti, Baze znanja, Standardi, Editor Protégé.

Abstract

In this paper, we consider improving the implementation of the real estate cadastre based on knowledge bases. The rapid development of new technologies and their large application have led to the need to register land registry records as well as other registers from analogue to digital

**Visoka škola „CEPS – Centar za poslovne studije“, e-mail: radivojevicmladen60@gmail.com*

** Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka*

environment. Land and property records in Bosnia and Herzegovina encounter major problems, some of which are: unresolved property relations, lack of spatial data, data is not complete, data is not in line with the actual situation on the ground, data is poorly maintained. In order to be able to at least partially solve these and other uncertainties, it is necessary to achieve effective access, sharing and exchange of cadastral data, and to create a domain model according to current standards in the field of management and use of cadastral data. In this paper we propose to accelerate and improve the implementation of the real estate cadastre using new technological solutions and knowledge base.

Keywords: Real Estate Cadastre, Knowledge Base, Standards, Editor Protégé.

1. UVOD

Nepokretnosti predstavljaju proizvod ljudske stvaralačke djelatnosti i odgovarajući oblik materijale vrijednosti. Zemljište u tom kontekstu predstavlja više od polovine nacionalnog bogatstva. Zbog toga se već davno javila potreba za uspostavljanje odgovarajućih registara zemljišta u prikladnim knjigama. To je rađeno da bi se mogao utvrditi prihod od zemljišta, kao i odgovarajući obračun poreza. One imaju velik značaj kako društveni i ekonomski, tako i politički u svakoj zemlji. U posljednje vrijeme evidencija zemljišta su se proširila i na evidenciju nepokretnosti na njemu. Sadašnje evidencije zasnovane na novim tehnološkim rješenjima, obezbeđuju upravljanje podacima o evidencijama nepokretnosti, te licima i pravima na nepokretnostima.

Različiti autori nepokretnosti opisuju na različite načine, tako ga Simpson (Simpson, 1976) opisuje kao javni registar količine, vrijednosti i vlasništva nad zemljištem (nepokretnosti) u jednoj zemlji. Lukić (Lukić, 1995) navodi da katastar nepokretnosti predstavlja tehničku, ekonomsku i statističku dokumentaciju o zemljištu, zgradama, nadzemnim i podzemnim vodovima i objektima i pravima na njima. Katastar nepokretnosti Miladinović (Miladinović, 2004) definiše kao javnu knjigu koja predstavlja osnovnu evidenciju o nepokretnostima i pravima na njima, pri čemu nepokretnosti predstavljaju katastarske parcele, zgrade, stanovi i poslovne prostorije.

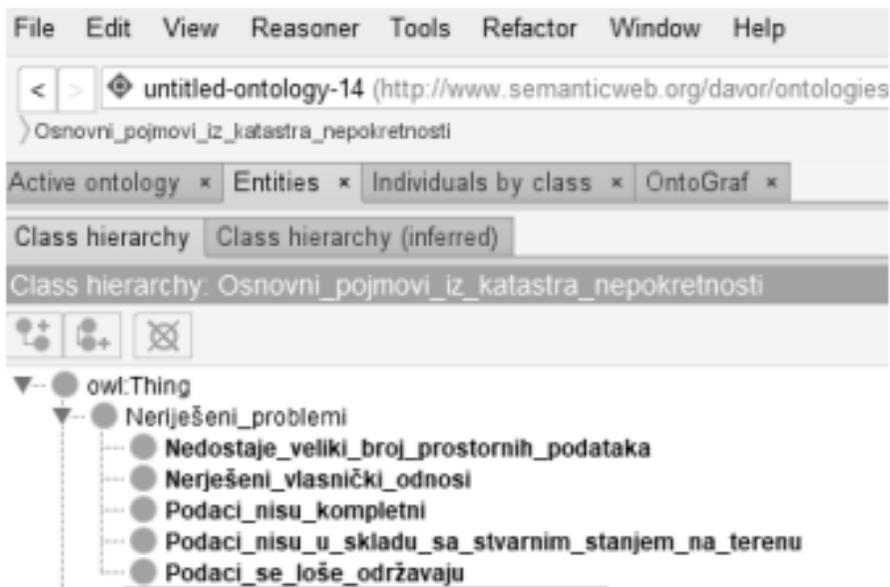
Nepokretnosti koje se najčešće na ovim prostorima upisuju u evidencije nepokretnosti su: zemljište (katastarske parcele poljoprivrednog, šumskog, građevinskog i drugog zemljišta), nadzemni i podzemni

građevinski objekti, te posebni dijelovi objekata koji čine građevinsku cjelinu (stan, poslovni prostor, garaža i slično).

Razvoj novih tehnologija doveo je do potreba da se evidencije o katastru i drugi registri prevedu iz analognog u digitalno okruženje. Velika vrijednost i kompleksnosti katastarskih podataka, te potrebe za čuvanjem historijata podataka, nametnula je potrebu prevođenja u novo računarsko evidentiranje. To zahtjeva puno aktivnosti i dodatnih analiza kako bi podaci ostali konzistentni i pristupačni. U razvijenim zemljama, podaci su harmonizovani korišćenjem proširenih i povezanih modela podataka, a time je poboljšan kvalitet podataka. Harmonizacija prostornih podataka je takođe dio politike Evropske Unije. U Bosni i Hercegovini to još nije slučaj. Postoji još veliki broj problema koje treba rešiti, a neki od nji su:

- nerješeni vlasnički odnosi,
- nedostaje veliki broj prostornih podataka,
- podaci nisu kompletni,
- podaci nisu u skladu sa stvarnim stanjem na terenu,
- podaci se loše održavaju.

Uz upotrebu Protégé editora predstavimo dio znanja o nekim problemima koje treba riješiti (Slika 1.)

Slika 1. Neriješeni problemi

2. ONTOLOGIJE ZA KATASTAR NEPOKRETNOSTI

Dobro definisani profil modela domena i model servisa katastra nepokretnosti predstavljaju osnovu za naredni korak u unapređivanju katastarskog sistema koji je orjentisan prema semantičkom web-u. Semantički web predstavlja grupu metoda i tehnologija koje omogućavaju računarima da razumiju značenje, odnosno semantiku, informacija na webu Sladić, (Sladić, 2012). Semantički web je proširenje web-a kroz standarde koje je definisao World Wide Web Consortium (W3C)*. Prema W3C semantički web obezbeđuje zajednički okvir koji omogućava da se podaci razmjenjuju i koriste u različitim aplikacijama i sistemima.

On podrazumeva upotrebu jezika dizajniranih za podatke Resource Description Framework (RDF), Web Ontology Language (OWL) i Extensible Markup Language (XML).

Ontologije predstavljaju formalni način za opisivanje taksonomija i kao takve bitno određuju strukturu znanja iz različitih domena. Ontologije rješavaju problem semantičke heterogenosti koja nastaje usled postojanja distribuiranih informacionih izvora istog domena baziranih na različitoj sintaksi, strukturi i semantici (Sladić et al, 2013a). Ona se koriste za zaključivanje kakva svojstva poseduje neki domen izvođenjem novog znanja iz dokazanih činjenica, obezbeđuju semantičke reprezentacije znanja o nekom domenu dopuštajući ljudima da definišu skupove koncepata, veza između koncepata i pravila zaključivanja. Uloga mu je da obezbede zajednički jezik unutar nekog domena, kao što je domen katastra nepokretnosti.

U ovm radu koristimo editor Protégé, platformu otvorenog koda za ažuriranje znanja koja omogućava: očitavanje i spremanje znanja. Editor Protégé pruža bogat skup struktura za modelovanje i aktivnosti koje podržavaju stvaranje, vizualizaciju i manipulaciju podacima i informacijama koje su zastupljene u različitim formatima.

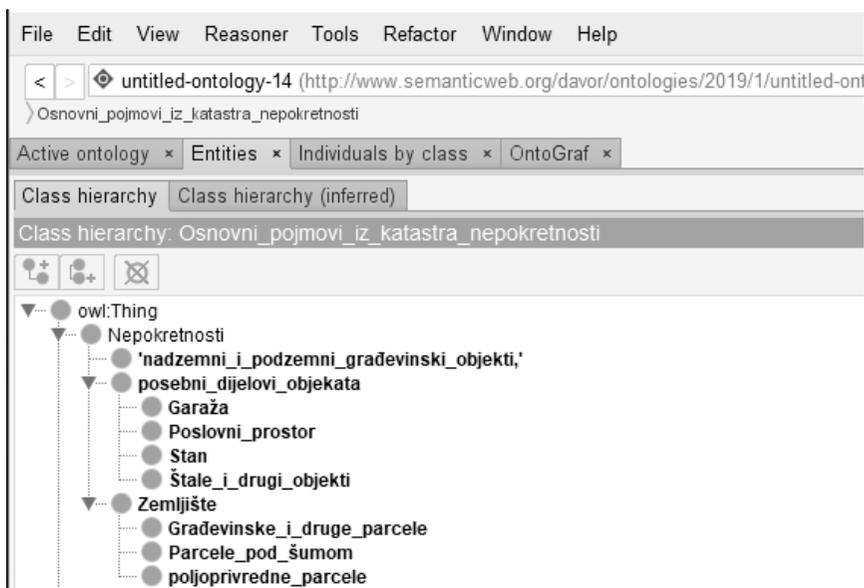
3. KATASTAR NEPOKRETNOSTI

Katastar nepokretnosti je osnovni i javni registar o nepokretnostima i stvarnim pravima na njima. Pod nepokretnostima podrazumijevamo:

- zemljište (katastarske parcele poljoprivrednog, šumskog, građevinskog i drugog zemljišta),
- nadzemni i podzemni građevinski objekti,
- posebni dijelovi objekata koji čine građevinsku cjelinu (stan, poslovni prostor, garaža, štale i drugi objekti).

* World Wide Web Consortium - <http://www.w3.org/>

Koristeći editor Protégé platformu otvorenog koda predstavimo osnovna znanja o tome šta podrazumijevamo pod nepokretnostima (Slika 2.)

Slika 2. Nepokretnosti

Pod objektima podrazumijevamo: zgrade svih vrsta, privredne objekte, objekte kulture, sporta i rekreacije, skloništa i sve drugi građevinske objekte.

Evidencije o zemljištu i nepokretnostima na ovim prostorima pokazuju veliki broj problema, a neki od njih su:

- veliki broj institucija je nadležne za upravljanje podacima o zemljištu i nepokretnostima;
- podaci se čuvaju na više različitih mjesta i u različitim oblicima;
- dobar dio podataka još uvijek se čuva u analognom obliku;
- promjene stanja se ne provode ažurno pa je izražane neusaglašenost podataka u evidencijama u odnosu na stvarno stanje na terenu;
- alfanumerički i geografski podatci su često razdvojeni;
- struktura evidencija je složena, a nastala je kao posljedica nasljeđivanja podataka iz različitih izvora;
- pretraživanja i ažuriranja podataka je sporo i neodgovarajuće;
- ne postoje standardi za razmjenu podataka na svim nivoima i slično.

Mali broj problema u proteklim godinama je riješen, ali postoji i dosta onih koji još nisu riješeni. Neriješeni problemi mogu dovesti do redundantnosti i narušene ispravnosti podataka.

Da bi se ovi i još navedeni problemi mogli izbjeći neophodno je ostvario efikasan pristup, dijeljenje i razmjena katastarskih podataka, te kreirati model domena prema važećim standardima iz oblasti upravljanja i korištenja prostornih podataka. Da bi mogli razumjeti neke od tih problema i da bi mogli predložiti neka od rješenja prvo ćemo uvesti još neke od pojmova koji su nam neophodni, a to su:

Katastarske teritorijalne jedinice su:

- katastarska parcela,
- katastarska opština.

Katastarska parcela je osnovna katastarska teritorijalna jedinica i predstavlja dio zemljišta u katastarskoj opštini određen granicom (međom) i označen jedinstvenim brojem, na kome postoji pravo svojine. Granica parcele se definiše graničnim tačkama koje su određene koordinatama propisane tačnosti i označene međnim biljegama na terenu.

Katastarska opština je teritorijalna jedinica koja obuhvata područje jednog naseljenog mjesta, za koju se zakonom utvrđuje naziv i koja predstavlja osnovnu jedinicu za koju se vrši katastarski premjer i osniva, obnavlja i održava katastar nepokretnosti.

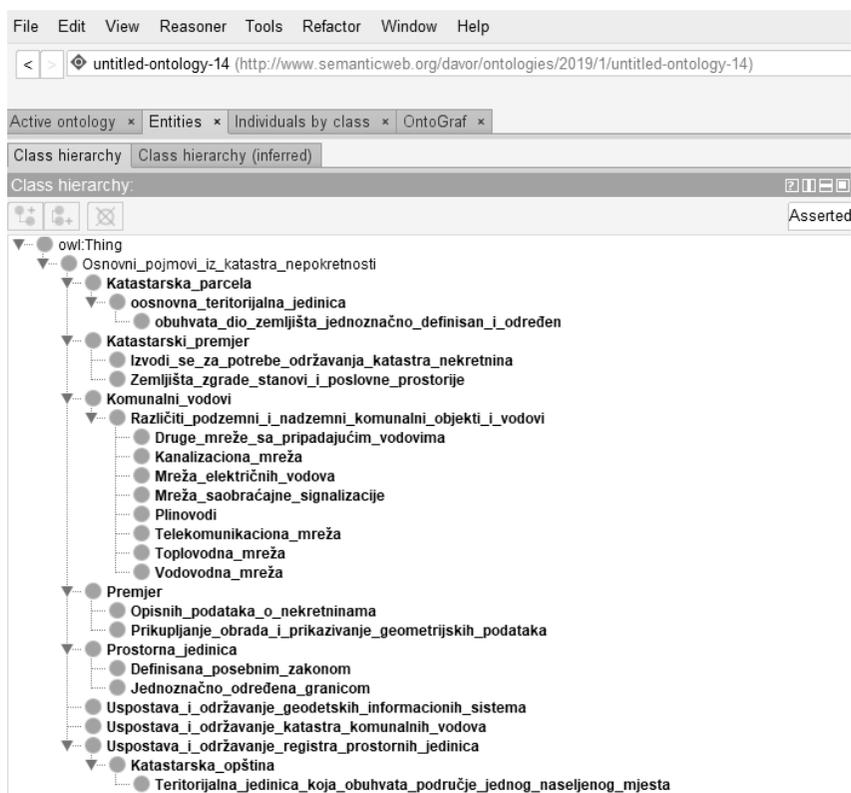
U postupku katastarskog premjera prikupljaju se podaci o imaoocu prava na nepokretnosti u skladu sa raspoloživom dokumentacijom (postojeći katastar zemljišta, zemljišna knjiga ili katastar nepokretnosti).

Uz katastar nepokretnosti usko su vezani i sljedeći pojmovi:

- premjer.
- ✓ prikupljanje, obrada i prikazivanje geometrijskih podataka,
- ✓ opisnih podataka o nekretninama.
 - katastarski premjer:
 - izvodi se za potrebe održavanja katastra nekretnina,
 - ✓ zemljišta, zgrade, stanovi i poslovne prostorije,
 - ✓ uspostava i održavanje geodetskih informacionih sistema,
 - ✓ uspostava i održavanje katastra komunalnih vodova,
 - ✓ uspostava i održavanje registra prostornih jedinica.
 - Katastarska opština:
 - ✓ teritorijalna jedinica koja obuhvata područje jednog naseljenog mjesta.
 - Katastarska parcela:
 - ✓ osnovna teritorijalna jedinica,
 - ✓ obuhvata dio zemljišta jednoznačno definisan i određen,
 - Prostorna jedinica:
 - ✓ definisana posebnim zakonom,
 - ✓ jednoznačno određena granicom.
 - Komunalni vodovi:

- ✓ različiti podzemni i nadzemni komunalni objekti i vodovi,
- ✓ vodovodna mreža,
- ✓ kanalizaciona mreža,
- ✓ telekomunikaciona mreža,
- ✓ mreža električnih vodova,
- ✓ toplovodna mreža,
- ✓ plinovodi,
- ✓ mreža saobraćajne signalizacije
- ✓ i druge mreže sa pripadajućim vodovima.

Uz upotrebu Protégé editora predstavimo neke od osnovnih pojmova vezanih uz katastar nepokretnosti (Slika 3.)

Slika 3. Osnovni pojmovi vezani uz katastar nepokretnosti

Katastar nekretnina se uspostavlja na osnovu podataka katastarskog klasiranja i izvršenog premjera, a obuhvata: pripreme radove, izlaganje podataka o nekretninama na uvid javnosti i izradu katastarskog operata.

3.1. Stanje u Bosni i Hercegovini

U Bosni Hercegovini prije pojave novih tehnologija sistem za administraciju geopodataka bio je zasnovan na analognim registrima. Ažuriranja geopodataka provodeno je ručno u različitim organizacijama i institucijama. To je dovelo do nekonzistentnosti u podacima o nepokretnostima. Brz razvoj i primjena informaciono-komunikacionih tehnologija, doveo je do potreba za njihovom većom primjenom u vođenju geopodataka. U Bosni i Hercegovini evidencije o podacima su se prethodnih godina susrele sa velikim brojem problemima. Ti problemi odnose se na:

- postojanje različitih institucija nadležnih za upravljanje podacima,
- istovremeno čuvanje podataka na više različitih mjesta,
- podatci se najviše čuvaju u analognom obliku,
- podatci u evidencijama nisu usaglašeni sa stvarnim stanjem na terenu,
- evidencije su kompleksne,
- loše su performanse pretraživanja i ažuriranja podataka,
- nepostaju standardni formati za razmjenu podataka i slično.

Mali dio od tih problema je u proteklom periodu je riješen, ali postoji dosta i onih koji još nisu riješeni. Korištenje novih tehnologija u upravama i upravnim organizacijama u BiH se dosta razlikuje od institucije do institucije. Često su investicije u nove tehnologije bile vezane za donacije ili u okvirima međunarodnih projekata. Značajan uticaj na izbor tehnologija imali su i međunarodni konsultanti, a poseban na kvalitet obuka zaposlenih i način uspostave određenih poslovnih procedura. Dešavalo se da pojedine institucije mijenju tehnologije ili procedure više puta, što je zavisilo od trenutnih projekata ili od investitora. Mali broj uprava ili upravnih organizacija je imao kvalitetan IT kadar i jasnu IT strategiju da bi efikasno mogli utjecati na izbor rješenja. Može se reći da stanje softverskih i hardverskih rješenja karakterizira heterogenost, pa je ova situacija često praćena nedovoljnim iskorištavanjem postojećih IT sistema i nedostupnosti pojedinih podataka. One uprave i upravne organizacije koje su uspostavile centralnu bazu podataka mogu jednostavno implementirati web servise, a u sljedećoj fazi *on-line* GeoPortala i integrisane *web* servise. Mali broj je uprava i upravnih organizacija koje su to implementirale, a veliki broj ih razmatra takvu mogućnost. Efikasno i stalno održavanje podataka provodi se kod veoma malog broja institucija, a to je uslovljeno nedostatkom kvalitetnog kadra i njegovim stalni napuštanjem ovih prostora. Problem kvalitetnog kadra na ovim prostorima je veoma izražen. Veliki broj mladih, a i onih koji znaju, odlaze u zemlje razvijenog svijeta zbog boljeg odnosa i puno viših primanja pa je neophodno tražiti načine za njihovo zadržavanje.

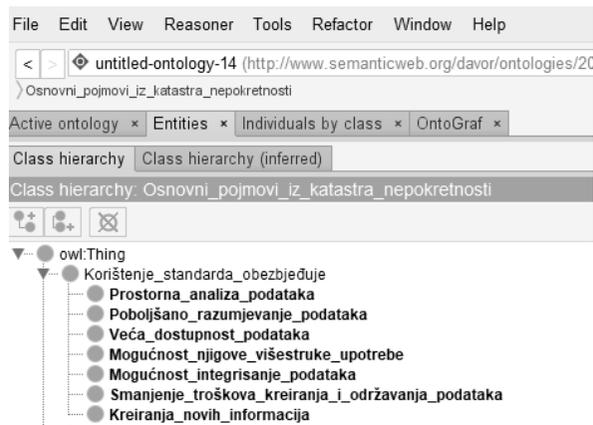
3.2. Standardi i smjernice

Pod standardizacijom podrazumijevamo proces utvrđivanja i primjene određenih pravila radi sređivanja i regulisanja aktivnosti u nekoj oblasti, uz učešće svih zainteresovanih strana. Standard je odgovarajući dokument u kome se definišu veliki broj pravila, smjernice i karakteristika za određene aktivnosti, a sve zbog postizanja optimalnog nivoa uporebe. Za oblast nepokretnosti standardizacija predstavlja vema značajan aspekt za uspešno kreiranje, korišćenje i distribuciju podataka. Oni definišu odgovarajuće šeme potrebne za opis podataka o nepokretnostima i neophodnih servisa.

Korištenjem standarda obezbeđuje se:

- veća dostupnost podataka,
- mogućnost njigove višestruke upotrebe,
- mogućnost integrisanje podataka,
- kreiranja novih informacija,
- prostorna analiza podataka,
- poboljšano razumevanje podataka,
- smanjuju se troškovi kreiranja i održavanja podataka.

Koristeći editor Protégé platformu otvorenog koda predstavimo osnovne o tome šta obezbeđuje korištenje standarda (Slika 4.).

Slika 4. Korištenje standarda

Implementaciju infrastrukture podataka o nepokretnostima treba zasnivati na korištenju odgovarajućih standarda kao što su: ISO TC/211, OGC, INSPIRE Direktiva, te INSPIRE pravila implementacije.

ISO/TC 211 opisuje ISO 19100 seriju standarda. Ovi standardi obezbeđuju okvir za razvoj aplikacija koje koriste geografske podatke, ali ne

opisuje implementaciju za različite platforme i softvere, već definiše model podataka visokog nivoa za javni sektor. Neki od standarda su:

- ISO 19101*: Referentni model geografskih informacija, a opisuje okruženje u kojem se vrši standardizacija geografskih informacija,
- ISO 19103* daje pravila i smjernice za upotrebu jezika konceptualne šeme,
- ISO 19107* definiše prostornu šemu geografskih podataka.
- ISO 19108* definiše koncepte potrebne za opis temporalnih karakteristika geografskih informacija.
- ISO 19152: Model domena administracije zemljišta, a odnosi se na organizaciju podataka u katastru nepokretnosti

Alat koji može da obezbedi upravljanje prostornim podacima je softver implementiran nad modelom podataka. Model podataka je jezgro sistema, a mora biti zasnovan na internacionalnom standardu ISO 19152 (ISO 19152, 2012). 2012. godine objavljen je "Model domena zemljišne administracije" kao internacionalni standard međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO) pod nazivom ISO 19152 (ISO/TC, 2012). Standard se odnosi na segment administracije koja se bavi vlasništvom i geometrijskom reprezentacijom prostornih komponenti. Cilj razvoja modela domena za administraciju zemljišta odnosi se na sprečavanje ponovnog implementiranja istih funkcionalnosti. On nudi osnovni koncept modela koje se može proširivati i prerađivati kako bi se razvio odgovarajućin model podataka za odgovarajuću zemlju ili region. Taj model omogućava međusobnu komuniciraju upotrebom zajedničke terminologije organizacijama, kako u okviru jedne zemlje tako i između različitih zemalja. ISO 19152, 2012. se odnosi na kreiranje standardizovanih servisa u internacionalnom kontekstu kako bi se omogućila jednostavna razmjena.

Sada se suočavamo sa ubrzanim tehnološkim napretkom (prostorne baze podataka, standardi u modelovanju, otvoreni sistemi, geoinformacioni sistemi), te sa rastom potražnje za novim servisima.

Standard ISO 19152:

- definiše referentni model domena, a opisuje osnovne skupove podataka zemljišne administracije

* ISO 19101 - ISO 19101:2002, *Geographic information -- Reference model*, http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=26002

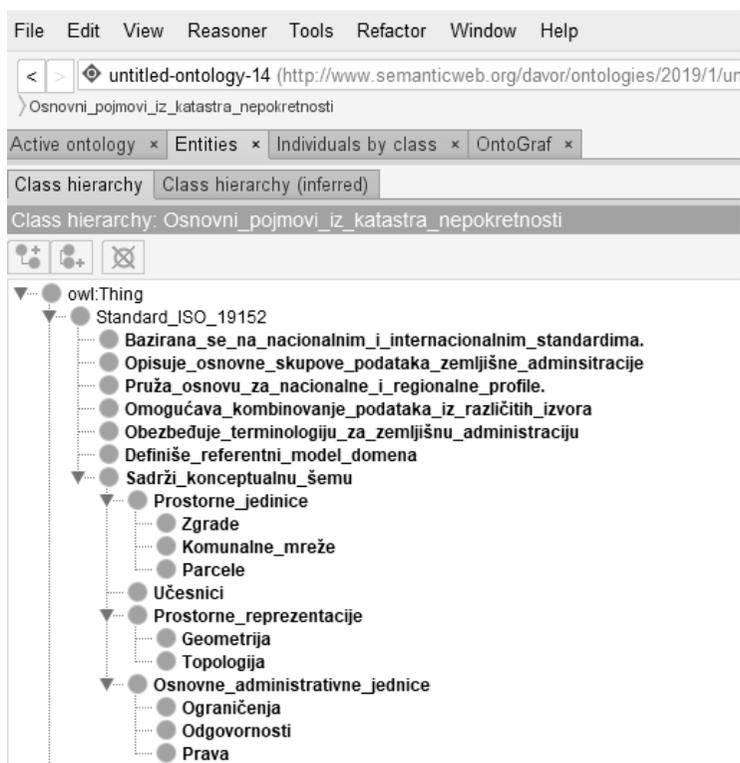
* ISO 19103 - ISO/TS 19103:2005, *Geographic information -- Conceptual schema language*, http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=37800

* ISO 19107 - ISO 19107:2003, *Geographic information -- Spatial schema*, http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=26012

* ISO 19108 - ISO 19108:2002, *Geographic information -- Temporal schema*, http://www.iso.org/iso/iso_catalogue/catalogue_tc/catalogue_detail.htm?csnumber=26013

- sadrži apstraktnu, konceptualnu šemu sa tri osnovna paketa i jednim podpaketom.
 - ✓ učesnici.
 - ✓ osnovne administrativne jedinice, prava, ograničenja i odgovornosti -
 - ✓ prostorne jedinice (parcele, zgrade i komunalne mreže)
 - ✓ prostorne reprezentacije (geometrija i topologija) –
- obezbeđuje terminologiju za zemljišnu administraciju koja je bazirana na različitim nacionalnim i internacionalnim sistemima.
- pruža osnovu za nacionalne i regionalne profile.
- omogućava kombinovanje podataka iz oblasti administracije zemljišta iz različitih izvora na koherentan način.

Uz upotrebu editora Protégé platforme otvorenog koda predstavimo ISO Standard 19152 (Slika 5.)

Slika 5. ISO Standard 19152

Model sadrži i dodatne klase za čuvanje verzija objekat za koje je neophodno da se čuva istorijat podataka. Model domena definisan ISO 19152 standardom predstavlja osnovu modela domena za određenu zemlju ili region. Može biti proširen i adaptiran dodavanjem atributa, klasa, veza i asocijacija kako bi odgovarao specifičnom području

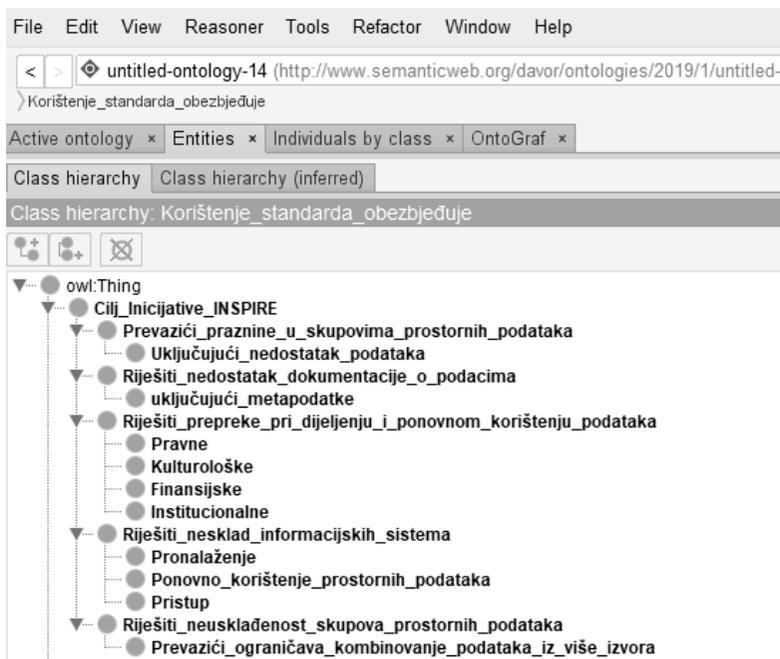
Europske komisije je donijela INSPIRE smjernica (INfrastructure for SPatial InfoRmation in Europe). Njena svrha je države članice EU treba da osiguraju raspoloživost, uporedivost, potpunost i konzistentnost svojih prostornih podataka.

INSPIRE implementacijska pravila propisuju pravila za: metapodatke, specifikacije podataka, dijeljenje podataka, te odgovarajuće mrežne servise.

Inicijativa INSPIRE ima za cilj prevazići ili riješiti:

- praznine u skupovima prostornih podataka,
- ✓ uključujući nedostatak podataka,
- nedostatak dokumentacije o podacima,
- ✓ uključujući metapodatke,
- neusklađenost skupova prostornih podataka,
- ✓ ograničava kombinovanje podataka iz više izvora,
- nesklad informacijskih sistema što otežava
- ✓ pronalaženje,
- ✓ pristup,
- ✓ ponovno korištenje prostornih podataka
- prepreke pri dijeljenju i ponovnom korištenju podataka
- ✓ kulturološke,
- ✓ institucionalne,
- ✓ finansijske,
- ✓ pravne.

Koristeći Protégé editor platformu otvorenog koda predstavimo INSPIRE Inicijativa (Slika 6.).

Slika 6. INSPIRE Inicijativa

3.3. Zakonska regulativa

Treba naglasiti da postoji značajan broj zakona i pravnih akata u Bosni i Hercegovini koji se odnose na korištenje prostornih podataka, a koji često obavezuju određene institucije na jačanje infrastrukture prostornih podataka. Tim zakonima regulisano je autorsko pravo i pravo pristupa informacijama, te način prikupljanja, čuvanja, obrade i prezentacije geoprostornih podataka, propisi iz oblasti prostornog uređenja, zaštite životne sredine, propisi o vodama i poljoprivrednom zemljištu, propisi o šumama, statistici, te propisi i akti vezani za djeljenje i razmjenu podataka na svim nivoima vlast, te mnogi drugi. Dobar dio ovih i drugih neopmenutih zakonskih rješenja mogu se pronaći na Internetu ili u okviru pojedinih ministarstava, uprava ili upravnih organizacija. Postoji i dosta propisa na nivou kantona, te opština i gradova. Ono što je značajno postoji dosta preporuka, standarda i rješenja donešenih od strana Evropske komisije, a koji se mogu preuzeti u potpunosti.

"Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta" na nivou Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine FBiH", broj: 2/06, 72/07, 32/08, 4/10, 13/10, 45/10), predviđa uspostavljanje i održavanje "Jedinstvenog informacionog sistema koji bi trebao obuhvatiti oblast geopodataka i informacija. U skladu sa članom 31. Zakona o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou Federacije Bosne i Hercegovine

donesena je "Uredba o sadržajima i nosiocima jedinstvenog informacionog sistema"*, te metodologiju prikupljanja i obrade podataka, kao i jedinstvenim obrascima na kojima se vode evidencije.

Postoji odgovarajuća pravna regulativa koja je značajna i neophodna za implementaciju infrastrukture prostornih podataka u BiH.

4. 3D EVIDENCIJE

Zemljište i način njegovog korištenja uvijek je povezano sa određenim prostorom i kao takvo traje određeno vrijeme. Tradicionalni, do sada korištene evidencije o nepokretnostima su bazirane na 2D projekciji tog prostora u određenom vremenskom trenutku. Ali se javila potreba za razvojem 3D evidencija kao rezultat ubrzanog razvoja gradskih područja, sa velikim tržišnim centrima, metroima, tunelima gde dolazi do preklapanja i preplitanja konstrukcija. Sve to dovodi do otežane registracije prava i ograničenja u evidencijama koje se baziraju na 2D parceli Stoter (Stoter, 2004). Veliki su problemi grafičkog predstavljanja etažnog vlasništva: stanova i poslovnih prostora. Sadašnji sistemi obično obezbjeđuju alfanumeričkih podataka koji se odnose na dijelove zgrada, ponekad i skica tog dijela zgrade, ali bez jasne informacije o koordinatama i položaju unutar zgrade. Uvođenjem 3D evidencija nepokretnosti obezbjeđuje se registrovanje i uvid u prava i ograničenja, te 3D vlasničke jedinice. Ako se uvede i vremenska komponentna, vrijeme važenja prostornog objekta, onda dolazimo do 4D evidencija nepokretnosti. Stoter, navodi tri konceptualna modela za 3D evidencije:

- potpune 3D evidencije nepokretnosti sa tri dimenzije,
- hibridni katastar u kome su evidencije 2D, a u 3D se evidentiraju etažne svojine,
- 2D evidencije nepokretnosti sa spoljnim vezama ka 3D situacijama (npr. skica dijela zgrade).

Prvi korak ka razvoju 3D evidencija nepokretnosti se odnosi na vizuelizaciju postojećih grafičkih podataka i na dodavanje treće dimenzije na osnovu informacija o visini i spratnosti objekata (Radulović, et al, 2011).

* *Službene novine FBiH*, broj: 33/07 od 21.05.2007.

LITERATURA

1. Lukić, V., 1995. Katastar nekretnina. Banja Luka: Šumarski fakultet.
2. Miladinović, M., 2004. Katastar nepokretnosti. Geokarta,
3. Radulović (ex Ristić), A., Govedarica, M., Pržulj, Đ., 2011. Recommendations for the development of the 3D cadastre. 1st Serbian Geodetic Congress, Belgrade. Proceedings:500-505
4. Simpson, S.R., 1976. Land Law and Registration. Cambridge University Press
5. Sladić, D., Govedarica, M., Pržulj, Đ., Radulović, A., Jovanović, D., 2013. Ontology for real estate cadastre. Survey Review. Volume 45 Issue 332 (September 2013), pp. 357-371
6. Sladić, D., 2012. Model ontologija prostornih sistema, doktorska disertacija.
7. Stoter, E. J., 2004. 3D Cadastre, Geodetic Commission, Delft, Netherlands PhD Thesis.
8. World Wide Web Consortium - <http://www.w3.org/>

